

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Redactie

Marrie Bekker, Joke Hermes, Joke J. Hermesen, Alkeline van Lenning,
Janneke Plantenga, Evelien Tonkens, Odile Verhaar, Ingrid Visser, Monique Volman,
Hélène Vossen

Redactieraad

Tjitske Akkerman, Liesbeth Bervoets, Titia Bos, Coosje Couprie, Freda Dröes,
Angela Grooten, Sylvia Lammers, Els Maeckelberghe, Ilja Mottier, Nelly Oudshoorn,
Riet Paasman, Sawitri Saharso, Agnes Verbiest, Marion den Uyl, Mieke Verloof,
Marianne van de Wijngaard

Redactiesecretariaat

TvV, p/a Spinhuisstraat 2, 6511 TT Nijmegen

Kopij

Artikelen of voorstellen voor artikelen behoren in drievoud – getikt op regelafstand 2,
30 regels per kopijblad en ca. 50 aanslagen per regel – opgestuurd te worden aan
bovenstaand redactieadres.

Uitgeverij en abonnementenadministratie

SUN, Postbus 1609, 6501 BP Nijmegen, tel. (080) 22 17 00; fax 235493.

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 120 bladzijden. De prijs per jaargang bedraagt f 54,50. Voor studenten en anderen met een minimum-inkomen geldt een gereduceerd tarief van f 44,50. Voor instellingen bedraagt de abonnementsprijs f 79,50. Men kan zich ook tussentijds abonneren, de prijzen zijn dan evenredig lager. Nieuwe abonnementen kunnen zowel schriftelijk als telefonisch worden opgegeven bij de uitgeverij. Voor de betaling dient men een acceptgirokaart af te wachten. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij men één maand vóór het einde van het kalenderjaar schriftelijk opzegt. De prijs van een los nummer bedraagt f 17,50.

Inhoud

Met het oog op gelijkheid. Vrouwenstudies en emancipatiebeleid
Themaredactie: Liesbeth Bervoets, Janneke Plantenga en
Monique Volman

- 3 Redactioneel
- Themagedeelte*
- 4 Met het oog op gelijkheid. Vrouwenstudies en emancipatiebeleid.
Inleiding op het themanummer
Liesbeth Bervoets, Janneke Plantenga en Monique Volman
- 7 De ‘emancipatie-resistentie’ van het regeringsbeleid. Vijftien jaar
overheidsemancipatiebeleid in Nederland
Joke Huisman
- 19 Functiewaardering en beloning van vrouwenwerk
Jeanne de Bruijn
- 32 Vanzelfsprekendheden en paradoxen in de discussie over de
voorkeursbehandeling van vrouwen
Odile Verhaar
- 47 Leren voor gelijkheid. Kanttekeningen bij het
onderwijsemancipatiebeleid
Monique Volman
- 61 Maakt het emancipatiebeleid verschil?
Liesbeth Bervoets
- 73 Over de hardnekkige ‘natuurlijkheid’ van het sekseverschil
Joan Wallach Scott
- Artikel*
- 86 Het sex-appeal van mannenwerk. Het lichaam in bedrijf
Irene Costera Meijer
- Interview*
- 101 ‘Ik hoef niet per se een alternatieve feministische economische
theorie te ontwerpen’. Een gesprek met Siv Gustafsson, hoogleraar
emancipatie-economie *Janneke Plantenga en Odile Verhaar*
- Bijdrage voor het congres*
- 108 Binaire opposities en academische problemen *Maaïke Meijer*

Proefschriftfragmenten

- 116 Welten verbinden - Türkische Mittlerinnen (Intermediäre) in den
Niederlanden und der Bundesrepublik Deutschland *Helma Lutz*
120 Moeders en vaders, scheiden en delen. Constructies van gelijkheid in
de verdeling van ouderschap na echtscheiding *Margreet Wegelin*
123 Opoffering en heroïek. De mentale wereld van een communistische
vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland *Jolande Withuis*

Verslagen van bijeenkomsten

- 128 'Crossing Boundaries in Feminist History', verslag van de achtste
Berkshire Conference on the History of Women, Rutgers University,
8-10 juni 1990 *Mineke Bosch*
130 'Feminist Education: Calling the Question', verslag van het twaalfde
congres van de National Women's Studies Association, University of
Akron, 20-24 juni 1990 *Babs Boter*
132 'WISE: Women's International Studies Europe', verslag van een
oprichtingscongres te Driebergen, 9-11 november 1990 *Kea Tijdens*
133 Verslag van het oprichtingscongres van het Belle van Zuylen
Instituut aan de Universiteit van Amsterdam, 14-16 november 1990
Marrie Bekker, Thérèse van de Heuvel en Alkeline van Lenning
136 'Zorgtaken: who cares?' Het recht en de verdeling van
zorgverantwoordelijkheden. Verslag van de studiemiddag van het
Juridisch Overleg Vrouwenstudies, Groningen, 27 november 1990
Jet Tigchelaar

Recensies

- 138 'The Mother/Daughter Plot. Narrative, Psychoanalysis, Feminism'
van Marianne Hirsch en 'Mother Puzzles. Daughters and Mothers in
Contemporary American Literature' onder redactie van Mickey
Pearlman *Babs Boter*
141 'Gender & History', een geschiedenistijdschrift *Berteke Waaldijk*
144 'Wie hij zij, man of wijf. Vrouwengeschiedenis en de vroegmoderne
tijd: Drie Leidse studies' van Els Kloek *Lotte C. van de Pol*
146 'Meesterschap en moederschap. Teksten van Jan Ligthart en
tijdgenoten als onderwerp van vrouwenstudies-pedagogiek' van
Saskia van Oenen *Mieke Lunenberg*

- 148 Kroniek
151 IIAV-inventarisatie
157 Summaries
160 Gegevens over de auteurs

Redactioneel

Aan het emancipatiebeleid zijn in de vorige jaargang van het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* al enkele artikelen gewijd. Zo stond in nummer 41 het overheidsbeleid ten aanzien van herintredende vrouwen ter discussie en werd in nummer 43 het arbeidsparticipatieparadigma bekritiseerd. In het voor u liggende nummer staat het emancipatiebeleid centraal. In zes artikelen wordt gereflecteerd op het gevoerde beleid en worden nieuwe mogelijkheden verkend.

Na dit themagedeelte gaat Irene Costera Meijer in op de vraag welke rol het lichaam speelt op het terrein van arbeid. Meijer laat zien dat lichaam en seksualiteit functioneren als aangrijpingspunten voor de uitsluiting van vrouwen uit mannenberoepen, maar tevens ingezet kunnen worden voor het doorbreken van uitsluitingsmechanismen.

De verhouding tussen de economische wetenschap en vrouwenstudies komt ter sprake in het interview van Janneke Plantenga en Odile Verhaar met Siv Gustafsson, die sinds mei 1989 de leerstoel 'werkgelegenheidsvraagstukken binnen het emancipatiebeleid' aan de Universiteit van Amsterdam bezet.

De discussie over 'de toekomst van vrouwenstudies' wordt voortgezet door Maaïke Meijer, die de door ons gestelde vragen beantwoordt met een deconstructie van de vragen zelf.

De proefschriftfragmenten zijn afkomstig uit de dissertaties van Helma Lutz, Margreet Wegelin en Jolande Withuis.

Dit themanummer is mede tot stand gekomen dank zij subsidies van de Vakgroep Vrouwenstudies en het Belle van Zuylen Instituut van de Universiteit van Amsterdam.

Liesbeth Bervoets, Janneke Plantenga,
Monique Volman

Met het oog op gelijkheid

Vrouwenstudies en emancipatiebeleid. Inleiding op
het themanummer

Zijn stagnaties in het emancipatiebeleid alleen aan externe oorzaken te wijten, zoals weerstanden binnen de arbeidsorganisatie of het ontbreken van juridische pressiemiddelen, of moeten obstakels mede in het emancipatiebeleid zelf worden gezocht? Over deze vragen organiseerde de Vakgroep Vrouwenstudies van de Faculteit der Politieke en Sociaal-Culturele Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam in juni 1990 een postacademische cursus onder de titel 'Met het oog op gelijkheid'. Het doel van de cursus was om te komen tot een meer systematische reflectie op oude en nieuwe ontwikkelingen in het emancipatiebeleid, met behulp van inzichten die binnen vrouwenstudies ontwikkeld zijn.

Het leek de redactie van het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* de moeite waard om een aantal bijdragen aan deze cursus voor een groter publiek toegankelijk te maken. Het voorliggende themanummer is hiervan het resultaat. Het bevat, behalve de oorspronkelijke bijdragen, ook een aantal thematisch overeenkomende artikelen die binnen andere kaders tot stand zijn gekomen.

In dit themanummer wordt het emancipatiebeleid zowel vanuit een politiek-strategische als een meer theoretische invalshoek gereflecteerd.

De politiek-strategische reflectie richt zich met name op de eenzijdigheid van het emancipatiebeleid. Behalve het streven naar gelijkberechtigting en naar een grotere deelname van vrouwen aan het openbare leven, stond het emancipatieprogramma oorspronkelijk ook voor een kritiek op de geringe maatschappelijke waardering voor kwaliteiten, werkzaamheden en verantwoordelijkheden, die historisch met het vrouwenleven zijn verbonden. Aan de gelijkberechtigting is in de praktische uitwerking van het emancipatiebeleid echter veel meer aandacht besteed dan aan het bedrijven van feministische cultuurkritiek, ofwel het accentueren van 'het verschil', van datgene wat maatschappelijk gemarginaliseerd wordt. Een vraag die in verschillende bijdragen wordt opgeworpen is dan ook waarom 'het verschil' zich zo moeilijk, dat wil zeggen zonder allerlei kwalijke neveneffecten (bijvoorbeeld meisjeswiskunde, eerste en tweederangswerknemers etcetera), in beleid laat vertalen.

Theoretische reflectie op het emancipatiebeleid vindt plaats vanuit de vraag of de betrekkelijk geringe resultaten van het emancipatiebeleid iets te maken hebben met de conceptualisering van het sekseverschil. Hoe wordt sekse-

ongelijkheid in bijvoorbeeld onderwijs en arbeid opgevat? Met welke argumentatiestrategieën wordt het beleid eigenlijk voor het voetlicht gebracht? Is de trage voortgang van het emancipatiebeleid enkel een zaak van externe belemmeringen of zijn er te weinig 'eigen' probleemstellingen en zelfstandige discussiestrategieën ontwikkeld? Hebben wij ons misschien te veel laten verleiden om in termen van de tegenstander te spreken?

Joke Huismans bespreekt in het eerste artikel de ontwikkelingen in het emancipatiebeleid van de Nederlandse overheid. Ze laat daarbij zien hoe verschillende varianten van gelijkheidsdenken achtereenvolgens het uitgangspunt van het beleid hebben gevormd. Uitgaande van de stelling dat dit uitgangspunt zelf in toenemende mate een probleem blijkt te zijn, werpt zij de vraag op of het differentiemodel wellicht mogelijkheden biedt voor volgende fasen van het beleid.

Comparable worth, het doorlichten van functieclassificatiesystemen op mogelijke vormen van ongelijke waardering van mannen- en vrouwenfuncties, is een voorbeeld van een mogelijke 'verschil-strategie'. Jeanne de Bruyn besteedt in haar artikel aandacht aan deze strategie. Zij gaat in op de achtergronden van de recent toenemende belangstelling voor onderzoek naar seksediscriminatie in het proces van functiewaardering. Beleid ten aanzien van functiewaardering zou, zo stelt zij, naast positieve actie verder ontwikkeld kunnen worden.

Odile Verhaar analyseert, aan de hand van twee voorbeelden (de benoeming van een rector aan het Barlaeus-gymnasium en de benoeming van een hoogleraar sociologie aan de Universiteit van Amsterdam), de discussie over de voorkeursbehandeling van vrouwen. Zij laat zien hoe voorstanders van dit beleid de discussie verloren, doordat zij verstrikt raakten in een aantal valse tegenstellingen (met name sekse / kwaliteit) die door de tegenstanders werden geïntroduceerd.

In het onderwijsemancipatiebeleid ligt steeds meer nadruk op het belang van een keuze voor exacte vakken door meisjes. Monique Volman analyseert hoe, met deze hernieuwde nadruk op het inhalen van achterstanden, het 'verschil-denken' in het beleid steeds verder uit het gezichtsveld verdwijnt. Aan de hand van het voorbeeld van het informatica-onderwijs, laat zij zien dat dit 'verschil-denken' echter wel een plaats krijgt in de zin van aandacht voor de 'andere' leerstijlen van meisjes, een ontwikkeling die overigens niet zonder meer toegejuicht moet worden.

Liesbeth Bervoets laat zien dat er verschillende vormen van achterstandsdenken in het emancipatiebeleid zijn aan te wijzen. Zij analyseert hoe in drie opeenvolgende perioden in het emancipatiebeleid verschil wordt gemaakt tussen vrouwen- en mannenwerk. De huidige emancipatietrend deconstrueert zij als een tegenoverstelling van (vrouwen)werk en (informatie)technologie. De conclusie van dit artikel luidt dat afstand nemen van het achterstandsdenken pas goed mogelijk is als de betekenis van verschillende soorten arbeid niet als gege-

ven wordt beschouwd.

Ten slotte is voor dit themanummer de lezing bewerkt die Joan Scott hield tijdens de cursus 'met het oog op gelijkheid'. Zij geeft onder andere enkele voorbeelden van de historische constructie van vrouwenwerk, en demonstreert aan de hand daarvan de bruikbaarheid van sekse als analytische categorie. Aan de hand van twee voorbeelden gaat zij tevens in op de specificiteit van de categorie sekse. Positieve-actiestrategieën in de Verenigde Staten die effectief waren ten aanzien van rassendiscriminatie blijken dat niet te zijn als het gaat om seksediscriminatie. De *comparable-worth*-strategie is volgens Scott slechts een gedeeltelijke oplossing omdat deze 'het verschil' in de zin van de seksesegregatie op de arbeidsmarkt onaangetast laat en zelfs kan versterken.

Joke Huisman

De 'emancipatie-resistentie' van het regeringsbeleid

Vijftien jaar overheidsemancipatiebeleid in Nederland¹

In het overheidsemancipatiebeleid, zoals dat de afgelopen vijftien jaar in Nederland is gevoerd, wordt de norm van gelijkheid tussen vrouwen en mannen als uitgangspunt gehanteerd. Deze norm staat echter op gespannen voet met de feitelijke verschillen tussen vrouwen en mannen, die zich onder meer manifesteren in een geringere deelname van vrouwen aan vrijwel alle maatschappelijke verbanden buiten de sfeer van het gezin. Wat bij een terugblik opvalt is dat de vele voornemens die in beleidsstukken zijn neergelegd zo weinig blijvends hebben opgeleverd. Het is alsof het regeringsbeleid 'emancipatie-resistent' is. Op vrijwel alle terreinen is de kloof tussen mannen en vrouwen gehandhaafd dan wel groter geworden.² Het is niet overdreven te spreken van de 'wet van de blijvende achterstand'.

Er is dan ook alle reden om het betrekkelijk falen van het overheidsemancipatiebeleid onder ogen te zien en de oorzaken daarvan op het spoor te komen. Die oorzaken moeten enerzijds gezocht worden in de bestuurlijk-politieke context waarin het emancipatiebeleid gestalte heeft gekregen, anderzijds in de vooronderstellingen die aan het beleid ten grondslag liggen.

Voluntaristische fase (1974-1981)

De *Aanzet voor een Vijffarenplan* van de in 1974 ingestelde Emancipatiecommissie kan worden gezien als het basisstuk voor het nog te formuleren overheidsemancipatiebeleid.³ De in het advies geformuleerde doelstellingen voor een emancipatiebeleid worden vrijwel letterlijk overgenomen in de eerste emancipatienota van de regering, *Emancipatie, proces van veranderingen en groei*.⁴

Deze nota, uitgebracht door het demissionaire kabinet-Den Uyl in 1977, wordt overgenomen door het eerste kabinet-Van Agt. Hoofddoelstelling van het

1. Een eerdere versie van dit artikel is gepresenteerd als paper voor de Vlaams-Nederlandse Studiedagen voor Sociologie en Antropologie op 7 en 8 april 1988. Liesbeth Bervoets wil ik danken voor haar commentaar.

2. Centraal Bureau voor de Statistiek, *M/V: mannen en vrouwen naast elkaar*. 's-Gravenhage (Staatsuitgeverij) 1987.

3. Emancipatiecommissie, *Aanzet voor een Vijffarenplan*. Rijswijk 1976.

4. *Emancipatie, proces van verandering en groei*, Tweede Kamer, zitting 1976-1977, 14 496, nrs. 1-2.

emancipatiebeleid volgens deze nota is het vergroten van keuzevrijheid voor vrouwen en mannen om alleen of samen met anderen vorm en inhoud aan hun leven te geven. Deze hoofddoelstelling wordt gevolgd door drie subdoelstellingen, te weten: a) roldoorbreking, b) inhalen van achterstanden, c) herwaardering van traditioneel aan vrouwen toegeschreven eigenschappen en activiteiten.⁵

Tot ongeveer 1981 komen de accenten in het beleid enerzijds te liggen op het vergroten van individuele ontplooiingskansen voor vrouwen door middel van bewustwording of, zoals het in die tijd wordt genoemd, mentaliteitsverandering, anderzijds op het bevorderen van gelijke kansen door middel van het wegnemen van discriminerende bepalingen in wetgeving en bestuur.

De bewustwordingscomponent legt een duidelijke link met de *consciousness-raising* activiteiten die halverwege de jaren zeventig binnen delen van de vrouwenbeweging in zwang waren. De nadruk in het beleid op individuele ontplooiingsmogelijkheden moet gezien worden tegen de achtergrond van de erfenis van de jaren zestig. Ontplooiing had als welzijnsdoel brede politieke steun weten te verkrijgen. Om dit doel ook in het emancipatiebeleid gestalte te geven, komt er een zogeheten veldgericht beleid van de grond. Dit beleid moet het emancipatieproces in de samenleving bevorderen en ondersteunen. Op basis van de ideeën van de Emancipatiecommissie, wordt hiermee een begin gemaakt door middel van het opzetten van een 'activerend netwerk'.⁶ De opbouw van dit netwerk, dat een verbinding moet leggen tussen de overheid en zich emanciperende vrouwen, duurt tot halverwege de jaren tachtig.

De andere pijler van het emancipatiebeleid, het bevorderen van gelijke kansen, steunt in deze periode op een *formele* gelijkheidsopvatting. Daarmee wordt bedoeld dat wetgeving zoveel mogelijk sekseneutraal moet worden geformuleerd en dat door toepassing van deze wetgeving rechtvaardigheid wordt bewerkstelligd.⁷ Met de operatie *Anders Geregeld* wordt de seksenutalisering in gang gezet. Ook wordt een begin gemaakt met gelijke behandelingswetgeving, mede onder druk van internationale verplichtingen, en komen er enkele wijzigingen in het personen- en familierecht tot stand.

De eerste periode van het emancipatiebeleid, van 1974 tot ongeveer 1981, wordt gedomineerd door een voluntaristisch en individualistisch getinte kijk op de veranderingen die tot de emancipatie van vrouwen moeten leiden. De rolsocialisatietheorie gaat ervan uit dat wat is aangeleerd, ook weer kan worden afgeleerd. Het probleem, rolbeperking, leidt bijna vanzelf tot de oplossing, roldoorbreking. Vrouwen zijn zelf handelend subject: zij moeten zien los te komen van de traditionele rolverdeling. Tegelijkertijd wordt meer waardering bepleit voor eigenschappen en activiteiten die vanouds aan vrouwen worden toegeschreven. Deze laatste subdoelstelling blijkt voor meerdere interpretaties vatbaar te zijn. Is

5. Ibidem, p. 10.

6. Emancipatiecommissie, *Voorbericht Emancipatiewerk en Activerend Netwerk*. Rijswijk 1978.

7. B.P. Sloot, *Positieve discriminatie: maatschappelijke ongelijkheid en rechtsontwikkeling in de Verenigde Staten en in Nederland*. Zwolle (Tjeenk Willink) 1986, p. 16.

het de bedoeling dat de eigenschappen en activiteiten van vrouwen voortaan ook aan mannen worden toegeschreven? En als dat zo is, vindt dan niet vanzelf een 'herwaardering' plaats? Of blijft het een vrouwenzaak? Maar dan blijft alles bij het oude en mag je hopen, wat achteraf een illusie is gebleken, dat wat vrouwen doen meer waardering en dus status krijgt.

Het emancipatiebeleid in deze eerste fase richt zich nadrukkelijk zowel op vrouwen als op mannen. Beiden zijn in theorie object van beleid. Met name vrouwen worden opgevat als een natuurlijke of fysieke categorie. Het is opvallend hoe vaak in deze periode, ook in beleidsstukken, gesproken wordt over *de* vrouw. En als significant vaak 'de vrouw' ten tonele wordt gevoerd, duikt ook het begrip 'gelijkwaardigheid' op.

De overheid is in deze fase slechts deel van de oplossing en nog niet van het probleem. Het vasthouden aan een formele, sekseneutrale gelijkheidsopvatting bemoeilijkt het zicht op de eventueel nadelige effecten van overheidsbeleid voor bepaalde groepen vrouwen. Wat doel zou moeten zijn, namelijk gelijkheid, wordt tot uitgangspunt genomen. Dit betekent ook dat er geen structurele strategieën of maatregelen voor vrouwen worden voorgestaan, aangezien die in strijd zouden zijn met gelijke behandeling. Wat er aan speciale maatregelen voor vrouwen wordt getroffen, heeft nadrukkelijk een tijdelijk karakter.

Het overheersende model in het beleid van deze periode, waarin het accent ligt op bewustwording en formele gelijkheid met mannen voorop staat, is de op consensus gebaseerde aanpassing van vrouwen als betrekkelijke buitenstaanders aan de dominante cultuur. Verwacht wordt dat vrouwen, na een geleidelijk verlopende aanpassing, op bevredigende wijze kunnen deelnemen aan de verschillende sectoren van de maatschappij. Ook in de vormgeving van het beleid staat aanpassing voorop. Na enkele retouches, die voornamelijk betrekking hebben op het wegwerken van discriminerende bepalingen, wordt het reguliere beleid geacht volledig sekseneutraal te zijn. Voor aparte beleidsmaatregelen voor vrouwen, anders dan in de vorm van tijdelijke subsidies, is geen plaats.

Structurele fase (1981-1984)

Met het aantreden van D'Ancona als staatssecretaris belast met de coördinatie van het emancipatiebeleid in het kortstondige tweede kabinet-Van Agt (1981-1982) begint een nieuwe fase in het emancipatiebeleid. De coördinerende ambtelijke directie wordt overgeheveld van het toenmalige ministerie van CRM naar het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Als gevolg hiervan verschuift ook het accent in het beleid van ontplooiing en bewustwording naar het terrein van de betaalde arbeid. In een brief aan de Tweede Kamer van 29 januari 1982 stelt de staatssecretaris dat het bij emancipatiebeleid niet alleen gaat om mentaliteitsverandering en bewustwording, maar ook om 'een eerlijke verdeling van de arbeid binnen- en buitenshuis, om her- en bijscholing, het bezet-

ten van maatschappelijke posities van vrouwen en economische onafhankelijkheid'.⁸ Met recht kan gesproken worden van een overgangsfase in het emancipatiebeleid. D'Ancona, die als projectstaatssecretaris belast is met het opstellen van een interdepartementaal beleidsplan, vindt dat er eerst een analyse moet plaatsvinden van het zogeheten vrouwenvraagstuk. Daartoe wordt een werkgroep ingesteld die niet alleen uit ambtenaren bestaat, maar ook uit deskundigen afkomstig uit kringen van de vrouwenbeweging en van vrouwenstudies.

Aan het emancipatiebeleid wordt een nieuwe dimensie toegevoegd, namelijk die van het seksuele geweld tegen vrouwen. Dit geweld zou mede een gevolg zijn van de maatschappelijk onderdrukte positie van vrouwen. Voor het eerst wordt in bovengenoemde brief de verhouding tussen mannen en vrouwen van overheidswege aangeduid als een 'machtsverhouding'.⁹ Deze machtsverhouding vormt samen met de 'arbeidsverdeling naar sekse', een begrip dat rechtstreeks aan de feministische theorievorming is ontleend, de theoretische onderbouwing van het beleid in deze periode. De formulering van het probleem in termen van arbeidsverdeling en machtsverhouding wijst bijna automatisch in de richting van herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid en herverdeling van macht tussen vrouwen en mannen als oplossing. Hervreiding wordt dan ook het belangrijkste sleutelwoord in deze periode. Primair is deze er op gericht het machtsverevenwicht tussen vrouwen en mannen te herstellen en ervoor te zorgen dat zij hun tijd zo in kunnen delen dat zij betaalde en onbetaalde (lees: verzorgende) arbeid kunnen combineren. In deze periode wordt vanuit de vrouwenbeweging sterk aangedrongen op een 25-urige werkweek. Betrekkelijk snel krijgt herverdeling van arbeid als politieke eis brede steun, echter met voorbijgaan aan de onbetaalde arbeid. En daar was het vanuit emancipatorisch oogpunt vooral om te doen.

In de *Analyse van het Vrouwenvraagstuk*, waarmee de eerder genoemde werkgroep in 1982 naar buiten komt, wordt duidelijk gemaakt dat de overheid zelf een deel vormt van het probleem.¹⁰ In en door het overheidsbeleid zou de ongelijke positie van vrouwen en mannen worden gereproduceerd, bijvoorbeeld in de sociale-zekerheidswetgeving, in het onderwijsbeleid, in de gezondheidszorg en in het welzijnsbeleid. Op deze wijze krijgt het emancipatiebeleid een geheel andere status. Duidelijk wordt dat het niet gaat om enkele retouches, maar om ingrijpende bijstellingen, wil er een einde komen aan de mede door het overheidsbeleid in stand gehouden ongelijke maatschappelijke posities van vrouwen en mannen. In de adviezen van de in 1981 ingestelde Emancipatieraad, die de tijdelijke Emancipatiecommissie verving, wordt er keer op keer op gewezen dat het huidige stelsel van overheidszorg, inclusief de instrumenten waarmee deze zorg wordt verleend, nog in hoge mate uitgaat van een traditionele seksespecifieke taakverdeling.

8. Tweede Kamer, zitting 1981-1982, 17 100, hoofdstuk XV, nr. 28, p. 1.

9. Ibidem, p. 2.

10. M. van der A, T. Dijkstra, S. Grotenhuis, J. Meyer, J. Swiebel, *Een Analyse van het 'Vrouwenvraagstuk'*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 's-Gravenhage 1982.

Geleidelijk komt in deze fase het accent te liggen op *procedurele* gelijkheid, dat wil zeggen dat rekening wordt gehouden met de uitgangspositie van mensen; is deze uitgangspositie te ongelijk, dan moet deze worden rechtgetrokken.¹¹ Daarbij wordt ervan uitgegaan dat vrouwen en mannen in principe gelijk zijn, maar dat maatschappelijke verschillen, bijvoorbeeld als gevolg van opleiding of het verrichten van huishoudelijk werk door vrouwen, moeten worden weggewerkt. Werden mannen in de vorige periode nog aangesproken als object van beleid, in deze fase verdwijnen ze naar de achtergrond als potentiële tegenstanders dan wel verliezers. Kappeyne van de Cappello, die in 1982 als staatssecretaris belast wordt met de coördinatie van het emancipatiebeleid, zegt het in termen die minder direct dan die van haar voorgangster ontleend zijn aan het feministische spraakgebruik als volgt: 'Het emancipatieproces houdt in dat zich veranderingen voltrekken in de verhoudingen tussen mensen. Sommigen zullen daardoor meer kansen krijgen, anderen zullen een deel van hun huidige mogelijkheden moeten afstaan'.¹² Anders dan in de voorgaande fase, waarin het emancipatieproces trekken van het harmoniemodel kreeg toegemeten, wordt emancipatie nu voorgesteld als een conflict of strijd die op alle fronten gevoerd moet worden, ook in de ambtelijke en politieke sfeer. Niet als het gaat om de algemene doelstellingen en uitgangspunten van het emancipatiebeleid, die door alle politieke partijen worden onderschreven, maar wel als het aankomt op de concretisering van deze doelstellingen op de verschillende beleidsterreinen. Te denken valt aan de discussies in het kader van de herziening van het sociale-zekerheidsstelsel en de belastingwetgeving (Wet op de tweeverdieners).

Deze overgangsfase in het emancipatiebeleid, waarin herverdeling de belangrijkste doelstelling is, kan gekenmerkt worden als de *structurele fase*. Centrale gedachte is dat vrouwen meer kansen moeten krijgen en mannen bepaalde prerogatieven moeten afstaan, teneinde uiteindelijk volledige gelijkheid te bewerkstelligen. Wat betreft de vormgeving van het beleid staat integratie voorop. Net als voorheen, wordt beklemtoond dat het facet emancipatie in alle overheidsbeleid moet worden meegenomen. Specifieke vrouwenactiviteiten en -projecten, die nu meer dan in de voorafgaande jaren voor een aantal jaren en niet als eenmalige activiteit worden gesubsidieerd, krijgen nadrukkelijk als opdracht mee te bewerkstelligen dat het reguliere beleid wordt bijgesteld.¹³ Uiteindelijk moeten deze activiteiten en projecten in reguliere voorzieningen opgaan. De opgedane ervaringen en inzichten, bijvoorbeeld binnen de projecten vrouwenhulpverlening, de projecten emancipatiewerksters of de provinciale steunpunten emancipatie, brengen echter vooralsnog geen veranderingen in het reguliere beleid teweeg. Niet alleen omdat de bewijslast voor bijstelling van het beleid bij de bijzondere projecten berust, maar ook omdat de veranderde definitie van het emancipatieprobleem niet tot het reguliere beleidscircuit is doorgedrongen.

11. B.P. Sloot, a.w., p. 16.

12. Tweede Kamer, zitting 1983-1984, 18 100, hoofdstuk XV, nr. 12, p. 76.

13. *Emancipatie en Subsidie, een overzicht van het subsidiebeleid in het kader van het emancipatiebeleid 1978-1985*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 's-Gravenhage 1986.

Daar wordt nog steeds het spoor van de formele gelijkheid gevolgd. En wie die gelijkheidsbril op heeft, ziet niet dat er feitelijk verschil is of kan zijn.

Binnen het projectstaatssecretariaat voor emancipatie wordt in deze periode een begin gemaakt met een specifiek op vrouwen gericht beleid op het terrein van scholing, werkgelegenheid en etnische minderheden. Ook hier geldt dat dit beleid slechts tijdelijk is en nuttige inzichten op moet leveren voor nieuwe of aanvullende beleidsmaatregelen en voor de bijstelling van het reguliere beleid.¹⁴

Individualiseringsfase (1984-heden)

In 1985 verschijnt het *Beleidsplan Emancipatie*, dat is bedoeld als toetsingskader voor de politieke besluitvorming.¹⁵ Nadrukkelijk wordt vermeld dat daarbij 'vaak een afweging tussen de doeleinden van het emancipatiebeleid van de regering en andere prioriteiten en belangen aan de orde (zal) zijn'.¹⁶ Net als in de voorgaande periode wordt de visie op emancipatie opgerekt. Emancipatie, zo heet het, is niet meer alleen het probleem van een achtergestelde groep; 'het gaat niet zozeer om het inhalen van achterstanden door vrouwen, maar om het creëren van een grotere zelfstandigheid, zodanig dat het machtsverschil wordt omgezet in een machts evenwicht tussen mannen en vrouwen'.¹⁷

De overheid wil nu *sturend* optreden om overgangsproblemen te verminderen.¹⁸ Tot nu toe werd steeds gesteld dat de overheid in het kader van het emancipatiebeleid slechts voorwaardenscheppende maatregelen kan treffen. Sturing veronderstelt een actievere opstelling van de overheid. Een opstelling die zich overigens slecht verdraagt met de algemene teneur van het kabinetsbeleid in deze periode om juist minder *sturend* op te treden.

Niet alleen de rol van de overheid wordt nu anders geïnterpreteerd, ook in de legitimatie van het emancipatiebeleid treedt een verandering op. Werden tot nu toe vooral rechtvaardigheidsoverwegingen aangevoerd in termen van gelijke kansen en mogelijkheden voor vrouwen, nu wordt ook gerefereerd aan doelmatigheid en sociale integratie. Het achterwege blijven van zo'n beleid zou leiden 'tot een groot beroep op sociale uitkeringen, verspilling van investering in menselijk potentieel en grote spanningen door onvrede bij vrouwen vanwege voor hen onbereikbare mogelijkheden'.¹⁹

Ook de definitie van het probleem verandert in deze fase. Er wordt gesproken van structureel ongelijke machtsverhoudingen als oorzaak van de onge-

14. *Tien jaar emancipatiebeleid in Nederland 1975-1985; een rapportage*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 's-Gravenhage 1985.

15. *Beleidsplan Emancipatie*, Tweede Kamer vergaderjaar 1984-1985, 19 052, nrs. 1-2.

16. *Ibidem*, p. 7.

17. *Ibidem*, p. 11.

18. *Ibidem*, p. 12.

19. *Ibidem*, p. 5 e.v.

lijke kansen tussen vrouwen en mannen.²⁰ Vrouwen worden in zo'n visie bijna onvermijdelijk als lijdend voorwerp geponeerd. Zij zijn veel minder dan in de eerste fase van het emancipatiebeleid handelend subject. De kijk op emancipatie vertoont nu deterministische trekken. De ongelijkheid tussen vrouwen en mannen zou terug te voeren zijn op de maatschappelijke verhoudingen. Die moeten veranderen; de intenties van degenen die onder het regime van deze verhoudingen gebukt gaan wijzigen zich vanzelf wel. Vrijwel letterlijk wordt met enige vertraging de feministische theorievorming in het Beleidsplan geïncorporeerd. Dit mag dan een mooi gebaar zijn naar de vrouwenbeweging, voor ambtenaren wordt het er niet gemakkelijk op deze visie in concreet beleid te vertalen.

Met de nieuwe verklaring voor de oorzaken van de maatschappelijke ongelijkheid tussen vrouwen en mannen veranderen ook de doelstellingen van het beleid. De centrale beleidsdoelstelling luidt nu 'het bevorderen van de ontwikkeling van de huidige maatschappij, waarin het sekseverschil in zo grote mate is geïnstitutionaliseerd naar een pluriforme maatschappij, waarin ieder ongeacht sekse of burgerlijke staat de mogelijkheid heeft een zelfstandig bestaan te verwerven en waarin vrouwen en mannen gelijke rechten, kansen, vrijheden en verantwoordelijkheden kunnen realiseren'.²¹

Het gelijkheidsbeginsel wordt in deze fase, waarin vooral de aandacht gevestigd wordt op het belang van sekse als maatschappelijk organisatieprincipe, in *materiële* zin uitgelegd. Deze materiële gelijkheid verwijst naar een bepaalde uitkomst of resultaat als toets voor rechtvaardigheid in plaats van naar de gelijkheid van startpositie.²² In het verlengde hiervan wordt het begrip positieve actie, dat mede door de Emancipatieraad in 1984 in Nederland wordt geïntroduceerd, door de overheid uitgedragen. Onder dit begrip wordt het geheel van maatregelen verstaan dat gericht is op verbetering van de positie van vrouwen in organisaties en bedrijven.

De beleidsdoelstellingen worden in de periode na het verschijnen van het Beleidsplan toegespitst op de economische zelfstandigheid van vrouwen, die een einde moet maken aan hun (financieel) afhankelijke positie. Verwonderlijk is die toespitsing niet. Economische zelfstandigheid vormt één van de pijlers van het Beleidsplan, dat bij herhaling een toekomst schetst waarin iedere volwassene in staat is in het eigen onderhoud te voorzien en voor zichzelf kan zorgen. Deze gedachtengang sluit goed aan bij het doelmatigheidsdenken in termen van kosten en baten. Voorts spitst de discussie tijdens de behandeling van het Beleidsplan in de Tweede Kamer zich toe op wat wel de 1990-maatregel wordt genoemd.²³

De nadruk op de eis van economische zelfstandigheid in het emancipatiebeleid kan gezien worden tegen de achtergrond van de invulling die door de

20. Ibidem, p. 12.

21. Ibidem.

22. B.P. Sloot, a.w., p. 16.

23. Tweede Kamer, vergaderjaar 1985-1986, Behandeling Beleidsplan Emancipatie, Vaste Commissie van het Emancipatiebeleid, UCV 45, 3 februari 1986.

Emancipatieraad en de vrouwenbeweging op het terrein van het inkomensbeleid is gegeven aan de individualiseringsgedachte. Deze gedachte wordt in het beleid echter niet consequent doorgevoerd. Zodra er kinderen onder de 12 jaar te verzorgen zijn, behouden kostwinners de toeslag op hun uitkering. Daarnaast blijft de alleenverdienerstoelage in de loon- en inkomstenbelasting gewoon bestaan, zij het onder een andere naam (overdraagbare basisaftrek).

Voorlopig zou ik deze derde fase de *individualiseringsfase* willen noemen. De overheersende gedachte is immers dat de zelfstandigheid van vrouwen een belangrijke, zo niet de belangrijkste voorwaarde is voor hun emancipatie. Ook hier geldt, net als in de voorgaande fase, dat dit *Leitmotiv* betrekkelijk snel opgaat in de meer algemene gedachte dat zich op sociaal en cultureel terrein een individualiseringsproces voltrekt. Net als hiervoor met de herverdelingsgedachte is gebeurd, wordt de betekenis en invulling die vanuit een emancipatie-invalshoek aan individualisering wordt gegeven al gauw overschaduwd door een algemene, al dan niet positief gewaardeerde betekenis die de verschillende politieke stromingen met dit begrip verbinden.

Politieke belangstelling

Onlangs, of misschien wel dankzij de verschuivingen in de vooronderstellingen van het emancipatiebeleid is er van de vele in beleidsnota's neergelegde voornemens tot nu toe weinig terecht gekomen. Het decor wisselde, maar het toneelstuk dat gespeeld moet worden lijkt in de proloog te zijn blijven steken. Alsof de regie-aanwijzingen ontbreken en de souffleuses zich tot dovemansoren richten.

Ook al staat emancipatie sinds het einde van de jaren zeventig op de politieke agenda, de politieke belangstelling ervoor is gering. Het was en is geen onderwerp dat aanleiding geeft tot diepgaande tegenstellingen tussen de politieke partijen in Nederland, enkele gevoelige kwesties, zoals de Wet Gelijke Behandeling en abortus, daargelaten. Het beleid ontwikkelde zich ook betrekkelijk onafhankelijk van de politieke kleur van de verschillende kabinetten. En ook al werd emancipatie in 1981 verheven tot een van de prioriteiten van het regeeringsbeleid, toch konden achtereenvolgende kabinetten het zich veroorloven er geen onderwerp van speciale aandacht van te maken. In vergelijking tot andere prioriteiten, zoals de sociaal-economische vraagstukken of de positie van allochtonen, is emancipatie van vrouwen van ondergeschikt belang. Dit blijkt wanneer het moet worden afgewogen tegen andere belangen. Dan heeft de bewindspersoon die met de coördinatie van dit beleid is belast gewoonlijk het nakijken, zoals bijvoorbeeld gebeurde bij de behandeling van de tweeverdienerswetgeving.

Bij het doorlezen van de handelingen van de verschillende kamerdebatten over emancipatie, rijst de vraag of de discussie wel gaat over iets in de werke-

lijkheid. De overeenstemming die bereikt wordt betreft slechts het spraakgebruik. Iedereen is wel voor een bepaalde vorm van emancipatie en braaf worden in de verschillende fasen bewustwording, herverdeling en economische zelfstandigheid door iedereen in de mond genomen.

Zolang de precieze betekenis van deze begrippen maar in het vage blijft, is het gemakkelijk het met elkaar eens te worden. Naarmate de aantrekkingskracht van het nieuwe er af is en de betekenissen versleten raken, wordt een nieuw zingevend concept aan de feministische theorievorming ontleend en in het beleid gepast. De onduidelijke en weinig precieze betekenis van de gehanteerde termen heeft zo zijn voordelen als het er om gaat politieke overeenstemming te bereiken. Echter, wanneer de concrete invulling en uitvoering van beleid aan de orde is, zijn ze veel te abstract en te weinig toegespitst op de praktijk van alledag.

Drie vooronderstellingen

Het emancipatiebeleid is gebaseerd op drie, nooit getoetste vooronderstellingen. In de eerste plaats gaat achter de steeds wisselende doelstellingen de opvatting schuil dat gelijkheid de voornaamste uitingsvorm van emancipatie is. Een tweede vooronderstelling, die in het verlengde hiervan ligt, is dat het specifiek op vrouwen gerichte beleid slechts een tijdelijk karakter draagt. Gelijkheid dient immers voorop te staan. In de derde plaats wordt verondersteld dat emancipatie zich niet verdraagt met harde instrumenten. Alleen zachte instrumenten, zoals subsidies, voorlichtingscampagnes, onderzoek en hier en daar wat tijdelijke voorzieningen sorteren effect, zo is de verwachting. Met dwingende maatregelen zou niemand zich in het emancipatiespoor laten brengen.

De gedachte dat gelijkheid de voornaamste uitingsvorm van emancipatie is heeft tot gevolg dat aandacht voor vrouwen gelegitimeerd moet worden door een beroep te doen op hun achterstandspositie. Daarmee wordt gesuggereerd dat er met hen iets bijzonders aan de hand is en krijgen de voorgestelde maatregelen automatisch een tijdelijk karakter. Wanneer de achterstand is ingehaald, is er geen apart beleid meer nodig. Door een 'aparte behandeling' ondergeschikt te maken aan het doel (gelijke posities) wordt bevestigd dat vrouwen afwijken van de norm. Mannen behoeven geen aparte behandeling; zij vertegenwoordigen de norm.

De opvatting dat beleid uiteindelijk geen onderscheid mag maken naar sekse, gaat voorbij aan het feit dat beleid, inclusief wetgeving, altijd classificeert, dat wil zeggen onderscheid maakt.²⁴ De vraag is alleen of het onderscheidingscriterium relevant is. Niemand zal betwisten dat het zinvol is onderscheid te maken tussen woningbezitters en niet-woningbezitters of tussen mensen met

24. R. Holtmaat, 'De macht van juridische begrippen', in: *Nemesis* (februari/maart 1988).

en mensen zonder een uitkering. Zo kan het ook relevant zijn (sommige) vrouwen anders te behandelen dan (sommige) mannen of, om de rollen eens om te draaien, (sommige) mannen anders te behandelen dan (sommige) vrouwen. Hoe lang die andere behandeling moet duren, hangt af van het al dan niet voortbestaan van de situatie die een verschil in behandeling rechtvaardigt.

De vooronderstelling dat specifiek beleid voor vrouwen per definitie een tijdelijk karakter heeft vloeit logisch voort uit de opvatting dat beleid op den duur geen onderscheid naar sekse meer moet maken. Dat wordt verstaan onder de integratie van de emancipatie-invalshoek in het algemene regeringsbeleid. Dit laatste is echter heel wat problematischer gebleken dan in de beginperiode werd gedacht, ook al is het facetbeleid door achtereenvolgende kabinetten met verve bepleit. Misschien was het ook wel naïef te veronderstellen dat specifiek beleid voor vrouwen al op voorhand op termijn kon worden gesteld.

De derde vooronderstelling die achteraf gezien onjuist is gebleken, is dat emancipatie het beste gediend is met zogenaamde zachte instrumenten. Voor zover het om financiële middelen in de vorm van subsidies gaat, stellen deze bovendien in omvang nauwelijks iets voor in vergelijking tot de geldstromen die op andere beleidsterreinen omgaan. Daarnaast missen subsidies in het kader van het emancipatiebeleid een wettelijke grondslag. Op het gebied van voorlichting en onderzoek, bij uitstek zachte instrumenten, is weliswaar het nodige gebeurd, maar of daarmee de doelstellingen van het emancipatiebeleid dichterbij zijn gebracht valt te betwijfelen.

Strategieën

De opkomst van het emancipatiebeleid vond plaats in een periode waarin het geloof in de sturende rol van de overheid en, in het verlengde daarvan, in de maakbaarheid van de samenleving begon te tanen. Het mag dan ook geen verbazing wekken dat de overheid zichzelf nooit een prominente taak heeft toebedeeld als het aankomt op het materiële emancipatiebeleid, dat immers een bij uitstek normatief geladen karakter heeft. Niet dat het terugschroeven van de maakbaarheidspretenties op andere beleidsterreinen heeft geleid tot vermindering van de intensiteit en frequentie van het overheidsingrijpen. Integendeel, in veel gevallen gaat de terugtred van de overheid paradoxalerwijs gepaard met nog meer en dieper ingrijpende interventies. Op een betrekkelijk jong beleids terrein als emancipatie, waar druk van buitenaf alleen wordt uitgeoefend door groeperingen zonder reeds gevestigde belangen, kan de overheid zich betrekkelijk gemakkelijk afzijdig houden als het op concrete maatregelen aankomt.

Binnen dit klimaat ligt het voor de hand dat emancipatiebeleidsambtenaren, de Emancipatieraad en vrouwengroepen de inwilliging van hun eisen spelen over de band van het reguliere beleid. Telkens opnieuw wordt de aandacht gevestigd op en reparatie geëist voor de negatieve effecten van bestaand en

nieuw beleid op de positie van vrouwen. Niet alleen heeft deze strategie een sterk defensief karakter – de voor vrouwen negatieve effecten van het overheidsbeleid moeten worden weggewerkt – ook is zij in hoge mate beleidscentrisch. Niet de maatschappelijke positie van vrouwen staat centraal, maar de effecten van het overheidsbeleid zelf. Via deze strategie kunnen hoogstens wat beleidsbijstellingen worden bereikt (mits deze geld opleveren, of geen geld kosten), substantiële veranderingen worden er niet door in gang gezet, overgeleverd als men is aan de welwillendheid van andere beleidssectoren. Dat is een van de zwakke plekken van het emancipatiebeleid tot nu toe. Het valt op dat ook het specifieke emancipatiebeleid meer en meer in deze strategie wordt ingezet. Met emancipatiegeld gesubsidieerde activiteiten en projecten voor vrouwen zijn vooral bedoeld om het interpretatiekader van beleidsmakers te beïnvloeden en hen ervan te overtuigen dat hun beleid moet worden bijgesteld, wil het ook recht doen aan vrouwen.

Geconstateerd moet worden dat het emancipatiebeleid zich relatief onafhankelijk van het overige regeringsbeleid heeft ontwikkeld. Echter, zonder dat het ambtelijk apparaat is meegegroeid met de beleidsmatige pretenties. Dat ligt ook niet in de rede, omdat die pretenties vooral de integratie van het facet emancipatie in het algemene regeringsbeleid betreffen. Een omvangrijke aparte ambtelijke organisatie zou met die integratie in tegenspraak zijn.

Het isolement van het emancipatiebeleid heeft er echter mede toe geleid dat emancipatie als object van overheidsbeleid betrekkelijk los werd gezien van andere actuele of toekomstige maatschappelijke problemen. De laatste tijd treedt hierin een verandering op. Zo worden in verschillende overheidsstukken en adviezen van de Emancipatieraad verbanden gelegd met demografische ontwikkelingen, te verwachten tekorten op de arbeidsmarkt of problemen met de financiering van de collectieve sector. Deze verbanden vergroten de inpasbaarheid en relevantie van aandacht voor de positie van vrouwen binnen verschillende terreinen van het overheidsbeleid. Met deze verandering van perspectief zou het emancipatiebeleid uit de vermeende sfeer van hobbyïsme en daarmee uit de periferie van het overheidsbeleid gehaald kunnen worden. Zo'n verbreding is bovendien noodzakelijk om de consequenties van veranderingen in de positie van vrouwen voor het beleid van de overheid te onderbouwen en te legitimeren.

Gelijkheid of verschil

Het streven naar gelijkheid tussen vrouwen en mannen, of dit nu formeel, procedureel of materieel wordt geïnterpreteerd, staat in de praktijk van het overheids-emancipatiebeleid als normatief beginsel voorop. Beleid dient in beginsel geen onderscheid naar sekse te maken, zo is de gangbare opvatting. Dit referentiekader staat zelf niet ter discussie. Zowel voor de inhoud, als voor de vormgeving

van het emancipatiebeleid blijkt gelijkheid als oplossing in toenemende mate zelf een probleem te zijn geworden. Verondersteld wordt immers dat vrouwen op dezelfde condities als mannen maatschappelijk moeten kunnen participeren. Die condities zijn in de huidige omstandigheden echter geënt op een sterk maatschappelijk bepaald patroon van een kostwinnende man en een thuis de kinderen verzorgende vrouw. Zonder verandering van deze condities schieten veel vrouwen met gelijkheid niet veel op. Met economische zelfstandigheid trouwens evenmin.

Een duidelijk alternatief is op dit moment echter nog niet voorhanden. Wanneer in plaats van gelijkheid de verschillen tussen vrouwen en mannen zouden worden benadrukt, bestaat het gevaar dat dit tot een bestendiging leidt van datgene wat men juist wil veranderen. Niet alleen het spoor van de gelijkheid, ook dat van het verschil heeft veel weg van een doodlopende weg.

Zolang gelijkheid en verschil als elkaars tegengestelden worden opgevat, waarbij gelijkheid wordt gezien als het ontbreken van verschil en verschil als een vorm van ongelijkheid, is er geen uitweg uit dit dilemma.²⁵ Een omweg is wellicht, zoals bij veel dilemma's, niet te kiezen voor het ene of het andere, maar beide sporen tegelijk te volgen. Niet alle sekseverschillen hoeven bij voorbaat te verdwijnen; wel worden ze doorgaans sterk hiërarchisch geïnterpreteerd.²⁶ Deze uiting van wat culturele discriminatie genoemd kan worden, heft men echter niet op door op alle fronten gelijkheid na te streven.

Misschien biedt het differentiemodel, waarin niet gelijkheid, maar gerechtvaardigde verschillen tussen vrouwen onderling en tussen vrouwen en mannen een rol krijgen toebedeeld, perspectieven voor een volgende fase van het emancipatiebeleid. Of dit model, dat op dit moment hoge ogen gooit in de feministische wetenschapsbeoefening, aanknopingspunten biedt voor een werkbare beleidstheorie, valt op dit moment nog niet te overzien. Het lijkt in elk geval de moeite waard daartoe pogingen te ondernemen, zonder daarbij al te letterlijk concepten uit de feministische theorievorming in het beleid te annexeren. Liever concreet beleid dan een mooie theorie.

25. J.C. Huisman, "'The Family of Women': a Linguistic Analysis of the Feminist Discourse on Femininity, Equality and Difference", in: D. Brouwer, D. de Haan (eds.), *Women's Language, Socialization and Self-image*. Dordrecht (Foris Publications) 1987.

26. J.C. Huisman, 'Over verschil in gelijkheid en gelijkheid in het verschil', in: *De Gids*, jrg. 141 (december 1985), pp. 777-784.

Jeanne de Bruijn

Functiewaardering en beloning van vrouwenwerk

In het zoeken naar nadere oorzaken voor de voortdurende beloningsongelijkheid tussen vrouwen en mannen komt in Nederland de laatste jaren meer aandacht voor de rol van functiewaardering. De mogelijk seksediscriminerende werking van functiewaarderingssystemen werd in de tweede helft van de jaren zeventig, na de invoering van de Wet Gelijk Loon in Nederland (1975), al aan de orde gesteld.¹ Echter pas recentelijk is met empirisch onderzoek hiernaar in Nederland een start gemaakt.² In andere landen, vooral de Verenigde Staten, maar ook in Canada, Australië en Engeland heeft dit terrein van onderzoek (*comparable worth studies*) in de jaren tachtig reeds een hoge vlucht genomen. Het betreft zowel empirisch als theoretisch onderzoek en met name in de Verenigde Staten is in diverse staten tevens specifieke wetgeving ter verbetering van de salariëring van vrouwenfuncties van kracht geworden (zogenaamde *Pay Equity Laws*).

In dit artikel wordt om te beginnen nagegaan waarom functiewaardering in toenemende mate de aandacht krijgt van de vrouwenbeweging en vrouwenarbeidsstudies. Vervolgens komt aan de orde wat mogelijke seksediscriminerende elementen zijn in processen van functiewaardering. Tenslotte worden enkele beleidsconsequenties geschetst en wordt nagegaan in welke verhouding deze staan ten opzichte van andere strategieën ter verbetering van de arbeidsmarktpositie van vrouwen.

Ontoereikendheid van verklaringen voor de loonkloof tussen de seksen

De toenemende aandacht voor functiewaardering vanuit de vrouwenbeweging en vrouwenstudies is enerzijds te verklaren uit de hardnekkigheid van de loonkloof tussen de seksen, ondanks wetten gelijk loon, gelijke behandeling en antidiscriminatiewetgeving. Anderzijds wordt steeds duidelijker dat de tot dusverre

1. C. Ypma, *Onderzoek naar de gelijke behandeling in de confectie-industrie*. Groningen (Projectgroep Vrouwenarbeid, RUG) 1976; EEG, *Indirecte discriminatie door werkclassificaties*, Werkdocument van de diensten van de Commissie van de Europese Gemeenschappen; Paritaire adhoc-werkgroep 'Gelijke beloning en werkclassificaties', V/660/80-NL. Brussel 1981; J. de Bruijn en G. Kannegieter, 'Is functiewaardering mannelijk of vrouwelijk', in: *Zeggenschap*, maart 1981, pp. 2-5.

2. O. Smit-Voskuil, 'Functiewaardering als maatstaf bij de Wet Gelijk Loon', in: *Sociaal Maandblad Arbeid* 42, mei 1987, pp. 295-309; C. Bajema, *De onvolledigheid van functiebeschrijvingen van vrouwenfuncties*. Groningen (Projectgroep Vrouwenarbeid, RUG) 1988; A. Veltman, 'Arbeid van gelijke waarde', in: *Gedrag en Organisatie*, 1 (1989), nr. 6, pp. 20-36.

ontwikkelde verklaringen voor de beloningsongelijkheid tussen mannen en vrouwen ontoereikend zijn. Verschillende verklaringen zijn door economen en sociologen in de afgelopen decennia ontwikkeld om de algemene loonkloof tussen vrouwen en mannen te verklaren.³

Vanuit de neoklassieke economie, in het bijzonder vanuit de *human capital theory*, worden beloningsverschillen tussen vrouwen en mannen gezien als het resultaat van aan sekse gerelateerde verschillen in produktiviteit (gewoonlijk gesteld in termen van minder opleiding en ervaring en hoger absentisme onder de vrouwelijke beroepsbevolking). De verklaring wordt dus gezocht aan de aanbodskant, in verschillen in aangeboden menselijk kapitaal. Ondertussen is echter in binnen- en buitenland op verschillende manieren aangetoond dat deze verschillen de totale loonkloof maar zeer ten dele kunnen verklaren. Bijvoorbeeld voor Nederland geldt op macro-niveau dat binnen de totale beroepsbevolking het opleidingsniveau van vrouwen en mannen gelijk is geworden en dat het verschil in werkervaring gemiddeld nog slechts 4,5 jaar is.⁴ Dit kan niet leiden tot een gemiddeld uurloonverschil van 25 à 30%. Ook wanneer individuele mannen en vrouwen met gelijk menselijk kapitaal met elkaar worden vergeleken blijkt dat vrouwen gemiddeld minder verdienen dan 'gematchte' mannen.⁵ Volgens de Amerikaanse onderzoekers Treiman en Hartmann⁶ verklaren *human-capital-*

3. In 1983 bedragen uurlonen van vrouwen in Nederland 76,8% van die van mannen. Tussen 1974 en 1983 is zelfs sprake van enige vergroting van de inkomenskloof (in 1974: vrouwenuurlonen 79,5% van mannenuurlonen, in 1980 77,9% en in 1983 76,8%). Zie U. Becker en M. Koper-Sluite, 'Vrouwen op de arbeidsmarkt', in: *Economisch Statistische Berichten*, 72 (1987), nr. 3622, pp. 828-832. Van Driel en Israels constateren een gemiddeld bruto uurloonverschil van 33,3% en ook de LTD vindt in de door haar onderzochte bedrijven dat vrouwenuurlonen gemiddeld tweederde van die van mannenuurlonen bedragen (respectievelijk f 15,50 en f 23,00 bruto per uur). In andere westerse landen is deze loonkloof soortgelijk of nog groter. Zie J. van Driel en A. Israels, 'Beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen', in: *Economisch Statistische Berichten*, 72 (1987), pp. 828-832; Loontechnische Dienst (LTD), *De positie van mannen en vrouwen in het arbeidsproces*. Den Haag 1988, en J.R. Bellace, 'A foreign perspective', in: E.R. Livernash (ed.), *Comparable Worth: Issues and Alternatives*. Washington D.C. (Equal Employment Advisory Council) 1980, pp. 137-172. Directe beloningsdiscriminatie, dat wil zeggen ongelijke beloning van een vrouw en een man die dezelfde of een soortgelijke functie uitoefenen, is in landen die een Wet Gelijk Loon kennen verboden. Ondanks het verbod komt directe beloningsdiscriminatie nog wel voor, ook in Nederland, zij het op beperkte schaal. Schippers komt in zijn dissertatie op 2 à 3% van de onderzochte gevallen voor de periode 1975-1985. Het gaat hier dus om personen van de ene sekse die lager betaald worden voor hetzelfde of soortgelijk werk als personen van de andere sekse. Zie J. Schippers, *Beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen: een economische analyse*. Groningen (Wolters Noordhoff) 1987.

4. LTD, *De positie van mannen en vrouwen*.

5. Dit is in Nederland in een aantal case-studies onderzocht, onder andere bij de PTT, bij een grote bank en bij een universiteit. Zie Projektgroep Vrouwenarbeid, J. de Bruijn, H. Limberger en H. Brandsma (red.), *Verschillen in arbeidspositie tussen mannen en vrouwen bij een overheidsbedrijf*. Verslag van een onderzoek bij het PTT-telefoondistrict Groningen. Groningen (RUG) 1981; A.M. de Jong-van der Poel, *De positie van vrouwen bij een grote bank*. Onderzoek naar de achtergronden van het verschil in positie tussen mannen en vrouwen. Rotterdam 1985; A. van Doorne-Huiskes, *Loopbanen van vrouwen en mannen. Een analyse*. Een onderzoek aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Utrecht (RUU) 1986.

factoren geaggregeerd gewoonlijk slechts een kwart en nooit meer dan de helft van de bestaande loonverschillen tussen de seksen. Schippers⁷ komt voor Nederland tot een soortgelijk resultaat. De helft tot driekwart van het verschil blijft derhalve vooralsnog onverklaard.

De meeste institutionalisten (economen en sociologen)⁸ zijn het erover eens dat de belangrijkste oorzaak voor de loonverschillen tussen de seksen is gelegen in de naar sekse gesegregeerde arbeidsmarkt. Het gaat in deze benadering ondermeer om discriminatie bij werving, selectie, aanstelling en doorstroming aan de vraagkant. Vrouwen worden voor *bepaalde* functies geworven en geselecteerd. Vervolgens kennen die functies een lagere inschaling, minder doorstroom etcetera dan de functies waarvoor overwegend mannen worden geworven en geselecteerd, ook als de vereisten voor de functies van vergelijkbaar niveau zijn. Verondersteld wordt dat er sprake is van vooroordelen, statistische discriminatie, 'soort-zoekt-soort-fenomenen' en andere uitsluitingsmechanismen aan de vraagkant. Beleidsmatig wordt getracht met positieve actiebeleid, voorkeursbehandeling en dergelijke deze vormen van seksediscriminatie te bestrijden, door meer vrouwen te laten instromen in overwegend door mannen bezette functies. Het zou de seksesegregatie doen verminderen en er zou tegelijk een salaris- en doorstroompositie van vrouwen uit moeten voortvloeien, overeenkomstig die van mannen.

De vraag *waarom* op elk niveau functies waarin voornamelijk vrouwen werken systematisch lager ingeschaald worden dan functies waarin overwegend mannen werken, blijft daarmee echter nog onbeantwoord. Men komt niet veel verder dan de constatering dat dit historisch altijd en overal zo is geweest. Theoretisch gesproken zou op zichzelf een naar sekse gesegregeerde arbeidsmarkt niet een systematische loonkloof tussen mannen en vrouwen hoeven te vertonen.

Sommige neoklassieken verklaren de naar sekse gesegregeerde arbeidsmarkt en de daarmee samenhangende lagere beloning van vrouwenfuncties vanuit de aanbodskant, namelijk vanuit het *crowding effect*.⁹ Er is een overaanbod van vrouwen voor een beperkt aantal functies hetgeen via het marktmechanisme van vraag en aanbod resulteert in lagere lonen. Bergmann, een van de eersten die op deze mogelijkheid wees, stelt echter in haar latere werk¹⁰ dat het *crow-*

6. D.J. Treiman en H.I. Hartmann (eds.), *Women, Work and Wages: Equal Pay for Jobs of Equal Value*. Washington D.C. (National Academy Press) 1981.

7. Schippers, a.w.

8. Zie voor een overzicht o.a. J.J. van Hoof, *De arbeidsmarkt als arena. Arbeidsmarktproblemen in sociologisch perspectief*. Diss., Amsterdam (SUA) 1987; J. de Bruijn, *Haar werk. Vrouwenarbeid en arbeidsociologie in historisch en emancipatorisch perspectief*. Diss., Amsterdam (SUA) 1989.

9. B.R. Bergmann, 'Occupational Segregation, Wages and Profits When Employers Discriminate by Race or Sex', in: *Eastern Economic Journal*, 1974, pp. 103-110.

10. B.R. Bergmann, 'The Economic Case for Comparable Worth', in: Heidi Hartmann (ed.), *Comparable Worth: New Directions for Research*. Washington D.C. (National Academy Press) 1985, pp. 70-85, en B.R. Bergmann, 'Pay Equity – Surprising Answer to Hard Questions', in: *Challenge*, mei/juni 1987, pp. 45-52.

ding effect onverlet laat dat er ook van *functiewaarderingsdiscriminatie* sprake is. Dat wil zeggen vrouwenfuncties worden lager gewaardeerd en derhalve lager beloond, *omdat* ze door vrouwen worden uitgeoefend. De sekseamenstelling van een functie zou een direct effect hebben op de beloningsverschillen tussen functies.

Het gaat volgens haar economisch gezien om twee verschillende fenomenen. In het eerste geval (het *crowding effect*) is bij een gelijke vraag naar arbeidskrachten sprake van twee verschillende aanbodscurven, één voor mannenfuncties en één voor vrouwenfuncties, waarbij de laatste hoger ligt. Bij functiewaarderingsdiscriminatie is er sprake van twee functies (een mannen- en een vrouwenfunctie) die dezelfde aanbodscurve hebben, maar waarbij de vraagcurve voor de mannenfunctie hoger ligt dan voor de vrouwenfunctie. Een soortgelijke redenering geven England en Norris.¹¹ Als vrouwen lager betaalde vrouwenfuncties prefereren boven hoger betaalde mannenfuncties dan bewijst dat nog niet dat er geen sprake is van beloningsdiscriminatie. Als verondersteld wordt dat mannen bij dezelfde beloningsniveaus de voorkeur geven aan mannenfuncties boven vrouwenfuncties, dan doen werkgevers blijkbaar niet hun voordeel met deze mannelijke preferentie terwijl ze dat wel doen met de vrouwelijke preferentie. Dit betekent dat werkgevers meer betalen voor mannenfuncties dan ze zouden hoeven doen gezien de mannelijke preferentie.

De ontoereikendheid van de neoklassieke verklaringen wordt de laatste decennia scherper zichtbaar nu de kwalificatieniveaus (opleiding) en participatieniveaus (werkervaring) van vrouwen meer en meer op het niveau van mannen komen te liggen. Deze ontwikkeling heeft zich in de meeste westerse geïndustrialiseerde landen de afgelopen decennia voorgedaan. De gemiddelde uurloonverschillen tussen de seksen hebben daarmee echter geen overeenkomstig afnemende tred vertoond. Integendeel, de verschillen zijn vrij constant gebleven. Deze ontwikkeling geeft aanleiding tot meer aandacht voor het proces van de totstandkoming van relatieve loonverhoudingen en daarmee voor functiewaarderingsystemen die daarvoor de grondslag vormen.

Een andere aanleiding voor deze aandacht vormen de geringe effecten op het beloningsverschil tussen mannen en vrouwen van wetten gelijke beloning, gelijke behandeling of anti-discriminatiewetgeving in diverse landen. Wetten voor gelijke beloning kennen in verschillende landen verschillende omschrijvingen, variërend van gelijk loon voor gelijk werk, gelijk loon voor soortgelijk werk en gelijk loon voor werk van gelijke waarde.¹² Wat 'gelijk' of 'soortgelijk werk' of 'werk van gelijke waarde' is, werd daarmee punt van discussie. De Wet Gelijk Loon in de Verenigde Staten bijvoorbeeld kent de omschrijving gelijk loon voor gelijk werk (1963), maar voor kwesties van discriminatie bij werk

11. P. England en B. Norris, 'Comparable Worth; a new doctrine of sex discrimination', en 'Comparable Worth; rejoinder to Quester and Utgoff', in: *Social Science Quarterly* 66 (1985), pp. 629-643 en 650-653.

12. Bellace, a.w.

van gelijke waarde (*comparable worth*) wordt de anti-discriminatiewet (1964) gehanteerd. De Nederlandse Wet Gelijk Loon (1975) kent op zich een ruime omschrijving; de wet schrijft gelijk loon voor werk van gelijke waarde voor, waarbij deze gelijke waarde moet worden bepaald op grond van een deugdelijk stelsel van functiewaardering. Opmerkelijk is dat deze deugdelijkheid op het punt van seksediscriminatie tot dusverre nauwelijks is onderzocht.

De praktijk in de meeste landen met wetten gelijk loon is dat de reikwijdte van de wet niet verder strekt dan 'soortgelijk werk' en dus niet over de grenzen van de naar sekse gesegregeerde functies heen gaat.¹³ Systemen van functiewaardering beogen in principe juist ongelijksoortige functies te vergelijken op hun relatieve zwaarte ten opzichte van elkaar en zouden daarmee in potentie de naar sekse gesegregeerde functiestructuren moeten overstijgen. Het is mede daarom dat vanuit vrouwenstudies functiewaarderingssystemen onder de loep worden genomen om de vergelijkbare zwaarte van ongelijksoortige vrouwenfuncties en mannenfuncties aan te tonen. De aandacht voor processen van functiewaardering en beloningsverschillen tussen de seksen is mede gegroeid door een verschuiving van analyses van ongelijkheid in startsituaties (in voorwaarden, kansen en mogelijkheden bij opleidingen, toetreding tot de arbeidsmarkt, loopbanen en dergelijke) naar de mechanismen in arbeidsorganisaties die ongelijke uitkomsten in stand houden. Bij het eerste type analyses (vanuit meer liberale emancipatievisies) worden ongelijke uitkomsten in posities van vrouwen en mannen op zich niet bestreden. Bij het tweede type analyses vormen de mechanismen die tot ongelijke uitkomsten leiden, zoals functiewaardering, juist het object van onderzoek.

Functiewaarderingsdiscriminatie

Simpel gezegd gaat het bij functiewaarderingsdiscriminatie om een relatief te lage waardering van functies die overwegend door vrouwen worden uitgeoefend in vergelijking met functies die overwegend door mannen worden verricht.

Functiewaarderingsdiscriminatie kan daarom alleen bestaan wanneer sprake is van een naar sekse gesegregeerde arbeidsmarkt. Of vrouwen nu zelf kiezen voor een vrouwenberoep of voornamelijk daarvoor worden gerecruteerd, maakt voor het begrip van functiewaarderingsdiscriminatie niet uit. Het gaat om het verschijnsel dat naarmate proportioneel meer vrouwen in een beroep werkzaam zijn, de gemiddelde lonen lager liggen.¹⁴ De seksesamenstelling van een beroep of functie lijkt daarmee een factor van betekenis voor het beloningsniveau, oftewel vrouwenfuncties betalen minder *omdat* ze door vrouwen worden

13. Ook beperkingen in toegestane vergelijkingen ('maatman') tot een sector, bedrijfstak of bedrijf zijn debet aan de beperkte reikwijdte.

14. Treiman en Hartmann, a.w.

gedaan. De wijze waarop functiewaardering (formeel of informeel)¹⁵ plaatsvindt zou hierbij een verklarende tussenschakel kunnen vormen. Het is in dit verband dat wordt gesproken van functiewaarderingsdiscriminatie. Door middel van de bestaande systemen van functiewaardering en de wijzen waarop ze ingevoerd en toegepast worden, zouden functies die overwegend door vrouwen worden uitgeoefend onterecht een lagere waardering krijgen ten opzichte van mannenfuncties.¹⁶

Essentieel bij functiewaarderingsdiscriminatie is dat het niet gaat om discriminatie van personen (i.c. vrouwelijke functiehouders) op basis van sekse, maar om discriminatie in de waardering van bepaalde functies (namelijk de vrouwenfuncties). Niet de persoon op de functie, maar de *functie* is de *analyse-eenheid*. Het gaat dus om discriminatie in waardering van bepaalde functies (vrouwenwerk) ten opzichte van andere (mannenwerk) en niet om personen van verschillend geslacht die soortgelijk werk doen of die soortgelijke kwalificaties hebben.

Bij functiewaardering worden *kwalitatieve* verschillen in (kenmerken van) functies (in vereiste opleiding, vaardigheden, verantwoordelijkheden, arbeidsomstandigheden, en dergelijke) omgezet in *kwantitatieve* eenheden, in punten en uiteindelijk in geld. Functiewaardering was en is nog voor een belangrijk deel het terrein van psychologen. De door hen ontwikkelde systemen van functiewaardering worden beschouwd als technische instrumenten waarmee op wetenschappelijke wijze de relatieve waarde van functies is vast te stellen. Toepassing van dit instrumentarium is weliswaar mensenwerk, maar met goed getrainde functie-analisten is betrouwbaarheid gegarandeerd. De systemen worden derhalve beschouwd als sekse-neutraal en de goedgetrainde analisten ook.

Vanuit historisch en sociologisch oogpunt is functiewaardering niet als een objectief instrument te beschouwen. Functiewaarderingssystemen zijn niet ontstaan in een sociaal en cultureel vacuüm. Ze zijn het produkt van traditionele beheerspraktijken en gebaseerd op collectieve waarden- en normenstelsels verankerd in de historie en de ontwikkeling van een samenleving. Functiewaarderingssystemen leggen derhalve historisch gegroeide verhoudingen vast, zowel machts- en beheersingsverhoudingen als ook culturele normen en waarden. De veronderstelde objectiviteit is dus relatief. Het is niet eenvoudig om achteraf te bepalen en zichtbaar te maken op welke wijze machtsverhoudingen tussen de seksen vorm hebben gekregen in functiewaarderingssystemen en welke beelden van mannelijkheid en vrouwelijkheid hierin verankerd zijn. Het is een soort

15. Ook als er geen officieel functiewaarderingssysteem in een bedrijf is ingevoerd, wordt op een of andere wijze een rangordening van functies gehanteerd als grondslag voor beloning.

16. Systemen van functiewaardering zijn in Nederland sinds de Tweede Wereldoorlog op relatief grote schaal ingevoerd om de onderlinge rangorde in zwaarte van functies per bedrijf of sector vast te stellen. Deze rangordes fungeren vervolgens als een belangrijke basis voor beloningsverhoudingen per bedrijf of sector. Naast marktfactoren (schaarste) en de kracht van vakbonden die van invloed zijn (en waren) op beloningsniveaus en beloningsverhoudingen, is functiewaardering, zeker in Nederland, een belangrijk mechanisme geworden om beloningsverhoudingen vast te leggen.

zoektocht naar de historische onderwaardering van vrouwenwerk in vandaag de dag gehanteerde functiewaarderingssystemen.

In het proces van functiewaardering vinden waarnemingen, beschrijvingen en kwantificering van kwalitatieve kenmerken van functies plaats. Wanneer kunnen we spreken van functiewaarderingsdiscriminatie? Vragen die deze discriminatie zichtbaar moeten maken zijn bijvoorbeeld: vindt er selectieve waarneming plaats bij het beschrijven van de vrouwenfuncties in vergelijking met de mannenfuncties? In wat voor bewoordingen worden de taken van vrouwen- en mannenfuncties beschreven? Zijn de criteria (de zogenaamde afweegfactoren) die in de systemen worden gehanteerd even goed van toepassing op vrouwenfuncties als op mannenfuncties? Spelen impliciete vooronderstellingen over vrouwenwerk en vrouwelijke kwalificaties een rol in de waardering?

Een deel van deze vragen is erop gericht functiewaarderingssystemen beter van toepassing te maken op vrouwenfuncties. Voor een ander deel gaat het om het destilleren van traditionele vooronderstellingen over vrouwenwerk, vrouwelijkheid en mannelijkheid om deze te kunnen veranderen en aan te passen aan nieuwe maatschappelijke verhoudingen. Vervat in functiewaarderingssystemen zouden deze tot een betere materiële beloning voor typisch vrouwenwerk kunnen leiden.

Seksediscriminatie kan zich zowel voordoen in de functiebeschrijvingen, in de systemen zelf als ook in de toepassing ervan. In Nederland zijn zo'n 55 verschillende systemen van functiewaardering in omloop, waarvan er ruim tien redelijk veel worden toegepast. Met uitzondering van het functiewaarderingssysteem van de overheid, maken ze allemaal gebruik van de analytische methode. De kern daarvan is dat functies geanalyseerd worden op diverse kenmerken. Deze worden afzonderlijk gewaardeerd in punten en leveren zo een puntentotaal op dat de waarde van de functie uitdrukt. Het overheidssysteem baseert zich op de vergelijkende methode, waarbij de functie niet wordt ontleed in delen, maar in haar geheel wordt gekarakteriseerd en op basis daarvan wordt ingedeeld in hoofdgroepen en vervolgens in functiereeksen. Over het algemeen wordt de analytische methode als preciezer beschouwd omdat voor alle functies op dezelfde kenmerken een waardering wordt toegekend. Het is een systematischer en controleerbaarder methode dan een totaalwaardering per functie die bij de vergelijkende methode plaatsvindt.¹⁷

Hoewel er dus veel verschillende analytische systemen in omloop zijn, kennen ze allemaal soortgelijke criteria (afweegfactoren) waarop functies gewaardeerd worden. Dit neemt niet weg dat de benaming van de afweegfactoren en de opbouw van de systemen nogal uiteen lopen.¹⁸ Hieronder komen een aan-

17. Zie ook A. Veltman, 'Wikken en wegen', paper Siswo-congres 'Mannen en Vrouwen', Amsterdam, april 1990, verschijnt in 1991 in *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*.

18. Zie voor een overzicht van de meest gebruikte systemen in Nederland, R.S.J. Kurvers, *Functiewaardering. Een weg-wijzer*. Assen/Maastricht (Van Gorcum) 1990.

tal aspecten in het proces van functiewaardering aan de orde waarin mogelijke seksediscriminatie schuil gaat.

Functiebeschrijvingen

Het analyseren en waarderen van een functie staat of valt met een zo volledig mogelijke beschrijving van de functie. Wat niet beschreven is, kan ook niet gewaardeerd worden. Een eerste vraag is bijvoorbeeld of vrouwenfuncties net zo specifiek en gedifferentieerd beschreven worden als mannenfuncties. Vrouwenfuncties kunnen als minder veeleisend beschreven worden dan ze in feite zijn.¹⁹ Een ander relevant verschijnsel is dat aan mannenfuncties veel sneller een aparte functienaam wordt toegekend als de inhoud enigszins afwijkt van een andere functie. Bij vrouwenfuncties kan de inhoud zeer uiteenlopen terwijl de functienaam overal hetzelfde is (bijvoorbeeld secretaresse).²⁰ Een tweede punt betreft het soort terminologie in de beschrijvingen. Mannenfuncties lijken eerder in technische en organisatorische termen beschreven te worden dan vrouwenfuncties en de systemen waarderen daarop hoger.²¹

Een andere vraag is in hoeverre vereiste vaardigheden of verantwoordelijkheden in vrouwenfuncties ook als zodanig beschreven worden en niet als vrouwelijke attitudes worden beschouwd (geduld, tact, sociaal invoelingsvermogen en dergelijke) of benoemd worden als 'van nature' aanwezige eigenschappen. Bij functiewaardering gaat het om kenmerken van de functie en niet om veronderstelde kenmerken bij de functievervuller. Indien bijvoorbeeld tactvol optreden een kenmerk van de functie is dan moeten hierop ook punten worden toegekend. Wederom kan sprake zijn van selectieve verschillen tussen vrouwen- en mannenfuncties. Vanwege de van nature aanwezig veronderstelde vingervlugheid scoort typevaardigheid bijvoorbeeld minder hoog dan het kunnen besturen van een auto (onder andere uitgedrukt in inleertijd). Net zo min als mannen met een rijbewijs worden geboren, geldt dat voor vrouwen wat betreft een typediploma. Vrouwelijke eigenschappen zouden dus, voor zover ze voor een functie nodig zijn, als vereiste vaardigheden en kenmerken in functiebeschrijvingen opgenomen moeten worden.

De gehanteerde terminologieën in zowel functiebeschrijvingen als in de gehanteerde systemen zijn op zich onderzoek waard. Enerzijds omdat de betekenissen van termen en alle graduele bewoordingen die gehanteerd worden, uit-

19. R. Steinberg en L. Haignere, 'Equitable compensation: methodological criteria for comparable worth', in: C. Bose en G. Spitze (eds.), *Ingredients for Women's Employment Policy*. New York (State University Press) 1987. In Nederland onderzocht Bajema een achttal vrouwenfuncties bij een grote gemeente en kwam tot de conclusie dat aan de volledigheid, precisie en systematiek in de functiebeschrijvingen het nodige schort; zie Bajema, a.w.

20. K. Tijdens, 'Beroepssegregatie en werkgelegenheid', in: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 6 (1990), nr. 4.

21. Veltman, a.w.

eindelijk worden omgezet in kwantitatieve eenheden, in punten. Vaak ontbreekt bij betrokken functiehouder(st)ers kennis over het doel of de mogelijke betekenis van de functiebeschrijving of zijn die slechts vagelijk bekend, zodat alertheid op dit soort punten geen gemeengoed is. Anderzijds zou een analyse van het 'gendered' karakter van gehanteerde termen en beschrijvingen een nader licht kunnen werpen op de lagere waardetoekenning aan kenmerken van vrouwenfuncties. Vrouwenstudieskennis op het gebied van de taalwetenschap zou hierbij wellicht een nuttige rol kunnen vervullen.

Functiewaarderingssystemen

Afweegfactoren vormen de centrale kenmerken waaraan de zwaarte van de functie wordt gemeten.²² In de diverse systemen worden ze verschillend benoemd, evenals de onderverdeling in subkenmerken. In wezen gaat het meestal om kennis (opleiding), vakbekwaamheid, ervaring, verantwoordelijkheid en arbeidsomstandigheden. De verschillende afweegfactoren kennen verschillende puntentotalen en in de meeste gevallen ook nog een wegingscoëfficiënt (bijvoorbeeld verantwoordelijkheid twee keer zo zwaar als kennis) of gradaties in welke mate een (sub-)afweegfactor van belang is voor de functie (bijvoorbeeld 3- of 5-puntsschaal). De afweegfactoren, wegingscoëfficiënten en gradaties zijn in de systemen voorgeschreven en zijn in het verleden door de systeemontwikkelaars bepaald. De keuze welke (sub-)afweegfactoren van toepassing zijn op een specifieke functie en in welke gradatieniveaus, is een zaak van de functie-analysten, al dan niet in samenwerking met commissies voor functiewaardering.

Aangezien diverse functiewaarderingssystemen aanvankelijk ontwikkeld werden voor de waardering van functies van mannelijke handarbeiders tenderen sommige systemen er nog in meer of mindere mate naar, punten toe te kennen aan relevante functiekenmerken die vooral in door mannen gedomineerde functies voorkomen. Men zou ook kunnen stellen dat dit de uitdrukking is van de traditionele maatschappelijke consensus over wat belangrijker is of zwaarder weegt bij het beoordelen van arbeidstaken en arbeidsinspanning. Komters *macht van de vanzelfsprekendheid*²³ zou ook van toepassing kunnen zijn op de sfeer van de betaalde arbeid; mannen en vrouwen (en derhalve ook functie-analisten en hun systemen) waarden met mannen geassocieerde arbeidstaken en mannelijke arbeidsinspanning hoger dan vrouwelijke arbeidsinspanning en met vrouwen geassocieerde arbeidstaken. Teneinde een meer gebalanceerde verza-

22. Zie o.a. H. Remick, 'Strategies for creating sound, bias-free job evaluation plans', in: *Job Evaluation and EEO: The Emerging Issues*, Papers at the IRC Colloquium. Atlanta, Georgia 1987; O. Smit-Voskuyl, a.w.; J. de Bruijn, 'Functiewaardering en sekse', in: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 4 (1988), nr. 2, pp. 75-83.

23. A. Komter, *De macht van de vanzelfsprekendheid. Relaties tussen mannen en vrouwen*. Diss., Den Haag (VUGA) 1985.

meting van afweegfactoren voor alle functies te verkrijgen, zouden relevante functiekenmerken die vooral in door vrouwen gedomineerde functies voorkomen toegevoegd moeten worden aan de systemen. Hieronder volgen een aantal voorbeelden.

- Het ontbreken van *human skills*. Veel functies die overwegend door vrouwen worden uitgeoefend, kenmerken zich door arbeidsinspanning gericht op het omgaan met mensen. Functiewaarderingssystemen bevatten doorgaans weinig of geen mogelijkheden om de moeilijkheidsgraden in de vereiste *human skills* tot uitdrukking te brengen, noch de verschillende mates van verantwoordelijkheid daarin. De systemen zouden brede schalen van verantwoordelijkheid voor mensen en de moeilijkheidsgraad ervan moeten bevatten, bijvoorbeeld variërend van 'routine'-verantwoordelijkheid tot verantwoordelijkheid voor leven en dood. Doorgaans geven functiewaarderingssystemen relatief veel krediet aan verantwoordelijkheid voor tastbare goederen of geld (en hoe groter de waarde ervan hoe belangrijker de functie) en weinig aan verantwoordelijkheid voor mensen, met name voor kinderen.
- Licht versus zwaar werk. Het minder frequent tillen en dragen van zware voorwerpen wordt eerder als zwaar werk aangemerkt dan het zeer frequent tillen en dragen van lichte voorwerpen, hoewel de totale hoeveelheid kilo's per dag of week het zelfde kan zijn. Opvallend is voorts dat het tillen en dragen van dingen eerder als zwaar wordt aangemerkt dan het tillen en dragen van mensen (kinderen, patiënten, bejaarden). Dat is verzorgingsarbeid en heeft minder connotaties met fysiek zwaar werk, terwijl met de huidige technologische voortgang het eerste meer en beter te automatiseren valt dan het tweede, het tillen en dragen van mensen.
- Tempo en vingervlugheid. Diverse vrouwenfuncties worden, in tegenstelling tot mannenfuncties, gekarakteriseerd door tempo en vingervlugheid, welke in systemen zelden gewicht krijgen als relevante factoren (bijvoorbeeld een ervaren typiste maakt bijvoorbeeld zo'n 2250 vingerbewegingen per vijf minuten).
- Visueel sensorische beslissingen. Deze komen bij lopende-bandwerk verricht door vrouwen veelvuldig voor. Door visuele scanning moeten defecten in producten snel worden getraceerd. In diverse functiewaarderingssystemen komt dit kenmerk niet als afweegfactor voor.²⁴
- Risico's van fysiek gevaar. Dit (sub-)kenmerk wordt in mannenfuncties aanzienlijk vaker als essentieel aangemerkt dan in vrouwenfuncties (bijvoorbeeld politieagent versus stewardess of psychiatrisch verpleegkundige).
- Niveaus van beslissingen nemen en niveaus van probleemanalyse. Vrouwenfuncties scoren doorgaans aanmerkelijk lager op deze niveaus dan mannenfuncties, terwijl de feitelijke taakuitoefening daar geen aanleiding toe geeft. Wederom kan het een kwestie zijn van in welke bewoordingen de taken omschreven worden, van een te weinig zakelijke beschrijving van de vereiste arbeidsinspan-

24. Remick, a.w.

ning (bijvoorbeeld: 'praatje maken met de ouders' bij een crècheleidster, in plaats van 'probleemanalyse' of 'het nemen van beslissingen').

Functiegroepen en salarisschalen

Nadat met functiewaardering de puntentotalen bepaald zijn en een rangordening van functies in een arbeidsorganisatie heeft plaatsgevonden, vindt een koppeling aan salarisschalen plaats. Dit is een zaak van onderhandeling tussen werkgevers en bonden. Ook de beslissing tussen welke twee functies op een bepaald moment de grens wordt gelegd voor het begin van een hogere salarisschaal is een kwestie van onderhandeling. Op betrekkelijk 'arbitraire' gronden kunnen grenzen net gelegd worden tussen een veel voorkomende vrouwenfunctie en een veel voorkomende mannenfunctie. Ypma²⁵ liet dit bijvoorbeeld scherp zien voor het proces van onderhandeling in de confectie-industrie bij de invoering van de Wet Gelijk Loon.

Een centraal probleem met betrekking tot de functiegroepen en salarisschalen is de clustering van vrouwenfuncties en mannenfuncties in verschillende functiegroepen. Afhankelijk van het gehanteerde systeem, komt ergens in het proces van functiewaardering deze clustering tot stand. Bij de vergelijkende methode zoals door de Nederlandse overheid wordt gehanteerd, gebeurt dat bij de indeling in functiereeksen. Bij andere systemen worden vaak niet alle functies gewaardeerd, maar een beperkt aantal sleutelfuncties of normfuncties. Andere functies worden daaraan dan in een bepaalde rangorde gekoppeld, waarbij de rangorde een meer of minder steile lijn kan vertonen. Dit betekent dat de onderlinge vergelijking van functies uit één functiegroep met die uit een andere functiegroep niet is toegestaan. Bijvoorbeeld de functie van hoofd van een secretariaat wordt gerelateerd aan de normfunctie van secretaresse en de functie van baas van een groep automonteurs aan de functie van automonteur. Vergelijking op zwaarte van deze twee soortgelijke leidinggevende functies wordt dan uitgesloten. In feite ontstaan daardoor rangordes van functies per functiegroep die een meer of minder steile lijn vertonen, waarbij in de praktijk clusters van mannenfuncties een steilere lijn vertonen dan die van vrouwenfuncties.²⁶ Dit fenomeen doet zich nog sterker voor wanneer binnen een arbeidsorganisatie verschillende systemen van functiewaardering worden gehanteerd, bijvoorbeeld één voor de CAO-functies en één voor de hogere functies. Het op een of andere wijze creëren van (seksespecifieke) clusters van functies in het proces van functiewaardering ondergraaft in feite de kern van functiewaardering. Er worden schotten tussen groepen (seksespecifieke) functies gemaakt, zodat vergelijking

25. Ypma, a.w.

26. P. England en D. Dunn, 'Evaluating Work and Comparable Worth', in: *Annual Review of Sociology* 14, 1988, pp. 227-248.

is uitgesloten. Gegeven deze situatie is een vergelijking van mannenfuncties en vrouwenfuncties over de clusters heen noodzakelijk om de vraag te beantwoorden of vrouwenfuncties relatief ondergewaardeerd worden.

Op dit punt schiet het onderzoek van de Loontechnische Dienst naar seksdiscriminatie bij functiewaardering te kort.²⁷ Men heeft geen vergelijking gemaakt van de zwaarte van vrouwenfuncties en die van mannenfuncties, doch bestaande functiebeschrijvingen van vrouwenfuncties opnieuw gewaardeerd met het in het bedrijf gebruikte systeem en vervolgens bekeken in hoeveel gevallen de puntenscores van de LTD afweken van de bestaande puntenscores. Hetzelfde heeft men voor mannenfuncties gedaan. De conclusie was dat het percentage gevallen waarin de waardering van de LTD hoger uitviel, niet zoveel verschilt voor vrouwen- en mannenfuncties en zelfs nog iets meer mannenfuncties dan vrouwenfuncties betrof. Volgens de LTD is er van seksdiscriminatie in functiewaarderingssystemen dan ook geen sprake. Noch de functiebeschrijvingen zijn evenwel herzien, noch de systemen zelf, terwijl er evenmin een vergelijking van vrouwen- en mannenfuncties is gemaakt. Het zoekproces naar de wijze waarop de historische onderwaardering van vrouwenwerk deel is gaan uitmaken van functiewaardering, is met dit onderzoek wat al te snel uit de overheidsagenda geschrapt.

Het onderzoeken van het gehele proces van functiewaardering op de mogelijk seksediscriminerende werking ervan, wordt wel de *a-priori-methode* genoemd. Een dergelijke onderzoeksprocedure kan de argumentatiegrondslag vormen voor hogere beloningsniveaus voor vrouwenfuncties, hetgeen in sommige staten van de Verenigde Staten reeds via *pay equity*-wetgeving het geval is.²⁸

Een andere methode, om hetzelfde doel te bereiken (het aantonen van onderwaardering in vrouwenfuncties) gaat via de omgekeerde weg. Het wordt wel de *policy capturing*-methode genoemd. Bij deze methode worden de loonniveaus van mannen- en vrouwenfuncties als uitgangspunt genomen en gaat men vervolgens via regressie-analyse na welke kenmerken van de betreffende functies in welke mate tot de bestaande loonniveaus bijdragen. Dan kan blijken welke kenmerken van vrouwenfuncties niet of zelfs negatief van invloed zijn op het salarisniveau. In een onderzoek naar overheidsfuncties in de staat New York²⁹

27. Loontechnische Dienst, *Toepassing bedrijfstakgebonden functiewaarderingsregelingen in Nederland*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag 1988.

28. Amerikaanse studies, voornamelijk uitgevoerd binnen overheidsorganisatie, laten zien dat bij invoering of herziening van functiewaardering de bestaande lonen voor vrouwenfuncties gemiddeld ongeveer 20% lager blijken te liggen dan voor mannenfuncties met hetzelfde aantal functiewaarderingspunten. Zie o.a. N. Rotchild, 'Overview of pay initiatives, 1974-1984', in: *US Commission on Civil Rights Report*. Washington D.C. 1984, pp. 119-128; H. Remick, *Comparable Worth and Wages. Economic Equity for Women*. Hawaii Industrial Relations Center, Hawaii-Manoa 1984; D. Dresang en K. Clauss, *Report of Wisconsin's Task Force on Comparable Worth*. Madison, Wisconsin, 1986; J. Acker, *Doing Comparable Worth. Gender, Class and Pay Equity*. Philadelphia (Temple University Press) 1989.

29. Steinberg en Haignere, a.w.

werd met deze methode bijvoorbeeld aangetoond dat, onder gelijkhouding van andere factoren, het werken met patiënten in plaats van gezonde mensen negatief bijdroeg aan het salarisoniveau.

Beleidsconsequenties

Het opwaarderen en derhalve beter salariëren van vrouwenfuncties zou een belangrijke tweede beleidslijn kunnen worden naast het positieve-actiebeleid. Het gaat om het werk van aanzienlijke aantallen vrouwen, aangezien de meerderheid van de vrouwelijke beroepsbevolking nog steeds werkzaam is in overwegend vrouwenfuncties. Potentieel gaat het hier om *collectieve* strategieën. Positieve actie is er daarentegen op gericht gelijkheid op de arbeidsmarkt te realiseren door vrouwen *individueel* ertoe te bewegen zich op de traditionele arbeids-terreinen van mannen te begeven, zodat ook zij van de daar geboden salarissen en loopbaanpaden kunnen profiteren. Mannelijke werknemers en managers moeten via hetzelfde beleid bewogen worden tot het laten varen van hun uitsluitingsmechanismen. Afgezien van het feit dat positieve actie nooit de enige weg kan zijn – het werk dat nu overwegend door vrouwen wordt verricht zal per slot ook gedaan moeten blijven worden – leidt positieve actie er niet toe dat de historische onderwaardering van vrouwenwerk ongedaan zal worden gemaakt.

De komende decennia zal de scheve verhouding tussen de materiële beloning van vrouwen- en mannenwerk rechtgetrokken dienen te worden. Het onderzoeken van processen van functiewaardering om de onderwaardering van vrouwenwerk zichtbaar te maken en bij te stellen, lijkt daarbij een belangrijke weg. Het wegnemen van de mechanismen die vrouwen uitsluiten uit de complexere banen de andere weg. Functiewaardering hangt samen met historisch variabele betekenissystemen en met structuren van sociale relaties. Er liggen derhalve interessante vraagstellingen voor vrouwenstudies-onderzoek op dit terrein.

Odile Verhaar

Vanzelfsprekendheden en paradoxen in de discussie over de voorkeursbehandeling van vrouwen

Dat de resultaten van de voorkeursbehandeling van vrouwen, een onderdeel van het positieve actiebeleid, zijn tegengevallen, daar zijn inmiddels velen het over eens. Er lijkt in voorstanderskringen eveneens consensus te bestaan over de oorzaak hiervan: de onbereidwilligheid van de betrokkenen om het beleid uit te voeren. Als het beleid niet het succes heeft dat men ervan verwacht, komt dat door oorzaken van buitenaf; de juistheid van het beleid lijkt voor voorstanders buiten kijf te staan. De vraag is echter of het inderdaad alleen maar 'externe' oorzaken zijn die het succes van het beleid in de weg hebben gestaan, of dat het beleid daar misschien zelf ook aan bijgedragen heeft. Ik denk hierbij vooral aan de manier waarop de discussie over het beleid is gevoerd: hebben de voorstanders de discussie niet teveel laten bepalen door de tegenstanders, zijn ze niet te zeer meegegaan in de logica van de tegenstanders? Vermoedend dat dit het geval was, heb ik zowel de bijdrage van tegenstanders als ook die van voorstanders aan de openbare discussie over de voorkeursbehandeling aan een onderzoek onderworpen. De analyse van de 'argumentatiestrategieën' die beide groepen hanteren is toegespitst op de vooronderstellingen en de vanzelfsprekendheden die daarin fungeren, en zowel de vooronderstellingen die reeds vóór de discussie bestonden als degene die tijdens en door toedoen van de discussie ontstaan zijn, zullen ter sprake komen.¹

Representatief voor de discussie over het voorkeursbeleid zijn de inmiddels beruchte benoeming van de rectrix mw. de Vries Lentsch aan het Barlaeusgymnasium te Amsterdam en een aantal omstreden hoogleraarsbenoemingen aan de Universiteit van Amsterdam, waarvan die van Brunt-Woodward bij sociologie de bekendste is. Vanwege het feit dat zij toonaangevend zijn geweest voor 'de discussie' over het voorkeursbeleid met betrekking tot vrouwen, hebben deze twee discussies als materiaal gediend voor de analyse.

Ik heb de openbare discussie over deze zaken trachten te reconstrueren in haar geschiedenis en systematiek. Voor welk probleem werd het beleid een oplossing geacht, met behulp van welke (type) argumenten werd het gerechtvaardigd en welke verschuivingen vonden daar in de loop van de tijd in plaats, welke zaken fungeren daarbij als 'feiten' en vooronderstellingen? En tenslotte: met welk resultaat? Wat heeft het voorkeursbeleid opgeleverd en wat niet?

1. Het onderscheid tussen voorstanders en tegenstanders is in de praktijk niet zo duidelijk als hier voorgesteld wordt.

Het morele betoog van de voorstanders

Aanvankelijk, dat wil zeggen voordat het voorkeursbeleid in de uitvoeringsfase terecht kwam, lag aan de rechtvaardiging ervan een expliciet normatief, oftewel 'moreel' betoog ten grondslag. Het ging immers over principes en rechten, over (on)rechtvaardigheid en (on)gelijkheid.

Men wilde een onrecht bestrijden. Het maatschappelijke probleem waarvoor men een oplossing zocht, was de ongelijkheid van vrouwen binnen de betaalde arbeid. Dat deze ongelijkheid op veel verschillende manieren gedefinieerd werd, veranderde daar niets aan.² Er werd geconstateerd dat er veel minder vrouwen dan mannen betaald werk hadden en veel minder vrouwen dan mannen in de hogergekwalificeerde c.q. leidinggevende functies zaten. Dit numerieke *verschil* interpreteerde men als een *ongelijkheid*; men beschouwde dit als een maatschappelijk kwaad dat bestreden diende te worden. De 'ondervertegenwoordiging' oftewel 'achterstand van vrouwen' zoals dit kwaad genoemd werd, was niet te wijten aan vrouwen zelf (hun gebrekkige opleiding of gebrek aan ambitie bijvoorbeeld), maar aan de discriminatie waaraan vrouwen blootgesteld werden. Niet verschil, maar ongelijkheid lag met andere woorden ten grondslag aan de huidige (achterstands)situatie. Andere oorzaken van de ondervertegenwoordiging die genoemd werden, zoals het gebrek aan ambitie bij vrouwen (voor bepaalde met name hogergekwalificeerde functies), zouden geen onafhankelijke variabelen zijn, aangezien deze uiteindelijk terug te voeren zijn op de ene oorzaak van discriminatie, zo meenden voorstanders van het beleid. Wie ambieert een functie waarop zij inschat toch geen kans te maken?³

Tot de conclusie dat er sprake was van ongelijkheid in de zin van discriminatie, kwam men vooral via *afleiding*: omdat men aannam dat vrouwen qua kwalificaties niet principieel van mannen verschilden, kon de ondervertegenwoordiging van vrouwen binnen de betaalde arbeid alleen verklaard worden door het feit dat sollicitatiecommissies niet alleen op kwalificaties maar ook op sekse be(voor)oordelen. Zoals wethouder Wildekamp het formuleerde: 'Ra ra hoe kan het dat vrouwen nauwelijks in een leidinggevende functie terechtkomen terwijl er geen verschil is in opleiding en ervaring, en vrouwen in het onderwijs numeriek ver in de meerderheid zijn?'⁴ Ergo: het voorkeursbeleid was voor alles een vorm van discriminatiebestrijding. Vrouwen moesten de voorkeur krijgen als gediscrimineerden, als achtergestelden. Wat eerst als een minpunt gold – tot het vrouwelijk geslacht behoren – zou voortaan als een pluspunt gelden, als een criterium *naast* de kwalificaties, als extra eis en niet als een kwalificatie op

2. 'Ongelijkheid' wordt bijvoorbeeld zowel gedefinieerd als 'gevijswaard van een discriminatoire behandeling' als ('neutraler') 'verhouding van onevenredigheid', waarbij bovendien het criterium voor 'evenredigheid' varieert.

3. Zie hiervoor onder andere E. Tonkens in *NRC Handelsblad*, 22-4-1988.

4. A. Wildekamp in *De Tijd*, 27-5-1988.

zichzelf, zoals menige tegenstander het op wenste te vatten.⁵ Van de vrouwelijke sekse zijn was immers alleen relevant in zoverre het naar achterstand verwees en anders niet. Vrouwen zijn in deze optiek slechts verschillend van mannen voor zover zij gediscrimineerd werden en worden, andere verschillen tussen beide zijn in dit geval irrelevant.

De maatstaf waaraan de ongelijkheid werd afgemeten, werd gevormd door de sekse-verhouding binnen de bevolking, dat wil zeggen een algemene *fifty-fifty*-verhouding. Als de helft van alle functies door vrouwen werd bekleed, zo was het idee, zou hun gelijkheid een feit zijn.⁶ Verondersteld werd namelijk dat in een discriminatie-vrije maatschappij vrouwen en mannen in alle functies globaal gelijk vertegenwoordigd zouden zijn. Uit naam van gelijkheid, opgevat als het recht op een non-discriminatoire behandeling zoals die tot uitdrukking komt in een verhouding van evenredigheid, hadden vrouwen het recht om hun achterstand in te halen. Met dit recht nu, correspondeerde een plicht van de overheid om dit recht te 'effectueren'. In die zin werd de voorkeursbehandeling niet als *afwijking* van het gelijkheidsbeginsel beschouwd, zoals veel tegenstanders het opvatten, maar integendeel als een *uitwerking* en bevestiging daarvan.⁷

Tegen deze achtergrond moet de uitvoering van het voorkeursbeleid aan het Barlaeusgymnasium en aan de Universiteit van Amsterdam worden geplaatst. In het geval van het Barlaeus besloot men dat het gerechtvaardigd was om in eerste instantie uitsluitend onder het potentieel van vrouwen te werven, ('bij voldoende geschiktheid') gezien 'de gigantische achterstand' van vrouwen in leidinggevende posities in het onderwijs, en gezien ook het grote potentieel van geschikte vrouwelijke kandidaten. In het geval van de hoogleraar bij sociologie werd besloten om, gezien de eveneens enorme achterstand van vrouwen binnen de Politiek-Sociaal-Culturele Faculteit – er was niet één vrouw op de 27 hoogleraren – en gezien de verwachting dat er een aanbod van professorabele vrouwelijke kandidaten was, een vrouwelijke kandidaat de voorkeur te geven boven een mannelijke; 'bij gelijke geschiktheid' wel te verstaan.

Het zakelijke betoog van de tegenstanders

De tegenstanders nu, zoals die zich openbaarden in het stadium van de concrete uitvoering van het beleid, bleken echter een heel ander probleem te zien dan degenen die zich hard maakten voor het voorkeursbeleid. Tegenover het probleem van de achterstand van vrouwen plaatsten zij het probleem van het kwaliteitsverlies. Hiermee ging het voorkeursbeleid volgens hen noodzakelijkerwijs gepaard. Want of het nu om 'bij gelijke' of om 'bij voldoende geschiktheid' van

5. Professor A. de Swaan en de medewerker bij filosofie B. van der Schoot in *Folia*, van resp. 25-3-1988 en 27-10-1989.

6. Emancipatieraadslid J. Goldschmidt in *De Volkskrant*, 9-9-1987.

7. Riki Holtmaat 'Déjà vu', in: *Nemesis*, 1989, nr. 4.

vrouwelijke kandidaten ging, in beide gevallen speelden andere zaken dan kwaliteit mee in de beoordeling van sollicitanten ('seks'). Het gevolg was dat niet de beste aangesteld werd; de beste was immers de beste *ongeacht* geslacht, geloof, ras etcetera. Tegenstanders van het voorkeursbeleid protesteerden dus niet zoals de voorstanders uit naam van een of ander moreel beginsel; over de eventuele onrechtvaardigheid van de maatregel met betrekking tot mannen repten ze bijvoorbeeld niet. Ze protesteerden uit naam van kwaliteit; de prijs die voor het principe betaald werd, werd te hoog gevonden.⁸ Dit bezwaar werd door de opponenten impliciet maar ook expliciet voorgesteld als een niet-principieel bezwaar: 'We hebben geen principiële maar praktische bezwaren tegen het beleid', sprak prof. Goudsblom namens de hoogleraren van de Politiek-Sociaal-Culturele Faculteit die protest aantekenden tegen het beleidsvoornemen om een vrouwelijke hoogleraarskandidaat de voorrang te geven.⁹ Tegenstanders wilden het uitsluitend over het principe van het beleid hebben in het licht van de *gevolgen*. Daarmee trachtten zij de discussie te verengen tot de vraag of de kwaliteit nu wel of niet onverkort gehandhaafd werd wanneer het beleid uitgevoerd werd. Ze gaven aldus te kennen het over de *voorwaarden* voor het beleid te willen hebben. Met de 'principiële' (morele of politieke) invalshoek van de voorstanders confronteerden ze hun eigen, 'pragmatische' invalshoek. Deze noemden ze 'rationeel'. In contrast hiermee kenschetsten ze het perspectief van de voorstanders stilzwijgend als 'emotioneel'.¹⁰

Tegenstanders wilden het dus uitsluitend hebben over de feitelijke voorwaarden waarop de norm, vrouwen hebben recht op een voorkeursbehandeling, gebaseerd moest zijn. Alleen als de kwaliteit hetzelfde bleef, was een voorkeursbehandeling aanvaardbaar. 'Als de beste een vrouw is, prima', sprak een woordvoerder van het Barlaeusprotest. Leek men er vóór en aan het begin van de discussie nog van uit te gaan dat de beste mogelijkst een vrouw zou kunnen zijn, weldra leek men er van overtuigd dat dit uitgesloten was. Meer en meer raakte men er van overtuigd dat zodra seks een criterium was in de beoordeling, de uitgeselecteerde per definitie niet de beste kon zijn.

Zo sloop er een nieuwe basisvooronderstelling in de discussie, die ik de 'zero-sum-relatie' tussen 'seks' en 'kwaliteit' zou willen noemen: in evenredigheid met de rol die seks speelt, neemt de kwaliteit af. Als vrouw met voorkeur benoemd zijn en tegelijkertijd de best gekwalificeerde zijn, is in dit kader ondenkbaar. 'Seks' en ('top')-'kwaliteit' gingen gaandeweg de discussie fun-

8. In het prille begin van de discussie over 'positieve discriminatie' zoals het toen veelzeggend heette, stonden de morele bezwaren centraal. Dit had er echter alles mee te maken dat het een discussie in abstracto was en nog geen algemeen maatschappelijke, naar aanleiding van de uitvoering van dat beleid.

9. Prof. J. Goudsblom in *Het Parool*, 28-3-1988.

10. Naar aanleiding daarvan streefden beleidsmakers c.q. theoretica's als onder andere de hoogleraar M. Triest, eveneens naar een dergelijke 'rationele', dat wil zeggen zuiver getalsmatige rechtvaardiging van het beleid. Zie mijn 'Verslag van de discussiemiddag en -nota Over kwaliteit gesproken', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 35, 9 (1988) nr. 3, pp. 333-337.

geren als twee elkaar wederzijds uitsluitende categorieën. Veelzeggend is de leus die op een spandoek van het actie-comité 'Leerlingen eisen Kwaliteit' te lezen stond: 'Wij willen geen vrouw, wij willen de beste'. Het is ook precies deze veronderstelde relatie tussen (vrouwelijke?) 'seks' en 'kwaliteit', die de vraag verklaart die in dit verband altijd weer gesteld wordt aan vrouwen die met voorkeur benoemd zijn: 'bent u nu benoemd vanwege het feit dat u een vrouw bent, of vanwege uw kwaliteiten'? Of de kwaliteit gehandhaafd werd in geval van voorkeursbehandeling, was met andere woorden niet een open vraag meer.

Met deze *zero-sum*-interpretatie van de voorkeursbehandeling correspondeert de opvatting dat in de standaard-selectieprocedure andere zaken dan kwalificaties, seks bijvoorbeeld, geen enkele rol spelen. In dat geval wordt zuivere, neutrale kwaliteit, oftewel 'de beste ongeacht geslacht' benoemd. Uitgaande van de *zero-sum*-interpretatie van de voorkeursbehandelingsprocedure ligt ook de conclusie voor de hand dat naarmate de voorkeursbehandeling sterker wordt, kwaliteit minder een rol gaat spelen. In het geval van het Barlaeusgymnasium, waar de als meest rigoureuze ervaren vorm van voorkeursbehandeling gehanteerd werd, (uitsluitend onder vrouwen werven en het criterium 'bij voldoen aan de functie-eisen'), leek het gewicht van 'seks' zeer groot en die van kwaliteit *dus* miniem. Het idee was dat hier geen (hoog-)gekwalficeerde (laat staan de beste) maar een *vrouw* tot rector benoemd werd, dat wil zeggen een persoon ongeacht kwaliteit. In het geval van de omstreden procedure met betrekking tot de hoogleraarsleerstoel werd, omdat het slechts om 'bij gelijke geschiktheid' ging, het kwaliteitsverlies minder groot geacht. Men was niet zoals bij het Barlaeus van mening dat een willekeurige vrouw ongeacht kwaliteit benoemd 'dreigde' te worden, maar dacht wel dat het een beduidend minder goede kandidaat was, namelijk één die voor alles vrouw was. 'Het gaat er niet alleen om wie de beste is, maar ook om wie de vrouwelijkste is', zo becommentarieerde een betrokken professor de gang van zaken bij sociologie.¹¹ Omdat met de voorkeursbehandeling zeker niet de besten en dus minder goede kandidaten oftewel vrouwen aangesteld werden, en het beleid dus ten koste van de kwaliteit ging, mochten vrouwen van tegenstanders niet de voorkeur krijgen.

Het probleem met het bezwaar van kwaliteitsverlies is dat het dubbelzinnig is. Enerzijds (en hoofdzakelijk) is het een *procedureel* bezwaar: een procedure waarbij andere criteria dan alleen kwaliteitscriteria gehanteerd worden, levert niet de beste kandidaat op. Anderzijds is het een *inhoudelijk* bezwaar, dat de kwaliteit betreft van het aanbod van vrouwelijke kandidaten: men betwijfelt of vrouwen wel gelijk gekwalficeerd zijn aan mannen. Ook 'vrouw' is hierdoor een dubbelzinnig begrip omdat het zowel naar 'persoon die toevallig met een vrouwenlichaam geboren is' als naar 'minder gekwalficeerde' verwijst. Het commentaar van de hoogleraar in de sociologie L. Brunt is wat dit betreft illus-

11. Prof. dr. Brouwer in *Het Parool* 8-4-1988.

tratief: 'dat je benoemd wordt omdat je eh..een lul of een kut hebt, (en niet omdat je kwaliteit hebt, O.V.) dat is toch verschrikkelijk?'¹²

We kunnen constateren dat tegenstanders hun bezwaar primair als procedureel argument presenteren, maar dat ze, als de discussie verder polariseert en wanneer kandidaten bekend zijn, het kwaliteitsbezwaar meer en meer ook als inhoudelijk bezwaar naar voren brengen. De voorkeursbehandeling is volgens hen geen procedure waarbij 'zelfden' de voorkeur krijgen, dat wil zeggen het gelijk-gekwalficeerde doch gediscrimineerde deel van het sollicitanten aanbod, maar personen die 'anders' zijn, minder gekwalficeerd, alias vrouwen. In die hoedanigheid mogen vrouwen niet de voorkeur krijgen. Voor zover hun bezwaar tegen het beleid inhoudelijk is, stellen ze één van de vooronderstellingen van het voorkeursbeleid ter discussie, namelijk dat vrouwen in kwaliteit niet onder doen voor mannen, de reden waarom de kwalificatie 'discriminatie' op zijn plaats was.

Tegenstanders trachtten de discussie op hun voorwaarden, dat wil zeggen als een kwaliteitsdiscussie te voeren. Wat kwaliteit is, stond daarin niet ter discussie. Met name in de discussie die naar aanleiding van de rectorsbenoeming volgde, bleef kwaliteit, ondanks de kanttekeningen die er bij geplaatst werden door voorstanders, als een gegeven functioneren. Kwaliteit was voor hen een even eenduidig als onomstreden begrip.

Beginselen versus belangen?

De tegenstanders profileerden hun betoog over de kwaliteit als een 'pragmatisch' oftewel 'zakelijk' betoog, in contrast met het betoog van de voorstanders dat als een ethisch appèl oftewel een politieke interventie werd opgevat. Op grond daarvan claimden zij de kwalificatie 'rationeel'. Zij wilden geen ethische of politieke discussie over het onderwerp voeren omdat ze dat ongepast vonden op een terrein waar het uitsluitend om optimale kwaliteit gaat. Morele overwegingen, zoals die van rechtvaardigheid, werden op dit terrein dan ook letterlijk on-eigenlijke gevonden. 'De ethiek' werd haar plaats gewezen, buiten het bewuste terrein van de werving en selectie met betrekking tot arbeid. Dit 'economische' terrein gold immers als a-moreel, in die zin dat hier slechts economische overwegingen ter zake doen. Deze economische rationaliteit is een 'doel-middelen- rationaliteit': slechts het resultaat (optimale kwaliteit) is het beoordelingscriterium.

In geen van beide discussies ging het echter louter om de afstemming van doel-middelen op de meest efficiënte manier. Het ging het om een *speciaal* doel, om een intrinsieke *waarde*: Kwaliteit met een grote K.¹³ De discussiebij-

12. Prof. dr. L. Brunt in *Het Parool*, 8-4-1988.

13. Het gaat hier ook om een speciale waarde omdat het hier zogenaamde 'top-kwaliteit' betreft. Bovendien lijkt de kwaliteit die hier verdedigd wordt een sterke symboolwaarde te hebben. Dit heeft

drage van de tegenstanders had dus een heel wat principiëlere inzet dan beweerd werd. Dit werd aan het oog onttrokken door het onderscheid dat zij maakten tussen hun eigen betoog en het betoog van de voorstanders in termen van respectievelijk 'pragmatisch'/'zakelijk' ('rationeel') versus 'principiëleel'/'moreel'/'politiek' ('emotioneel'). Slechts in een enkel geval voerden de protesterenden argumenten van morele aard aan, maar dan ook bijna altijd in combinatie met, of als aanvulling op het kwaliteitsargument. In dat geval verweten zij het beleid zich schuldig te maken aan precies dat wat ze zelf beoogden te bestrijden: discriminatie, van mannen wel te verstaan. 'Overheid stelt mannen achter' luidde de veelzeggende titel van een uitermate kritisch artikel van de jurist B. Sloot in de krant.¹⁴

Een utilitaristisch te noemen 'het-werkt-niet-argument', als het kwaliteitsargument, beperkt zich niet tot de doelstelling van kwaliteit. Ook voor de doelstelling van vrouwen-emancipatie werkt het beleid niet, zo beweerden tegenstanders en critici van het beleid. Sterker nog, het werkt zelfs averechts. Want keerde het voorkeursbeleid zich niet tegen vrouwen, zou niet iedereen denken dat deze vrouwen benoemd waren vanwege hun vrouw-zijn en niet vanwege hun kwaliteiten, ook in die gevallen waarin dat niet het geval was?¹⁵

Van dit (*back-lash*)-argument komen we op een ander verschil tussen het voor- en tegenstanders-betoog. Is dat van de eersten gesteld in termen van *rechten*, het betoog van de tweede is in termen van *belangen* gesteld. Tegenstanders onderscheidden twee belangen: het ene noemden ze het kwaliteitsbelang, het andere het emancipatiebelang, en in hun ogen waren beide belangen strijdig met elkaar. De vraag die volgens hen aan de orde was, was of het kwaliteitsbelang danwel het emancipatiebelang diende te prevaleren. Na afweging van beide belangen kwamen ze tot de conclusie dat het kwaliteitsbelang diende te prevaleren. Het kwaliteitsbelang werd voorgesteld als een neutraal, algemeen belang: wie was er nu niet voor kwaliteit? Dat dit kwaliteitsbelang bedreigd werd door de voorkeursbehandeling stond buiten kijf; men was ervan overtuigd dat het beleid een 100% zeker en bovendien niet gering kwaliteitsverlies met zich meebracht. Het emancipatiebelang daarentegen, werd een politiek belang genoemd en zou slechts een particulier belang vertegenwoordigen. Het was immers het belang van slechts één groep, dat van vrouwen. Het beleid was volgens tegenstanders echter ook niet in het belang van vrouwen, het keerde zich immers tegen hen, zo meenden zij (het *back-lash*-argument). De conclusie die men hieruit trok, luidde dat het voorkeursbeleid eigenlijk in niemand's belang was. Bijgevolg viel er ook niets af te wegen; het kwaliteitsbelang diende dus te prevaleren.

waarschijnlijk ook te maken met het feit dat zowel het gymnasium als de studie sociologie zich (al of niet met opheffing) bedreigd voelen op dat moment.

14. B. Sloot in *NRC Handelsblad*, 5-1-1989.

15. Zie de uitspraak van onder meer de nieuwe hoogleraar Van Doorne-Huiskes in *De Volkskrant*, 1-2-1990.

De gelijke geschiktheid van vrouwen

We kunnen constateren dat tegenstanders het gegeven discussiekader trachtten te transformeren door het probleem en ook de termen van de discussie te herdefiniëren. De vraag is hoe de voorstanders hierop reageerden. Wat deden zij met 'de uitnodiging' van tegenstanders om een discussie over de ('feitelijke') voorwaarden en gevolgen te voeren: wel of geen kwaliteitsverlies als vrouwen de voorkeur krijgen? Gingen ze op het voorstel om een dergelijke discussie te voeren in, of bleven ze hun eigen, expliciet normatieve betoog over ongelijkheid en discriminatie centraal stellen?

Een deel van de voorstanders vonden dat er niet op democratisch genomen besluiten teruggekomen hoefde te worden. Bovendien had zo'n discussie over kwaliteit in abstracto weinig zin. Het probleem was nu juist dat vrouwen nog niet eens de kans hadden om te bewijzen dat hun kwaliteit niet onder deed voor die van mannen. Deze voorstanders deden er het zwijgen toe (over het punt van de kwaliteit althans). Een ander deel van de voorstanders, ging echter wel op de uitnodiging van tegenstanders in. Zij spanden zich in om tegenstanders ervan te overtuigen dat er geen sprake was van kwaliteitsverlies en bepaalden vervolgens het verdere verloop van de discussie.¹⁶ Dat het beleid ten koste van de kwaliteit ging, was niet waar, zo betoogden zij, omdat vrouwen niet ongeschikter zijn dan mannen, 'Je hoeft niet met mannen geconcurrereerd te hebben om de beste te zijn', zo repliceerde wethouder van onderwijs Ada Wildekamp.¹⁷ Het dubbelzinnige begrip van het kwaliteitsverlies dat tegenstanders gebruikten (zowel procedureel als inhoudelijk), vatten voorstanders eenduidig op als een (verkapte) inhoudelijk bezwaar: omdat vrouwen slechtere kandidaten zouden zijn, was de voorkeursbehandeling ongeoorloofd. Voorstanders stelden daarentegen dat als vrouwen minder geschikt waren dan mannen, dit niet betekende dat ze ook minder geschikt waren, maar dat de bestaande kwaliteitsnorm niet objectief was, of niet objectief werd toegepast.¹⁸ Zou men daarentegen uitgaan van een 'objectieve' kwaliteitsnorm en zouden sollicitatiecommissies onbevooroordeeld naar vrouwen en kwaliteit kijken, dan zou men wel zien dat vrouwen *in werkelijkheid* gelijk gekwalificeerd waren.

Vervolgens sloegen de voorstanders twee verschillende wegen in. Terwijl een minderheid de gelijke kwaliteit van vrouwen verdedigde met een beroep op specifiek vrouwelijke kwaliteiten (zo zouden vrouwen minder hiërarchisch leidinggeven, beter in onderwijs dan in onderzoek zijn en dergelijke),¹⁹ verdedigde

16. Dit speelde alleen aan de universiteit; in het geval van het gemeentelijk beleid leek men eensgezinder.

17. A. Wildekamp in *De Tijd*, 22-5-1988. Ondanks de schijn dat het gebruikte argument procedureel is, blijkt uit Wildekamps verdere argumentatie dat ze evenzeer op de 'inhoudelijke' lijn zit.

18. 'Kwaliteit blijft subjectief' kopte *Folia*, 1-4-1988, naar aanleiding van de discussiemiddag 'Over kwaliteit gesproken' op 25-3-1988. Men volstond hier met de conclusie dat kwaliteit subjectief was. Op de vraag *hoe* kwaliteit precies subjectief was, moest men het antwoord echter schuldig blijven.

19. Zie bijvoorbeeld de nota waaraan ook M. Triest meeschreef, Commissie Uitvoering Emancipatie, *Over kwaliteit gesproken. Conceptnota Wat is kwaliteit?* Amsterdam, 28-3-1988.

de meerderheid de gelijke geschiktheid van vrouwen met een beroep op universele, sekse-neutrale kwaliteit: opleiding en ervaring. Vrouwen waren qua opleiding en ervaring en ook qua ambitie en belangstelling²⁰ niet anders dan mannen, en dus was gelijke kwaliteit verzekerd, zo betoogden deze voorstanders. Dat vrouwen even geschikt als mannen waren, was volgens hen een *feit*. Daar de 'gelijke geschiktheid' van vrouwen één van de aannames en zelfs de *raison d'être* van het voorkeursbeleid was (immers alleen in geval van 'gelijke gevallen' kon van 'discriminatie' gesproken worden), was het kwaliteitsargument voor voorstanders geenszins een nieuw argument. De manier waarop het argument werd ingezet daarentegen was wél nieuw. De kwaliteit was aanvankelijk namelijk in *negatieve* termen gedefinieerd: er was geen enkele reden om aan te nemen dat vrouwen anders gekwalificeerd, dat wil zeggen ongeschikter dan mannen zouden zijn. Nu moesten voorstanders, daartoe door tegenstanders gedwongen, de gelijke geschiktheid in *positieve* termen gaan omschrijven: ze moesten verdedigen dat vrouwen *even* geschikt als mannen waren.²¹ Ze kregen – en namen – de bewijslast op zich om de geschiktheid van vrouwen in termen van strikt gelijke kwaliteit aan te tonen. Daarom verzocht door tegenstanders, legden voorstanders zich erop toe de in positieve termen gedefinieerde gelijke geschiktheid van vrouwen expliciet en 'feitelijk' te maken. Ze deden dit, behalve door met bewijzen te komen voor de geschiktheid van de afzonderlijke kandidaten die de voorkeur 'dreigden' te krijgen ook door per beroep het aanbod van gekwalificeerde vrouwen op de arbeidsmarkt te inventariseren. In dat kader werden tevens een schoolmanagersbank en een talentenbank voor academisch gevormde vrouwen opgericht. De oude, algemene norm voor (on)gelijkheid, de samenstelling van de Nederlandse bevolking (de *fifty-fifty*-verhouding) werd zodoende vervangen door de gespecificeerde norm van de beroepsbevolking. Deze varieerde per beroepsgroep.

Het gevolg was dat de vrouw die onevenredig vertegenwoordigd was, niet langer geïdentificeerd werd aan de hand van haar lichaam. Hiermee leek de kritiek van tegenstanders, als zouden 'willekeurige vrouwen', dat wil zeggen personen die toevallig met een vrouwelijk lichaam geboren waren, de voorrang krijgen op gekwalificeerde kandidaten, weg te zijn genomen.

We kunnen constateren dat voorstanders in deze discussie de bestaande definitie van kwaliteit ter discussie stelden en een poging deden om het kwaliteitsbegrip te herdefiniëren, zowel impliciet alsook expliciet. Het moest niet langer over de (metafysische) 'kwaliteit' met een hoofdletter gaan waarmee tegenstanders schermde, maar over 'gekwaltificeerd'. Kwaliteit werd daartoe niet primair procedureel opgevat, dat wil zeggen als de uitkomst van een vergelijkingsproces met het grootst mogelijke potentieel van gegadigden, maar als het

20. Zie voor het argument van het gebrek aan ambitie of een van mannen afwijkende belangstelling onder andere de filosofe T. van Asperen, 'Gelijk of bijzonder?', in: *Beleid en Maatschappij*, 1988, nr. 4, en de socioloog N. Wilterdink in *NRC Handelsblad*, 13-4-1988.

21. De filosofe E. Barth in *Vrij Nederland*, 11-2-1989.

(goed) voldoen aan eisen van opleiding en ervaring. Op basis van deze alternatieve, volgens voorstanders 'objectieve' kwaliteitsnorm van opleiding en ervaring, werd de gelijke kwaliteit van vrouwen door voorstanders bewezen geacht. Vrouwen waren, als 'objectief gekwalificeerden', even geschikt, zo niet geschikter dan mannen (die slechts 'subjectief' de besten waren).

De voorstanders: rechtvaardigheid en doelmatigheid

Met het leveren van het bewijs van de 'feitelijk' gelijke geschiktheid van vrouwen werd de overgang van een één- naar een tweesporen-beleid in het denken van voorstanders gemarkeerd. Naast de doelstelling van 'rechtvaardigheid', was nu ook die van 'doelmatigheid' ('kwaliteit') komen te staan. Teneinde de onderstelling van het emancipatiebelang aan het kwaliteitsbelang in het betoog van de tegenstanders te voorkomen, streefden de voorstanders naar een *nevenschikking* van beide. Daarbij kwam het accent in de loop van de discussie niettemin steeds meer op de doelmatigheid te liggen; de vrouwen die de voorkeur kregen waren weliswaar achtergesteld maar ook, en vooral: gekwalificeerd.²² Doordat vrouwen gediscrimineerd worden, wordt het totale potentieel aan kwaliteit niet optimaal benut, zo luidde het zogeheten *human-capital*-argument, een doelmatigheidsargument dat door voorstanders weer met nieuw elan werd ingezet.²³ Met dit argument werd een beroep gedaan op de gelijke of zelfs hogere kwaliteit van vrouwen.²⁴ Dit argument sloot aan bij het idee van tegenstanders dat benutting van slechts het halve potentieel niet de beste kandidaat oplevert. Het rechtvaardigheidsargument verdween dus naar de achtergrond. Als vrouwen (op zijn minst) even goed als mannen zijn, is een beroep op rechtvaardigheid overbodig, zo redeneerde men. Conform het betoog van de tegenstanders, herformuleerden voorstanders hun betoog nu ook in termen van belangen. Omdat vrouwen minstens even goed als mannen waren en de kwaliteit derhalve gehandhaafd werd (er misschien zelfs op vooruit ging), was er geen sprake van twee tegengestelde belangen: het emancipatie- en het kwaliteitsbelang vielen juist mooi samen. Men zag de toekomst van het voorkeursbeleid met optimisme tegemoet.

We kunnen constateren dat tegenstanders er aardig in slaagden om de termen waarin de discussie gevoerd werd te bepalen. De voorstanders die met hen in discussie bleven, pasten hun betoog immers op veel punten aan. De voorstanders deden dit echter ook omdat ze zelf voordeel dachten te hebben bij een dergelijk kwaliteitsbetoog. Voor overwegingen van andere dan utilitaire aard, zoals

22. Het rechtvaardigheidsargument bleef in de discussie over het Barlaeus meer gehandhaafd dan in die aan de UvA. Een mogelijke verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat vrouwen in het onderwijs reeds een lange traditie hebben en minstens gelijk in aantal zijn, waardoor de onrechtvaardigheid flagranter lijkt.

23. Het *human-capital*-argument werd reeds vanaf het prille begin aan de UvA gebruikt.

24. A. Wildekamp in *De Tijd*, 22-5-1988.

de morele overweging van rechtvaardigheid, hadden instellingen en bedrijven zich immers niet bepaald ontvankelijk getoond, integendeel zelfs. Op deze manier kon men echter met tegenstanders in discussie blijven. Een ethisch appèl was niet langer nodig als het beleid vrouwen ook onder de noemer van kwaliteit de voorkeur kon geven; beide partijen spraken nu dezelfde 'economische' taal.

Het pakte echter anders uit. Zo verdween met het spreken in termen van belangen in plaats van rechten, ook de plicht van derden om de gelijke behandeling van vrouwen te realiseren. Sterker nog: het *recht* van vrouwen op gelijke behandeling werd vervangen door een *plicht* voor vrouwen, namelijk tot gelijke kwaliteit. Gelijke behandeling werd afhankelijk gesteld van de harde voorwaarde van strikt gelijke kwaliteit en voorstanders gingen mee in het idee dat de gelijke behandeling iets was dat eerst *verdiend* moest worden. Dat aan die voorwaarde van gelijke kwaliteit werd voldaan, achtten tegenstanders namelijk niet bewezen. Sterker nog, tegenstanders zagen hun overtuiging dat vrouwen ongeschiktere kandidaten waren, alleen maar bevestigd. Zo werd De Vries Lentsch, vóór haar aanstelling reeds ongeschikt bevonden, tijdens haar functioneren alleen maar ongeschikter. Woodward, in den beginne nog omschreven als een professorabele kandidaat, kwam tenslotte bekend te staan als een onbekend wetenschapster aan wier kwaliteiten men sterk twijfelde.²⁵

In het geval van De Vries Lentsch kan dit mede verklaard worden doordat zij de omgekeerde bewijslast op zich had gekregen: zij moest laten zien dat zij niet *ongeschikt* was, een schier onmogelijke opgave, ook gezien het feit dat het belang bij haar ongeschiktheid inmiddels wel erg groot geworden was. Daarbij kon men constateren dat het kwaliteitsbegrip in de loop van het conflict enorm opgerekt werd. Behalve dat zij op de oorspronkelijke functie-eisen beoordeeld werd – waarvan achteraf bekend werd ~~dat~~ dat daar eisen aan toegevoegd waren²⁶ – werd zij tevens en met terugwerkende kracht als het ware, gediskwalificeerd op grond van allerlei 'gebreken' die zich pas later, tijdens haar functioneren als rector, openbaarden.²⁷

Wat in het geval van Woodward leek te gebeuren, was dat niet langer de functie-eisen als toetssteen voor de kwaliteit van beide kandidaten fungeerde, maar dat de kwaliteit van de mannelijke kandidaat toetssteen voor de vrouwelijke werd. In plaats van dat twee 'anonieme' kwaliteiten werden afgemeten aan een derde onafhankelijke norm voor kwaliteit, werd de ene *persoon* (in Nederland relatief onbekend) gespiegeld aan de andere *persoon* (een in Nederland, ook buiten wetenschappelijke kringen, bekende persoon). De tot dan toe abstracte norm voor (gelijke!) kwaliteit was in het geval van de hoogleraarsbenoe-

25. Zie voor een mooie analyse: C. Compas in *Discorsi*, 1989, nr. 4.

26. Zo werd later bekend dat de eisen van 'langdurige ervaring' en 'klassieke opleiding', tegen alle afspraken met de gemeente in, door een aantal leden van de sollicitatiecommissie toch stilzwijgend gehanteerd waren.

27. Zo werd ook het feit dat ze zich 'ordinair' kleepte, een teken van haar ongeschiktheid (*Vrij Nederland*). Zie voor de oneigenlijke beoordeling met terugwerkende kracht O. Verhaar in *NRC Handelsblad*, 27-11-1989.

ming inmiddels belichaamd door een concrete mannelijke kandidaat: de heer Brunt. Onderzoek naar andere, vergelijkbare gevallen van hoogleraarsbenoemingen bevestigt het idee dat het bij hoogleraarsbenoemingen niet om toetsing aan een onafhankelijke kwaliteitsnorm gaat, maar om een vergelijking van personen in het licht van de mannelijke, wiens kwaliteit tot norm verheven wordt.²⁸ Het beeld van de voorkeursbehandeling dat 'willekeurige vrouwen' voorrang kregen op 'betere kandidaten', leek met andere woorden niet veranderd te worden door mee te gaan in de kwaliteitsdiscussie, integendeel zelfs.

De vraag is nu, hoe te verklaren valt dat het twee-sporenbeleid niet zo succesvol was als men verwachtte. Zouden de voorstanders, wanneer ze zich niet hadden laten verleiden tot de kwaliteitsdiscussie of wanneer ze deze anders gevoerd hadden, meer succes hebben gehad? Ik vermoed van wel; het lijkt erop dat de kwaliteitsdiscussie, vooral ook in de vorm waarin deze gevoerd werd, er aan bijgedragen heeft dat voorstanders het hoofd moesten bieden aan tal van (valse) tegenstellingen en paradoxen. Nog afgezien van de vraag of het überhaupt nodig was geweest om de kwaliteitsdiscussie zo centraal te stellen,²⁹ slaagden voorstanders er niet in de vinger te leggen op de zwakke plekken in het tegenstandersbetoog. Tal van vooronderstellingen en vanzelfsprekendheden die omstreden zijn, werden noch geëxpliciteerd, noch gekritiseerd. Zo namen voorstanders met hun definitie van de 'gelijke geschiktheid', stilzwijgend de gelijkheidsopvatting over die aan het betoog van tegenstanders ten grondslag lag. Onvoldoende werd onderkend dat uit dit betoog een opvatting over gelijkheid sprak die voor discussie vatbaar was.³⁰ Het gelijksheidsbegrip dat tegenstanders hanteerden, zou een 'empirisch' gelijkheidsconcept kunnen worden genoemd, vanwege het feit dat morele gelijkheid afhankelijk wordt gesteld van, en zelfs synoniem is met 'feitelijke gelijksoortigheid'.³¹ Vrouwen mochten volgens tegenstanders immers slechts aanspraak maken op een voorkeursbehandeling op voorwaarde dat zij qua kwalificaties en ambities strikt hetzelfde als mannen zijn: de gelijke kwaliteit die vrouwen moesten bewijzen, werd afgemeten aan de bestaande kwaliteit, en die viel samen met de kwaliteit van de mannelijke kandidaten. De paradox waarmee voorstanders dan ook te maken kregen, bestond eruit dat vrouwen, om gelijke kwaliteit *ongeacht geslacht* te kunnen hebben, qua kwalificaties *identiek aan mannen* moesten zijn!

De conclusie is dat het kwaliteitsdebat minder 'metafysisch' is dan het lijkt. Tegenstanders hebben bij het profiel van hoogleraar en rector een manne-

28. Zie ook het onderzoek (in 1991 te verschijnen) dat ik in opdracht van het DCE verrichte en waarin ook de gevallen Bons-Storm en Miskotte bij theologie en Keijsper-Veder bij Slavische Talen onderwerp van onderzoek waren in verband met de analyse van het kwaliteitsbegrip.

29. In het geval dat de discussie over 'voldoende geschiktheid' was gegaan, zou dit bijvoorbeeld minder aan de orde zijn geweest.

30. Zie voor deze gelijkheidsopvatting onder andere T. van Asperen in *Beleid en Maatschappij*, 1988, nr. 4.

31. J.W. Scott, 'Gender, a Useful Category of Historical Analysis', in *American Historical Review* 91 (1986).

lijke kandidaat in het achterhoofd. Ook in concreto, zoals blijkt uit de bevindingen met de hoogleraarsbenoemingen aan de universiteit: de mannelijke kandidaat blijkt als norm te gaan fungeren voor de vrouwelijke. Van de onderschikking van 'emancipatie' aan 'kwaliteit', die men dacht te hebben voorkomen met het tweesporenbeleid van zowel rechtvaardigheid als doelmatigheid, kwam het uiteindelijk dus toch. Alleen voor zover vrouwen strikt identiek geschikt waren konden ze aanspraak maken op het recht op een voorkeursbehandeling. Met andere woorden: alleen de zwakste vorm van voorkeursbeleid, die van 'bij gelijke geschiktheid krijgen vrouwen de voorkeur', was onder deze voorwaarden bespreekbaar geworden, en dan nog met moeite. Dit type voorkeursbehandeling blijkt nu echter nauwelijks effect te sorteren. Sterker nog: de formule 'bij gelijke geschiktheid' lijkt welhaast als alibi te fungeren om juist geen vrouwen aan te nemen, omdat juist bij vergelijking vrouwen nu eenmaal nooit even geschikt blijken te zijn als mannen. Juist bij vergelijking met de kwaliteit van de mannelijke kandidaat, die de heersende kwaliteit symboliseert, wordt de vrouwelijke kandidaat lichter bevonden. Feitelijk gelijke kwalificaties garanderen dan ook geenszins een gelijke kans op benoeming, aangezien vergelijking van kwaliteit een kwestie van interpretatie is.³² De conclusie luidt dat met deze (gelijke) kwaliteitsdiscussie exact het maatschappelijke probleem gereproduceerd wordt waarvoor het beleid een oplossing wilde zijn. Het probleem namelijk dat terwijl mannelijke en vrouwelijke sollicitanten qualitate qua in principe niet van elkaar verschillen, mannen stelselmatig net iets geschikter worden bevonden. Terug bij 'af' dus.

Behalve dat voorstanders niet het voor hen inadequate gelijkheidsconcept kritiseerden, waren ze evenmin in staat de *zero-sum*-interpretatie van de relatie tussen kwaliteit en sekse de pas af te snijden. Dit idee trachtten ze vooral te weerleggen met de stelling dat de vrouwen die de voorkeur kregen wel (evenveel) kwaliteit hadden. Mede hierdoor, door zich op de verhouding sekse-kwaliteit in de voorkeursprocedure te concentreren, lieten ze de standaardprocedure grotendeels ongemoeid. Zo bevestigden ze onbedoeld het beeld van de standaardprocedure als de absolute tegenpool van de voorkeursbehandelingsprocedure. Binnen dit beeld van de standaardprocedure spelen andere dan strikt kwaliteitsargumenten (waaronder ook morele) geen enkele rol in de beoordeling. Het sterke vermoeden dat niet de voorkeursbehandeling, maar de standaardprocedure zoals die door tegenstanders werd geschetst de uitzondering op de regel vormde, werd door hen niet of nauwelijks naar voren gebracht.³³

Voorstanders hielden vol dat kwaliteitsverlies uitgesloten was. Ze gingen niet in op de schromelijk overdreven stelling van tegenstanders dat er in het geval van voorkeursbehandeling sprake zou zijn van een 100% zeker en boven-

32. Zie behalve mijn DCE-onderzoek ook het onderzoek van A. Vianen e.a. *Het selectie-interview. Over de rol van stereotypen*. Leiden 1987.

33. Het kwaliteitsbegrip werd meer (en ook openlijker) in de UvA-discussie dan in de Barlaeus-discussie ter discussie gesteld en geanalyseerd.

dien aanzienlijk kwaliteitsverlies. Ze gingen echter evenmin in op de mogelijkheid dat er wel een kans op enig kwaliteitsverlies bestond. Immers, de mogelijkheid dat de uitverkoren vrouw niet de beste is, is theoretisch niet uitgesloten, net zomin als uitgesloten is dat de vrouw die het beste aan de eisen voldoet laag gekwalificeerd is, hoe weinig aannemelijk ook. Nu konden voorstanders gezien het gegeven kader ook moeilijk anders. Het antwoord op het gemaakte verwijt dat er hoogstens een kans op kwaliteitsverlies bestond en dat dit bovendien binnen aanvaardbare marges bleef, zou immers betekenen dat men het domein van de ‘zakelijke kwaliteitsdiscussie’ verliet en dat van de morele discussie betrad.

Gelijkheid bij ‘voldoende geschiktheid’

Zonder te willen beweren dat het beleid wel effectief was geweest wanneer men zich niet gevoegd had naar het discussiekader van de tegenstanders, geeft bovenstaande analyse wel aan hoe de discussieruimte door dit kader ingeperkt werd. Afgezien van het magere resultaat dat mijns inziens behaald is met het beleid, is het de vraag wat het resultaat zou zijn geweest als voorstanders de bewuste kwaliteitsdiscussie wel gewonnen hadden. Hoe gunstig is het eigenlijk voor vrouwen om ergens aangesteld te worden onder de noemer van een strikt gelijke kwaliteit waarvoor paradoxaal genoeg alleen de mannelijke kwaliteit model staat? Betekent dat niet dat in dat geval, net als dat nu gebeurt zonder voorkeursbehandeling, alleen vrouwen die letterlijk uit-zonderlijke vrouwen zijn daarvoor in aanmerking komen? Ervaren niet alleen ‘a-typische’ vrouwen geen discrepantie tussen persoonsidentiteit en de (in mannelijke termen gedefinieerde) beroepsidentiteit in beroepen waarop positieve actie zich richt? En betekent dit ook niet dat vrouwen, eenmaal aan het werk op de voorwaarde van strikt gelijke (‘identieke’) kwaliteit, er angstvallig voor moeten zorgen dat ze niet ‘anders’ functioneren dan mannen, willen ze niet voor onprofessioneel uitgemaakt worden?³⁴ Enige kanttekeningen lijken dus op zijn plaats bij een rechtvaardiging van het voorkeursbeleid waarin kwaliteitsargumenten voorop staan en de gekozen gelijkheidsstrategie verbonden is met een kwaliteitsbegrip dat zowel theoretisch als politiek omstreden is (‘identieke kwaliteit’). Deze strategie lijkt een taboe op onderkenning van enig mogelijk verschil tussen de seksen te behelzen, terwijl ook ongelijke behandeling van personen die verschillend van elkaar zijn in dit kader ondenkbaar is.

Om ruimte te creëren voor de onderkenning van enig mogelijk (en misschien wel wenselijk) verschil tussen de seksen en ook vanwege het uiterst omstreden kwaliteitsbegrip dat in de discussie gehanteerd wordt, zou ik ervoor willen pleiten om de rechtvaardigheidsvraag weer voorop te stellen en het punt van de kwaliteit daaraan uitdrukkelijk ondergeschikt te maken. Hoewel hiermee het

34. Als illustratie hiervan kan Karin Adelmund dienen, die vrijwel meteen na de bevalling van haar kind weer aan het werk ging.

probleem van het valse dilemma van hetzij een doelmatigheidsstrategie, hetzij een rechtvaardigheidsstrategie niet opgelost wordt, lijkt het er op dat we met een dergelijk perspectief het krampachtige en vruchteloze debat over gelijke kwaliteit kunnen vermijden, en dat alleen binnen een dergelijk kader het type voorkeursbehandeling bespreekbaar gemaakt kan worden dat wel effectief lijkt: het type 'bij voldoende geschiktheid'. Het geringe kwaliteitsverlies waarvan mogelijkerwijs sprake is, zou binnen dit kader te rechtvaardigen zijn. Het zou gerechtvaardigd en gecompenseerd worden door het maatschappelijk goed dat het oplevert: vermindering van ongelijkheid.³⁵

35. Daarbij is overigens wel relevant hoe deze ongelijkheid gedefinieerd wordt.

Monique Volman

Leren voor gelijkheid

Kanttekeningen bij het onderwijsemancipatiebeleid¹

Meisjes stimuleren om wiskunde en exacte vakken te kiezen, is de afgelopen jaren de opvallendste peiler van het onderwijsemancipatiebeleid en het 'meisjesbeleid' van de overheid geweest. Met de actie *Kies Exact* zijn onderwijsemancipatiebeleid en wiskunde-stimuleringsbeleid bijna synoniem geworden. Toch is het niet vanzelfsprekend dat een emancipatiebeleid op het gebied van onderwijs zich zo nadrukkelijk op wiskunde en de exacte vakken richt.

In dit artikel zal ik aan de hand van de termen gelijkheid en verschil de analyses en strategieën van de overheid ten aanzien van onderwijs en emancipatie bespreken, en de posities die in emancipatie-onderzoek en vrouwenstudies ten aanzien van dit terrein worden ingenomen. Aan de hand van het voorbeeld van één van de zogenaamde probleemvakken voor meisjes, informatica-onderwijs, ga ik in op enkele dilemma's die het huidige denken over meisjes en exacte vakken kenmerken.

Onderwijsemancipatiebeleid: achterstand en herwaardering

In het midden van de jaren zeventig wordt een onwenselijke ongelijkheid in schoolloopbanen tussen meisjes en jongens geconstateerd. Hoewel de onderwijskansen van beide seksen formeel gelijk zijn, verlaten meisjes het onderwijs eerder dan jongens en halen zij diploma's van een gemiddeld lager niveau.² Inmiddels is er geen sekse-ongelijkheid in behaald onderwijsniveau meer. Wel volgen jongens en meisjes binnen schooltypen van hetzelfde niveau verschillende wegen. De aanduidingen 'traditioneel vrouwelijke' richting voor lhno en mdgo en 'pretpakket' geven al aan dat er nog iets schort aan de opleiding van meisjes. Er wordt nog steeds gesproken over een achterstand; deze is niet meer gelegen in het niveau van de meisjesrichtingen, maar in het feit dat ze minder perspectieven bieden op de arbeidsmarkt. Hier wordt voor het eerst het probleem signaleerd dat meisjes weinig wiskunde, exacte vakken en technische richtingen kiezen.

In 1979 verschijnt de eerste nota onderwijsemancipatiebeleid.³ Hierin

1. Dit artikel is een bewerking van een lezing die op 21 juni 1990 werd gehouden tijdens de post-academische cursus 'Met het oog op gelijkheid; vrouwenstudies en emancipatiebeleid', Vakgroep vrouwenstudies PSCW van de UvA.

2. J. Arends, *Sociale atlas van meisjes*. Amsterdam 1989.

3. *Schets van een beleid voor emancipatie in onderwijs en wetenschappelijk onderzoek*. Ministerie van O & W, 's-Gravenhage 1979.

wordt geconstateerd dat meisjes en vrouwen geen optimaal gebruik maken van hun formele onderwijskansen. In de nota worden drie doelstellingen voor het onderwijsemancipatiebeleid geformuleerd, het zijn toespitsingen van het 'algemene' emancipatiebeleid.⁴ Kort geformuleerd luiden ze: roldoorbreking, herwaardering van vrouwelijke kwaliteiten, en het inhalen van achterstanden.

In de twee laatstgenoemde doelstellingen zijn de verschillende feministische strategieën te herkennen die beide al vanaf het ontstaan van de vrouwenbeweging onderwerp van discussie zijn geweest, en die ook de afgelopen jaren in vrouwenstudies uitgebreid bediscussieerd zijn. De achterstandsdoelstelling verwijst naar een streven naar gelijkheid, in de zin van het opheffen van sekseverschillen. De herwaarderingsdoelstelling impliceert juist het opeisen van een positieve waardering van vrouwelijkheid. De overheid heeft echter de neiging zich in de uitwerking van haar beleid te beperken tot het wegwerken van achterstanden van vrouwen. Er is veelvuldig sprake van 'meisjes die geen gebruik maken van hun kansen' en 'meisjes die verkeerd kiezen'.

Van feministische zijde is op deze beperking steeds commentaar gekomen. In de eerste plaats was er bezwaar tegen het feit dat meisjes als oorzaak van het probleem worden gezien, terwijl maatschappelijke structuren bepalend zijn voor hun keuzen. Het begrip 'keuze' suggereert dus een individuele vrijheid die er niet is.⁵ Een tweede punt van kritiek was dat het onderwijs in deze benadering uitsluitend wordt gezien als een instituut dat bij kan dragen aan het doorbreken van rollen, het inhalen van achterstanden. Dat het zelf ook een steentje bijdraagt aan het ontstaan van die rollen en achterstanden, wordt niet gezien.⁶ Ten slotte werd gesteld dat de achterstandsgedachte een mannelijke norm impliceert. De term pretpakket is bijvoorbeeld een seksistische term.⁷ Meisjes moeten zich aanpassen, ze moeten jongenskeuzen gaan maken, omdat aan mannenterreinen nou eenmaal een hogere waardering wordt toegekend. Vooral in dit laatste punt van kritiek is de verschil-strategie te herkennen. Er wordt óók aandacht gevraagd voor de tweede doelstelling, die van herwaardering van vrouwelijke kwaliteiten.

Uit de volgende beleidsnota's over onderwijs en emancipatie (1980, 1985),⁸ blijkt dat iets van de kritiek wel is doorgedrongen. Zo wordt aandacht besteed aan de gedachte dat zich ook in het onderwijs zelf processen afspelen die er verantwoordelijk voor zijn dat sekse-ongelijkheid wordt gereproduceerd.

4. Zie ook het artikel van Joke Huisman in dit nummer.

5. Bijvoorbeeld L. Veeken e.a., *Kiezen en delen. Factoren in het onderwijs die van invloed zijn op de onderwijskeuzen van meisjes*. Amsterdam (SCO) 1982.

6. Bijvoorbeeld P. Jungbluth, *Docenten over onderwijs aan meisjes. Positieve discriminatie met een dubbele bodem*. Nijmegen (ITS) 1982.

7. H. Dekkers en M. Smeets, *Sekse-ongelijkheid op school. I Eigenschappen en leerprestaties van meisjes*. Nijmegen (ITS) 1982.

8. In 1980 verscheen de *Voortgangsnota onderwijsemancipatiebeleid*; in 1983 de conceptnota '*Een stukje wijzer*'. *Derde nota onderwijsemancipatie*; in 1985 verscheen deze vrijwel ongewijzigd in definitieve vorm.

In de derde beleidsnota worden bijvoorbeeld de interactie in de klas, aspecten in de vormgeving en organisatie van onderwijs en de beeldvorming van bepaalde vakken, voor het eerst object van beleid. Hiermee doet ook een breder scala van beleidsinstrumenten zijn intrede: er starten emancipatieprojecten op scholen, er wordt roldoorbrekend lesmateriaal ontwikkeld, en er wordt nascholing van docenten georganiseerd. De probleemdefinitie lijkt dus te verschuiven van meisjes naar het onderwijs. Er is echter nauwelijks sprake van een verschuiving in de zin van meer aandacht voor de tweede doelstelling, de herwaarderingsdoelstelling. Het blijkt veel moeilijker om deze te concretiseren.

Inmiddels lijkt het Nederlandse onderwijsemancipatiebeleid zijn beste tijd gehad te hebben. Een vierde nota is niet verschenen. De stuurgroep die binnen het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen verantwoordelijk was voor het emancipatiebeleid, bestaat niet meer. Twee factoren in de organisatievorm van het onderwijsemancipatiebeleid spelen bij deze stagnatie een rol. De ontwikkeling van specifiek beleid naar facetbeleid, en het feit dat de overheid zich, via decentralisering en een ander financieringsstelsel, meer en meer terugtrekt en daarmee ook het initiatief voor emancipatie-activiteiten aan de scholen overlaat.⁹ Ondanks deze terugtrekkende overheid, heeft het onderwijsemancipatiebeleid de afgelopen jaren toch een paar zeer opvallende centrale activiteiten voortgebracht, activiteiten die sterk zijn gericht op het kiezen van exacte vakken door meisjes.

Vanaf 1987 is het grootste deel van het emancipatiebudget van het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen gespendeerd aan de voorlichtingscampagne *Kies Exact*, gericht op het beïnvloeden van de keuzen van meisjes in een meer 'roldoorbrekende' richting. De overheid spreekt meisjes en hun ouders aan op hun achterstanden op het gebied van exact en technisch onderwijs. Zeker vanaf het moment dat het onderwijsbeleid in het licht van de 1990-maatregel is komen te staan, wordt benadrukt dat gekozen dient te worden met het oog op een gunstige positie op de arbeidsmarkt. Veel van de kritiek op het achterstandsdenken lijkt vergeten te zijn. De lijn van het beleid is een beperking in vergelijking met de meer schoolgerichte aanpak die zich in de derde nota aftekende. Wel is daarvan de gedachte overgebleven dat het werven van meisjes voor exacte en technische opleidingen niet genoeg is; er moet ook iets gebeuren om ze binnen te houden, deze vakken en opleidingen moeten dus aantrekkelijker voor meisjes gemaakt worden.

De herwaarderingsdoelstelling is absoluut van de baan. Men zou verwachten dat in het licht van de 1990-maatregel de zogenaamde traditionele

9. M. Urlings en M. Volman, 'Pleidooi voor een 'kies'keuriger onderwijsemancipatiebeleid', in: *Comenius* 35, 9 (1989), nr. 3, pp. 259-273.

10. Illustratief hiervoor is bijvoorbeeld het feit dat de Stichting vrouwen in het Huishoud- en Nijverheidsonderwijs haar terrein heeft verbreed naar het hele lbo. Op uitdrukkelijk verzoek van het ministerie van O & W wordt nu ook aandacht besteed aan meisjes in het technisch onderwijs.

meisjesopleidingen speciale aandacht zouden krijgen. Via die opleidingen zullen namelijk veel meisjes hun economische zelfstandigheid moeten verkrijgen. Maar opvallend genoeg, is er bijna niemand meer die hierop wijst.¹⁰ Ideeën over verbetering van opleidingen voor meisjes blijven beperkt tot exacte richtingen en technische vakken.

De taken van onderwijs: gelijk maken en verschil maken

Voor een deel is de problematiek van het onderwijsemancipatiebeleid dezelfde als die van het beleidsterrein arbeid. Het gaat om de ondervetegenwoordiging van vrouwen in bepaalde sectoren. De bezorgdheid hierover is op beide terreinen niet zozeer te verklaren uit rechtvaardigheidsoverwegingen, of uit emancipatorische bevoegenheid. Er ligt in de eerste plaats een economische noodzaak aan ten grondslag, die nu toevallig samenvalt met emancipatie-eisen. Er is behoefte aan technisch, vooral hoger, geschoold personeel. Van een dergelijke situatie kan natuurlijk gebruik gemaakt worden voor emancipatiedoeleinden, maar het is ook riskant om teveel op deze argumentatie te koersen. Zo gauw de economische noodzaak verdwijnt, kunnen vrouwen namelijk met het omgekeerde argument weer aan de kant worden gezet. Deze economische motivatie achter het beleid verraadt zich heel duidelijk in het *Kies Exact* voorlichtingsmateriaal. Exacte vakken worden daarin aanbevolen als nuttig op zichzelf, als vakken waarmee je je denkvermogen ontwikkelt. Nog meer nadruk ligt echter op het feit dat het vakken zijn met toekomstmogelijkheden. Tussen de beroepen die worden aanbevolen als de sleutel tot een gouden toekomst, treffen we naast bijvoorbeeld chemische technologie en werktuigbouwkunde ook aan: leerkracht in het basisonderwijs en leraar Duits. Hoewel dit eigenlijk 'typische meisjesvakken' zijn, dreigt ook hier een tekort aan arbeidskrachten en worden ze derhalve opgenomen in het rijtje exacte (c.q. slimme) keuzen.

Naast overeenkomsten met andere beleidsterreinen, zoals dat van arbeid, is er ten aanzien van onderwijs sprake van een aantal specifieke voorwaarden en vooronderstellingen, en dus van andere strategische mogelijkheden en beperkingen. Zo nemen de termen gelijkheid en verschil voor de maatschappelijke taak van het onderwijs, al een heel speciale plaats in. Onderwijs heeft enerzijds de taak om verschil te maken: allocatie en selectie zijn basisfuncties van het onderwijs. Tegelijkertijd moet onderwijs de burgers een bepaalde gelijke basis meegeven. Tot op bepaalde hoogte moet het dus gelijk maken.

Dit heeft consequenties voor de strategieën die op dit terrein mogelijk zijn. Het maakt bijvoorbeeld dat de overheid het onderwijs in het kader van emancipatie kan aanspreken op iets wat haar taak is, namelijk: bij leerlingen 'eruit halen wat erin zit', ofwel zorgen dat meisjes die over wiskunde-capaciteiten beschikken, ook inderdaad wiskunde kiezen. Deze taak kan in professionele, voor het onderwijs bekende termen gedefinieerd worden, een beroep op recht-

vaardigheidsargumenten, zoals in het geval van positieve actie gebeurt, is daarvoor niet nodig. Een strategie die momenteel uitgewerkt wordt om scholen op hun 'professionele taak' aan te spreken is om sekse-gelijkheid een kwaliteitscriterium voor het onderwijs te maken.¹¹ Het is dan bijvoorbeeld mogelijk de inspectie een controlerende taak op dit punt te geven. In Nederland is de vrijheid van onderwijs een obstakel voor dit soort maatregelen, maar in Londen is deze strategie al met succes gehanteerd.¹²

Formuleringen van het probleem in termen van 'het kiezen van vakken' zitten dit soort oplossingen echter in de weg. *Kies Exact* spreekt niet het onderwijs maar meisjes op hun verantwoordelijkheid aan. Meisjes krijgen te horen dat ze, door met een diploma op de arbeidsmarkt te verschijnen dat weinig mogelijkheden biedt, niet alleen zichzelf benadelen, maar ook de maatschappij.

De speciale verhouding van het onderwijs tot problemen van gelijkheid en verschil biedt nog op een andere manier een gunstig uitgangspunt voor feministische strategieën. Een veel voorkomend bezwaar tegen positieve actie is dat misschien minder goed-gekwaliceerde kandidaten aangenomen moeten worden, waarbij dan veelal verondersteld wordt dat vrouwen minder gekwalificeerd zijn.¹³ In het onderwijs heerst inmiddels een gelijkheidsideologie: talenten zijn in principe gelijk over de seksen verdeeld. Er zijn dus veel meer meisjes met aanleg voor wiskunde dan er nu wiskunde kiezen. Er is een potentieel aan talent onder de bevolking dat nu verloren gaat, een bekende redenering van compensatie- en stimuleringsprogramma's in het onderwijs. Hoewel het een voordeel is dat de gelijkheid van vrouwen niet meer bewezen hoeft te worden, zit er ook een beperking aan deze redenering. Het gaat niet om het aanmoedigen van alle meisjes, maar om het opsporen van talent voor zover dat economisch belangrijk is. Op de gedachte van latent talent is al veel kritiek mogelijk, maar zeker ook op de beperkte reikwijdte van de rechtvaardigheidspretenties. *Kies Exact* richt zich bijvoorbeeld slechts op een kleine groep: havo- en vwo-meisjes. Het is economisch inefficiënt dat talentvolle meisjes uit deze groep uit de boot vallen, maar dat leerlingen met minder 'talent' niet delen in de ontwikkeling van dat speciale denkvermogen dat wiskunde biedt, is jammer, maar economisch juist wel efficiënt. Hier ligt mijns inziens ook de reden waarom het verplicht stellen van wiskunde voor iedereen - ooit een voorstel vanuit emancipatorische hoek - politiek niet haalbaar kan zijn. Het is eenvoudig niet de bedoeling dat iedereen wiskunde leert.

11. Zie R. Jaarsma, 'Onderwijsemancipatiebeleid: van Den Haag naar de werkvloer', in: G. ten Dam, M. Urlings en M. Volman, *Sekseverschillen in het onderwijs. Curriculum, organisatie en didactiek*. Groningen (Wolters-Noordhoff) 1991.

12. J. Arends en M. Volman, 'Van paper-policy tot taak voor het hele team', in: *Vernieuwing, Tijdschrift voor onderwijs en opvoeding*, 49 (1990), nr. 4, pp. 49-52.

13. Zie het artikel van Odile Verhaar in dit nummer.

Onderwijsemancipatie en vrouwenstudies

Op het gebied van sekse en onderwijs heeft de afgelopen jaren regelmatig onderzoek plaatsgevonden. Het meeste onderzoek is te typeren als emancipatieonderzoek: beleidsgericht, door de overheid gesubsidieerd onderzoek. Kenmerkend voor dit onderzoek zijn probleemstellingen in de trant van: hoe kunnen de achterblijvende prestaties, houdingen en attitudes van meisjes op het gebied van exacte vakken verklaard worden? Welke rol speelt de leerkracht? Spreekt de inhoud of de didactiek niet aan of zijn het de stereotypen in leermiddelen? Zijn er schoolkenmerken die samenhangen met het aantal meisjes dat exact kiest? Dit soort onderzoek krijgt zijn vraagstellingen vanuit het beleid aangereikt en het neemt dan ook typisch een gelijkheidspositie in. Het dient inzichten te verschaffen die kunnen bijdragen aan het bestrijden van de achterstand van meisjes door beïnvloeding van hun keuzen.

Tegelijkertijd bestaat er op het gebied van sekse en onderwijs ook een duidelijke, hoewel veel marginalere, verschiltraditie, de zogenaamde vrouwelijk-leren-benadering. Deze benadering claimt een plaats voor het vrouwelijke als iets eigens, en levert kritiek op het mannelijke onderwijsmodel.¹⁴ Hier is dus duidelijk sprake van een herwaarderingsstrategie. Het gaat de vrouwelijk-leren-onderzoeksters echter niet zozeer om het opwaarderen van vrouwelijke onderwijsinhouden en -doelen, maar om het herwaarderen van een vrouwelijke aanpak, van de manier waarop vrouwen leren. Met behulp van socialisatietheorieën onderbouwen ze het idee van een andere vrouwelijk psychische structuur, een andere manier van denken en leren. Deze vrouwelijke eigenschappen worden als positief en waardevol gezien. In het huidige onderwijs, zo wordt gesteld, moeten vrouwen en meisjes zich aanpassen aan de mannelijke denkwijze, omdat het onderwijs alleen op die manier van leren en denken is ingesteld.

Ook in het achterstandsdenken is de gedachte van aansluiten bij de eigenschappen van meisjes niet vreemd, maar dat is dan vooral als *middel* om het leerproces te vergemakkelijken. In de vrouwelijk-leren-gedachte wordt het vrouwelijke niet alleen naar voren gebracht als iets waarmee rekening gehouden moet worden in de manier van het aanbieden van leerstof, maar ook als iets dat op zichzelf de moeite waard is. Ook aan deze invalshoek kleven evenwel bezwaren. De socialisatie in de vroege kinderjaren wordt gezien als bepalend, alsof er later in het leven niets meer gebeurt dat invloed heeft op manieren van leren. Met andere woorden: wat vrouwelijk leren is, ligt in deze benadering vast en lijkt ook voor alle vrouwen op te gaan.¹⁵

14. Bijvoorbeeld: R. Hablé, 'Wie maakt nou van een mug een olifant?', in: G. ten Dam, M. Schoenmacker en J. Sibbes, *De-konstruktie van vrouwelijk leren*. Andragogisch Instituut van de RU Groningen, 1986, pp. 11-24. Zie voor een kritische bespreking: G. Tuender-de Haan en G. ten Dam, 'Ervaringen als kameleon. Een speurtocht naar de sekse-gebondenheid van ervaringen', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 36, 9 (1988), nr. 4, pp 408-422.

15. Zie G. Ten Dam en M. Volman, 'Verkeerde keuzen en gemiste kansen. Het sekseverschil in onderwijsonderzoek', in: *Lover*, 16 (1989), nr. 2, pp. 94-100.

De discussie over gelijkheid en verschil die de afgelopen jaren in vrouwenstudieskringen is gevoerd, biedt volgens mij veel aanknopingspunten om naar het terrein van onderwijs te kijken. In het hierboven genoemde onderzoek, lijken gelijkheid en verschil verdeeld te zijn over twee tradities. Het emancipatieonderzoek neemt het streven naar gelijkheid voor haar rekening, vrouwelijk leren houdt zich bezig met herwaardering en verdere ontwikkeling van positief vrouwelijke kwaliteiten.¹⁶

De discussies van de afgelopen jaren maken echter duidelijk dat het dilemma van gelijkheid en verschil niet zozeer verwijst naar de noodzaak van een keuze tussen beide. Gelijkheid en verschil zouden eerder opgevat moeten worden als een instrument met behulp waarvan allerlei feministische kwesties geanalyseerd kunnen worden.¹⁷ In dit nummer stelt Joan Scott voor te onderzoeken hoe het dilemma van te moeten kiezen tussen gelijkheid en verschil, in specifieke situaties tot stand komt. Om niet in het dilemma verstrikt te raken, zou het gedeconstrueerd moeten worden.¹⁸ Binnen vrouwenstudies in Nederland is dit 'constructiedenken' nauwelijks op het gebied van onderwijs benut. Wel is onderzoek bepleit naar de manier waarop constructies van vrouwelijkheid in het onderwijs tot stand komen en functioneren. In plaats van vrouwelijkheid op te vatten als een vooraf gegeven categorie, zou nagegaan moeten worden hoe sekse (mannelijkheid en vrouwelijkheid) betekenis krijgt in specifieke schooltypen en situaties.¹⁹ Daarmee zou vermeden kunnen worden dat in eenduidige termen wordt gesproken over de achterstand van meisjes of over specifieke vrouwelijke kwaliteiten.

Zowel in beleidsgericht onderzoek als in de vrouwelijk-leren-benadering is een dergelijke vraagstelling echter ongebruikelijk. In beide denkwijzen wordt het vrouwelijke juist in vrouwen en meisjes zelf gesitueerd, als een gegeven. In het ene geval als probleem of achterstand, in het andere geval als hoopvolle mogelijkheid. Ook heeft deze manier van denken op het gebied van onderwijs nog geen concrete beleidsaanbevelingen voortgebracht. Dat is niet zo vreemd omdat het constructiedenken in de eerste plaats een kritische benadering is die analyseert, deconstrueert en differentieert, terwijl beleid nu juist construeert. Men probeert veranderingen tot te brengen. Dat wil echter niet zeggen dat een deconstruerende benadering voor het beleid nutteloos is. Oog hebben voor de verschillende betekenissen die mannelijkheid en vrouwelijkheid afhankelijk van de context kunnen krijgen, en hoe het beleid zelf ook categorieën produceert, kan

16. Ten Dam, Urlings & Volman, *Sekseverschillen in het onderwijs* (zie noot 11).

17. Zie voor deze discussie: A. Komter, 'De constructie van dilemma's in het feminisme', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 34, 9 (1988), nr. 2, pp. 176-191, en I. Costera Meijer, 'De sekse van wiskunde, werk en wit: dilemma's op een dood spoor', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 35, jrg. 9 (1988), nr. 3, pp. 309-320.

18. Zie ook J.W. Scott, 'Deconstructing equality versus difference: or, the uses of poststructuralist theory for feminism', in: *Feminist Studies*, 14 (1988), nr. 1, pp. 33-50.

19. S. Grotenhuis en M. Volman, 'Meisjesonderwijs of onderwijs voor meisjes', in: *Pedagogische Studiën*, 63 (1986), nr. 7/8, pp. 326-336.

beleid wel verbeteren. Zo laat Phil Heiligers bijvoorbeeld zien dat de overheid een begrip van herintredende vrouwen hanteert, dat zoveel verschillende groepen vrouwen omvat, dat dit een effectief scholingsbeleid voor deze vrouwen in de weg staat.²⁰ Barbara Spoel betoogt dat het meisjesbeleid van de overheid is gebaseerd op het concept van het 'geëmancipeerde meisje'. Er is een doelgroep 'meisjes' gedefinieerd, waarvan het maar de vraag is of die wel bestaat.²¹

Het dilemma van gelijkheid en verschil als denkkader maakt ook alert op de manier waarop er in het beleid wordt omgegaan met de beide feministische strategieën. Zo lijkt de laatste tijd in beleidskringen kritiek op het idee van 'achterstand' en 'individuele keuze' te verstommen. Op het terrein van onderwijs is sprake van een terugkeer naar de achterstandsgedachte. De nadeligheid van een 'traditioneel vrouwelijke' loopbaan, staat onomstotelijk vast. Het idee van herwaardering is niet verdwenen, maar neemt een speciale vorm aan. Terwijl de eerste kritiek op het achterstandsdenken kanttekeningen plaatste bij de overwaardering van mannelijke vakken, is dit soort kritiek nu verschoven naar de didactiek; deze zou te eenzijdig afgestemd zijn op een mannelijke manier van leren.²²

In feite is de aandacht voor de onderwijsaanpak, de didactiek, een verworvenheid van het feminisme. Er is immers jarenlang voor gepleit de aandacht te richten op wat er in de school gebeurt, in plaats van meisjes de schuld te geven van hun achterstand. De wederwaardigheden van het HEWET-programma (herverkaveling wiskunde 1 en 2) laten echter zien welke risico's er aan de strategie van het afstemmen van de didactiek op de behoeften van meisjes kleven.²³ Terwijl deze maatregel uiteindelijk helemaal niet 'goed voor meisjes' was, heeft hij wel het idee versterkt dat meisjes een soort leerlingen is dat een speciale aanpak nodig heeft.

Ondanks deze slechte ervaringen, is het bepleiten van een speciale didactiek voor meisjes om ze in de exacte vakken te laten slagen, op dit moment een populaire onderwijsemancipatiestrategie. Opvallend genoeg worden vragen over de intrinsieke waarde van wiskunde en de exacte vakken, een strategie die

20. P. Heiligers, 'Toekomstige herintreedsters, een gevarieerd aanbod aan capaciteiten', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 41, 11 (1990), nr. 1, pp 39-50.

21. B. Spoel, 'Het weerbarstige meisje. Aantekeningen bij drie nota's', in: *Katijf* 46, 8 (1988), pp. 22-25.

22. Als uitzondering hierop wordt het opnemen van het vak verzorging in de basisvorming soms beargumenteerd met een verwijzing naar een noodzakelijke herwaardering van het vrouwelijke. Het opnemen van vrouwengeschiedenis in het eindexamenprogramma is eerder een feministisch succes dan een succes van de herwaarderingsgedachte.

23. Het wiskunde-a programma, dat onder andere werd aangeprezen omdat het – door de probleemgerichte aanpak en de praktijkgerichtheid – aantrekkelijk zou zijn voor meisjes, bleek inderdaad meer meisjes te trekken, maar was al na korte tijd niet meer gelijkwaardig aan wiskunde-b. Met wiskunde-b kun je overal terecht, met wiskunde-a slechts in een beperkt aantal vervolgstudies. Zie ook Y. Philippa, 'Kies Exact! Maar wat is exact exact?', in: *Katijf* 39, 7 (1987), pp. 6-12, en Costera Meijer, a.w.

meer in de lijn zou liggen van de herwaarderingsgedachte, nog maar zelden gesteld. Waarom zijn deze vakken eigenlijk zo belangrijk? De waarde van vakken, zowel wat betreft het nut voor vervolgopleidingen als ook de status ervan, ligt niet vast, maar is vooral een kwestie van maatschappelijke afspraken. Het voorbeeld van HEWET laat zien hoe die afspraken kunnen veranderen en hoe sekse daarin een rol kan spelen. Er zijn meer voorbeelden. Grieks, Latijn en vooral Frans, zijn nu typische meisjesvakken en dus geen goede keuze, terwijl ze ooit tot typische statusrijke mannenkennis behoorden. Zelfs binnen de exacte vakken zelf treden dit soort verschuivingen op. Op dit moment worden vrouwen geworven als docentes exacte vakken en techniek. Er dreigt een tekort te ontstaan doordat mannen uit deze vakken wegtrekken naar het bedrijfsleven waar ze meer verdienen en meer doorstromingsmogelijkheden hebben. In de Verenigde Staten is het percentage vrouwelijke docenten informatica de afgelopen jaren sterk toegenomen, niet omdat de emancipatieprogramma's zo goed gewerkt hebben, maar alweer omdat hun mannelijke collega's naar het bedrijfsleven zijn vertrokken.

Men kan natuurlijk stellen dat, zolang wiskunde en exacte vakken toegankelijk zijn voor opleidingen met carrièremogelijkheden, het belangrijk is dat meisjes deze vakken kiezen. Het is echter de vraag in hoeverre dit geen mythe is. Uit recent schoolloopbaanonderzoek is gebleken dat exacte vakken in het eindexamenpakket niet direct samenhangt met een succesvolle arbeidscarrière.²⁴ Door alle nadruk op exacte vakken lijken bovendien de typische meisjesopleidingen haast het synoniem voor niet-kwalificerend. Zonder deze opleidingen uit naam van 'vrouwelijkheid' te willen verdedigen, kan echter gesteld worden dat het gaat om beroepen die gewoon nodig blijven. Het dreigende tekort aan onderwijskrachten maakt overigens duidelijk hoe snel de arbeidsmarktwaarde van een opleiding kan veranderen.

Al met al ben ik bang dat het idee van vrouwelijke leerstijlen en de nadruk op specifieke meisjesvriendelijke didactiek, die meisjes moet helpen in de exacte vakken te slagen, een valkuil zijn. Het lijkt misschien mogelijk op deze manier de voordelen van een gelijkheidsstrategie en een verschilstrategie te combineren. Maar in feite is de verschilpositie verschoven van doel- naar middel-niveau. Het verschil wordt ingezet voor het uiteindelijke doel gelijkheid en is daarmee feitelijk uitgeschakeld. De betekenis van sekse op het niveau van onderwijsdoelen wordt bijvoorbeeld onbediscussieerbaar. Wat overblijft is een vrouwelijke inbreng in de didactiek van het onderwijs, en die loopt grote kans om als minderwaardig te worden beschouwd.

Tegelijkertijd lijkt het erop dat deze strategie niet zonder meer van de hand gewezen kan worden: er zijn aanwijzingen dat een meisjesvriendelijke di-

24. J.J.M. Baeten, A. van Cuyck-Remijsen, J. Dronkers en L. van 't Hof, 'Horizontale differentiatie in het onderwijs en ongelijkheid op de arbeidsmarkt', in: *Sociale Wetenschappen*, 32 (1989) nr. 4, pp. 253-262. Het onderzoek betreft echter groepen die in de jaren '70 de arbeidsmarkt betraden.

dactiek wérkt. Aan de hand van het voorbeeld van het informatica-onderwijs zal ik hieronder op dit dilemma ingaan.

Informatica: seksspecifieke leerstijlen

In het begin van de jaren tachtig werd de computer in het Amerikaanse onderwijs geïntroduceerd, aanvankelijk als keuzevak. Al snel werd er een zogenaamde *gender gap* geconstateerd: meisjes kiezen dit vak minder vaak en in vrije uren kruipen alleen jongetjes achter de computer.²⁵ Thuis hebben meisjes veel minder vaak een computer,²⁶ en computerkampen worden vooral door jongetjes bezocht.²⁷ In Amerika verscheen ook de eerste hausse van literatuur over dit probleem. Nederland volgde een paar jaar later met vergelijkbare onderzoeksresultaten.

In Nederland is het idee van seksspecifieke leerstijlen op het gebied van informatica-onderwijs eigenlijk de belangrijkste emancipatie-strategie. De resultaten van cursussen die zich speciaal richten op vrouwen zijn heel positief, zowel wat betreft de prestaties van de deelnemers als wat betreft de motivatie om met computers door te gaan.²⁸ Deze positieve resultaten worden vaak toegeschreven aan de vrouwvriendelijke didactiek die in deze cursussen gehanteerd wordt, een didactiek die aansluit bij de leerstijlen van meisjes. Die leerstijlen worden dan als volgt getypeerd: meisjes leren makkelijker vanuit concrete voorbeelden, de waarde van wat ze leren voor het dagelijks leven moet duidelijk zijn, ze leren makkelijker in een situatie waarin ze kunnen samenwerken, of zelfs als het gezellig is, meisjes zijn bang voor experimenteren, ze willen nieuwe informatie verbinden met wat ze al weten, ze willen het geheel begrijpen en niet zomaar regels toepassen enzovoorts.²⁹

Dat er een probleem is tussen vrouwen en computers is duidelijk. In feite is dat ook het bestaansrecht van aparte cursussen. Maar terwijl deze cursussen bedoeld zijn om de vermeende tegenstelling tussen vrouwen en computers te overwinnen, produceren ze die – door hun ‘vrouwvriendelijke’ aanpak – zelf

25. J. G. Schubert, *Females and microcomputer use in schools: some insights into traditional patterns*. Palo Alto 1984; J.S. Sanders, *Reflections from the Computer Equity Training Project*. Paper presented at the annual meeting of the AERA, Chicago 1985; M. Chen, *Gender and computers: the beneficial effects of experience on attitudes*. Paper presented at the annual meeting of the AERA, San Francisco 1986.

26. L.A. Culley, *Gender differences and computing in secondary schools*. Department of Education, University of Technology, Loughborough 1986.

27. I.T. Miura & R.D. Hess, *Sex differences in computer access, interest and usage*. Washington 1983.

28. E. van Eck, L. Veeke en M. Volman, *Problematisch hoezo? Tien deskundigen aan het woord over informatica-onderwijs aan vrouwen en meisjes*. Zoetermeer (Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen) 1989.

29. M. Rikhof-van Eijck en I. Neuman, *Systeem van vrouwen. Meisjes, informatica en didactiek*. Utrecht (COBO/BIBB) 1989.

ook, maar dan in andere termen. De vraag is nu of het mogelijk is de stereotypen die de typering van seksspecifieke leerstijlen met zich meebrengt, te vermijden, zonder de goede resultaten van een seksspecifieke didactiek kwijt te raken. Is het misschien mogelijk het succes van de cursussen anders te verklaren dan uit een seksspecifieke didactiek en leerstijl?

Het ligt voor de hand om de problematische verhouding tussen vrouwen en computers die uit de literatuur naar voren komt als uitgangspunt te nemen. Hieronder zal ik echter laten zien dat het probleem of de tegenstelling tussen vrouwen en computers in de literatuur niet zomaar wordt vastgesteld, maar ook gemaakt wordt.

Wanneer het probleem van de ondervertegenwoordiging van vrouwen in informatica-beroepen, computeronderwijs en andere computer-activiteiten wordt *ge-signaleerd*, worden vaak slechts bepaalde computer-activiteiten in de beschouwingen betrokken. Dingen die meisjes of vrouwen met de computer doen, tellen niet mee. Aanvankelijk werd bijvoorbeeld vooral programmeren serieus genomen, terwijl het probleem wel werd geformuleerd in termen van computers of informatica in het algemeen. Ook blijven verschillen tussen vrouwen en meisjes onderling buiten beschouwing; de verschillen tussen de seksen worden immers benadrukt. Het probleem wordt geformuleerd alsof er een absolute tegenstelling bestaat tussen vrouwen en computers en alsof computers en mannen vanzelfsprekend samengaan.

Een tegenstelling tussen vrouwen en computers wordt ook geconstrueerd in beschouwingen over de vraag *waarom het erg is* dat vrouwen ondervertegenwoordigd zijn in computer-onderwijs. De redeneringen richten zich op drie aspecten: in de eerste plaats wordt er gesteld dat vrouwen die geen kennis en vaardigheden op het gebied van informatica hebben, ook geen toegang zullen hebben tot banen, informatie en macht. In de tweede plaats stellen sommige auteurs dat werken met de computer bepaalde cognitieve vaardigheden oplevert die meisjes zullen mislopen, als ze de computer blijven afwijzen. En ten slotte wijzen sommigen erop dat de bijdrage van vrouwen in technologische ontwikkelingen nodig is, omdat zij immers het menselijke of sociale aspect kunnen inbrengen. In deze redeneringen worden dus aan vrouwen en computers bepaalde tegengestelde eigenschappen toegekend. Onduidelijk blijft echter welke vorm van computerkennis belangrijk is voor banen, macht en maatschappelijke participatie, en wat de computer precies bijdraagt aan cognitieve ontwikkeling. En de menselijke en sociale rol waarop vrouwen worden aangesproken, is een van de dingen waarvan ook wordt gesteld dat deze hen belemmert in het leren van informatica.

Voorals in de Amerikaanse literatuur is het begrip attitude als *verklaring* van de ondervertegenwoordiging van meisjes in computer-onderwijs zeer populair. Meisjes hebben meer computerangst, minder zelfvertrouwen, en vinden werken met computers minder leuk. De statistiek speelt hier een speciale rol in

het produceren van algemene uitspraken over meisjes en computers. Bij een grote steekproef zijn ook kleine, graduele verschillen al gauw significant en mag de conclusie worden getrokken dat groepen respondenten onderling verschillen. Zo worden sekseverschillen gereïficeerd. Bij nadere beschouwing van de resultaten, blijkt er een grote groep meisjes te zijn die even positief of zelfs positiever over computers denkt dan een deel van de jongens. En dan is het nog de vraag wat een positieve attitude is; ook in attitudetests liggen bepaalde veronderstellingen over computers en mensen besloten. In een onderzoek van Dambrot en anderen³⁰ leverden twee items sterk significante verschillen tussen meisjes en jongens op. Met de stelling *computers make mistakes* waren meisjes het veel vaker eens, met de stelling *computers are superior to humans in processing information* waren ze het veel vaker oneens. Dit droeg bij aan de algemene conclusie dat meisjes een minder positieve attitude hebben ten opzichte van computers, een attitude die vervolgens 'verbeterd' moet worden.

In de op de onderwijspraktijk gerichte literatuur probeert men vooral om *oplossingen* te vinden voor de sekse-ongelijkheid in deelname aan computer-activiteiten op school. Hier wordt, meer dan in de psychologisch gerichte onderzoeksliteratuur, aandacht besteed aan de verwachtingen die leerkrachten en ouders van meisjes hebben, de interactie tussen leerlingen en organisatorische factoren die een belemmering voor deelname kunnen vormen. Ook de stereotypering van de computer als een mannelijk apparaat komt aan de orde. Men gaat niet uit van een fundamentele tegenstelling tussen vrouwen en computers. Externe factoren maken informatica voor meisjes onaantrekkelijk. Problematisch is hier echter vooral de manier waarop men het probleem van de mannelijke stereotypering van de (in principe zowel mannelijke als vrouwelijke aspecten bezittende) computer definieert. Het onderwijs zou de vrouwelijke kant van het apparaat naar voren moeten halen: de sociale, in plaats van de technische; de taalkant in plaats van de rekenkant, de communicatieve in plaats van de agressieve kant. Het mannelijk image van de computer wordt daarmee voorgesteld als een misverstand of een vooroordeel. Het zijn de meisjes die op dit vooroordeel worden aangesproken. Daarmee wordt het moeilijk het nog te hebben over de manier waarop van de computer cultureel gezien een mannelijk apparaat gemaakt is en hoe dat verankerd is in allerlei maatschappelijke culturen en praktijken, ook in het onderwijs zelf. Onderwijs krijgt hier, net zoals we zagen in de eerste fase van het onderwijsmancipatiebeleid een soort van probleemoplossende rol toegekend, zonder dat de eigen rol van het onderwijs bij het ontstaan van het probleem wordt erkend. Bovendien worden de tegenstellingen technisch-sociaal, rekenen-taal en agressie-samenwerken, niet ter discussie gesteld.

De vraag is nu hoe het idee van seksespecifieke leerstijlen, dat typerend is voor de Nederlandse discussie, beoordeeld moet worden. Dit concept is eigenlijk een

30. F. Dambrot e.a., 'Correlates of sex-differences in attitudes toward and involvement with computers', in: *Journal of Vocational Behavior*, 27 (1985), pp. 71-86.

verworvenheid van feministische discussies over onderwijs die juist de rol van de school onder de aandacht probeerden te brengen. Er wordt gesteld dat het traditionele onderwijs een mannelijke leerstijl oplegt en dus geen rekening houdt met meisjes. De manier waarop meisjes leren, wordt niet erkend als leren. Deze visie, die lijkt op en voor een deel ook geïnspireerd is door de 'vrouwelijk-leren' gedachte, is op zich een belangrijke bijdrage aan de discussie. Het laat zien dat leren zelf een geseksueerd begrip kan zijn en vermijdt zo een oppositie tussen vrouwen en het leerobject computers. Wat in attitude-verklaringen werd benoemd als angst, of niet durven experimenteren, kan nu gerespecteerd worden: meisjes willen eerst het geheel begrijpen, of: het is voor iedereen beter om eerst voorbeelden te geven in plaats van direct abstracte formules te introduceren.

Een psychologische verklaring komt hier echter door de achterdeur weer binnen. Leerstijlen worden opgevat als tamelijk vastliggende, psychische kenmerken, in plaats van als gedragingen die zelf produkt zijn van onderwijsmethoden. Ook worden ze op een generaliserende manier als vrouwelijk benoemd. En hoewel de meisjes-manier van leren hier niet minder is dan de manier die in gewoon onderwijs wordt vereist, worden die wel tegenover elkaar gezet. De ervaringen met HEWET hebben laten zien hoe makkelijk een aanpak die gedefinieerd is als 'aansluitend bij de behoeften van meisjes' in waarde kan dalen.

Een voorbeeld van een analyse die dit soort valkuilen omzeilt, is het werk van Walkerdine c.s. over meisjes en wiskunde.³¹ Zij vragen zich af hoe het eigenlijk komt dat onderzoek naar meisjes en wiskunde altijd start vanuit de gedachte dat er met meisjes iets mis is. Zij komen, net als de aanhangers van het idee van seksespecifieke leerstijlen, tot de conclusie dat de manier van leren van meisjes in het onderwijs niet wordt erkend en gewaardeerd. Het onderwijs legt in de analyse van Walkerdine c.s. echter niet zozeer een mannelijke leerstijl op en gaat ook niet voorbij aan hoe meisjes leren, maar schrijft zelf een bepaalde manier van leren aan meisjes toe. De prestaties van meisjes worden steeds toegeschreven aan een – volgens de kindgerichte pedagogiek, waarop het moderne wiskundeonderwijs is gebaseerd – 'verkeerde' manier van leren: ijverig werken en regels volgen. De kindgerichte pedagogiek blijkt de sleutel te bieden tot een antwoord op de vraag waarom meisjes het nooit goed kunnen doen. Inherent aan deze pedagogiek is een dubbelzinnige positie voor meisjes. Enerzijds de positie van vrouw/moeder die als passieve omgeving de ontwikkeling van kinderen mogelijk maakt, anderzijds de positie van het actieve, ontdekkende kind. De auteurs nemen dus niet bepaalde psychologische kenmerken van vrouwen als uitgangspunt, maar vragen zich af hoe het komt dat er op een bepaalde manier over het leren van meisjes gedacht wordt.³²

31. Walkerdine and the Girls and Mathematics Unit, *Counting girls out*. Londen (Virago Press) 1989.

32. Tegelijkertijd stellen ze echter ook dat meisjes zich inderdaad gaan gedragen op een manier die van hen als vrouw wordt verwacht, maar als kind wordt veroordeeld. Mijs inziens is het probleem

Ten slotte dan de vraag of het mogelijk is om het succes van informatica-cursussen voor vrouwen en meisjes te verklaren, zonder in de valkuil van een vooraf gegeven probleem tussen vrouwen en computers te vallen. Het heeft natuurlijk geen zin om te ontkennen dat vrouwen en meisjes 'anders' zijn in de zin dat ze gemiddeld minder deelnemen aan bepaalde computer-activiteiten dan mannen of jongens. Maar hebben dergelijke algemene uitspraken wel zin?

Wellicht is het succes van speciale cursussen juist te wijten aan het feit dat ze niet algemeen zijn, maar juist zijn toegesneden op specifieke doelgroepen: herintredende vrouwen, leerlingen die geen wiskunde in hun pakket hebben, meisjes van tien die in een bepaalde buurt het buurthuis bezoeken. Ze houden rekening met specifieke kenmerken van specifieke groepen. En dat betekent niet dat een fundamentele tegenstelling tussen vrouwen en computers moet worden verondersteld of de aanwezigheid van psychologische gebreken. Wat ze succesvol maakt, is mijns inziens niet het feit dat ze aansluiten bij 'het vrouwelijke'. Vaak gaat het om hele simpele praktische voorwaarden, zoals kinderopvang of cursustijden die zijn aangepast aan schooltijden. Ook zijn er voorbeelden van opleidingen waar – nadat wiskunde als toegangseis geschrapt werd – vastgesteld kon worden dat dit een irrelevante toegangseis was geweest, die echter meisjes wél buiten de deur had gehouden.³³ Een tweede factor die bijdraagt aan het succes van deze cursussen zou kunnen zijn, dat ze bedóeld zijn om meisjes en vrouwen te laten slagen. Ze spreken hun cursisten aan als potentiële succesvolle gebruikers van computers, terwijl dat van veel reguliere cursussen nog maar de vraag is.

Het is kortom de vraag of het dilemma tussen enerzijds een gelijke behandeling in het reguliere onderwijs, hetgeen leidt tot slechte prestaties en een geringe motivatie van meisjes, en anderzijds een verschillende behandeling in speciale cursussen wel goed gesteld is. Betekent gewoon, regulier onderwijs wel een gelijke behandeling voor meisjes?³⁴

Mijns inziens is het belangrijk om niet uit het oog te verliezen dat de problemen waarvoor speciale cursussen voor meisjes een oplossing moeten bieden, voor een groot deel door het onderwijs zélf worden veroorzaakt. Ongunstige cursustijden, toelatingseisen en de manier waarop ze worden aangesproken, maken bijvoorbeeld dat ze zichzelf niet geschikt vinden voor computeronderwijs. Zo kan het succes van speciale cursussen mijns inziens verklaard worden zonder uit te gaan van bepaalde vrouwelijke psychische kenmerken, en zonder over vrouwelijkheid in het algemeen te praten. Dat voorkomt het produceren van tegenstellingen die vervolgens weer bestreden moeten worden.

eerder dat ze zich altijd op een bepaalde manier tot die dubbelzinnigheid moeten verhouden; hoe ze dat doen, ligt niet bij voorbaat vast.

33. J. Voogt, *Vrouwen en informatica, meisjes in het ISI-project*. 's-Hertogenbosch (PCBB) 1987.

34. Vgl. het onderzoek van G. ten Dam over de aanspreking van verschillende groepen cursisten in de volwasseneducatie: *Vrouwen verschillen in onderwijs. Sekse, etniciteit en leeftijd in een ideologie-theoretische benadering van schooluitval*. Diss. Amersfoort/Leuven (Acco) 1989.

Liesbeth Bervoets

Maakt het emancipatiebeleid verschil?¹

Gelijke deelname van beide seksen aan betaalde arbeid heeft steeds tot de kern van het emancipatiebeleid behoord. In kwantitatief opzicht kan het emancipatiebeleid redelijk succesvol genoemd worden. De arbeidsmarkt cijfers geven een gestaag toenemende deelname van vrouwen aan het arbeidsbestel te zien en ook de prognoses zijn in dit opzicht gunstig.

Behalve een grotere deelname van vrouwen aan het arbeidsproces, beoogt het emancipatiebeleid ook een evenredige vertegenwoordiging van vrouwen in alle functies te realiseren. Het opheffen van seksesegregatie behoort derhalve tot de belangrijkste speerpunten van de afgelopen periode. Des te opmerkelijker is het daarom, dat sinds het ontstaan van het emancipatiebeleid de scheiding tussen mannen- en vrouwenwerk nauwelijks is afgenomen. Op de spreiding van vrouwen over beroepssoorten en beroepsniveaus, de kwalitatieve arbeidsdeelname, blijkt het emancipatiebeleid geen noemenswaardig effect te hebben. Vrouwelijke beroepsarbeid concentreert zich nog steeds in een relatief klein aantal arbeidssectoren. Dit ondanks de verhevigde pogingen vanuit het emancipatiebeleid om seksesegregatie in de betaalde arbeid terug te dringen via groots opgezette campagnes als: *Kies exact* en *Vrouwen gezocht voor 'mannen' werk*.

De uitblijvende resultaten van de emancipatiepolitiek van de afgelopen vijftien jaar kunnen niet los gezien worden van de formulering van het emancipatiebeleid. Ik denk daarbij niet zozeer aan de tegenstelling tussen mooie voornemens en de weerbarstige politieke praktijk, maar wil vraagtekens plaatsen bij de termen waarin het probleem van gelijke arbeidsparticipatie wordt gesteld in verschillende perioden. Wat wordt met betrekking tot het probleem van seksongelijkheid op het terrein van arbeid als vaststaand en wat als veranderlijk beschouwd? Te denken valt vooral aan het feit dat onder invloed van kritiek uit de vrouwenbeweging en vrouwenstudies, expliciet afstand genomen wordt van het gebruik om in termen van achterstand over de arbeidspositie van vrouwen te spreken. Onderzocht zal worden hoe de kritiek op het achterstandsdenken is verwerkt en of deze verwerkingswijze debet is aan de snelle herleving van het achterstandsdenken in het emancipatiebeleid van de laatste jaren.

1. Dit artikel is een bewerking van een paper voor het Congres Vrouwen/Mannen in het kader van de Sociaal-Wetenschappelijke Studiedagen 1990. Met dank aan Monique Volman en Janneke Plantenga voor hun tot precisering stimulerende commentaar.

Afscheid van het achterstandstijdperk?

Het *Concept Beleidsplan Emancipatie* uit 1984 betekent een opmerkelijke breuk met het emancipatiebeleid in de voorafgaande periode. In deze beleidsnota uit de bewindsperiode D'Ancona, wordt het probleem van sekse-ongelijkheid zodanig geherformuleerd, dat niet 'vrouw', maar de structurele verankering van sekseverschillen in het maatschappelijk leven, het belangrijkste aangrijpingspunt voor emancipatiepolitiek vormt. In het Beleidsplan is de nieuwe probleemstelling als volgt verwoord:

'Het kabinet wil emancipatie niet meer alleen definiëren als het probleem van een achtergestelde groep vrouwen, die geholpen moeten worden hun achterstand in te halen. Het gaat er veeleer om te bereiken dat het verschil tussen de seksen als element in de maatschappelijke organisatie niet langer tot effect heeft, dat systematisch de feitelijke mogelijkheden voor de ene groep kleiner zijn dan voor de andere.'²

Door achterstand aan vrouwen te koppelen wordt volgens dit document uit het oog verloren dat allerlei regelingen en instituties, variërend van heteroseksuele huwelijksvoorwaarden tot belastingwetgeving, vrouwen van gelijke maatschappelijke participatie weerhouden.

Dat sekse als een maatschappelijk organisatieprincipe dient te worden opgevat, werd al aangekondigd in *Een Analyse van het Vrouwenvraagstuk*.³ In deze voorstudie voor het latere beleidsplan is ook voor het eerst sprake van een pleidooi om sekseverschillen in termen van machtsverschillen te benoemen. De kritiek op het achterstanddenken in het beleidsplan blijkt ook uit de voorzichtige kanttekeningen bij de effecten van de tot dan toe gevoerde gelijkheidspolitiek. 'Rolomkering', zo wordt opgemerkt, beoogde gelijke deelname aan betaalde en onbetaalde arbeid van beide seksen tot stand te brengen, maar heeft geresulteerd in een aantal onbedoelde effecten. Voorbeelden hiervan zijn dat de huishoudelijke activiteiten van mannen zijn achtergebleven bij de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen en dat de 'doorbraak' van mannen in vrouwenberoepen aanzienlijk succesvoller is dan omgekeerd.⁴

In de herformulering van het probleem van sekse-ongelijkheid is de invloed van de socialistisch-feministische kritiek op het achterstanddenken uit de vrouwenbeweging en vrouwenstudies terug te vinden. Sekse-ongelijkheid is in deze traditie niet het resultaat van een al dan niet toevallige historische samenloop van omstandigheden, maar van een machtsstrijd tussen de seksen, die zich uitstrekt tot het hele maatschappelijke bestel. In dit licht bezien is er eerder spra-

2. *Concept Beleidsplan Emancipatie*. Ministerie van Sociale zaken en Werkgelegenheid, 's-Gravenhage 1984, p. 10.

3. *Een Analyse van het 'Vrouwenvraagstuk'*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 's-Gravenhage 1982.

4. *Concept Beleidsplan Emancipatie*, pp. 8-9.

ke van achterstelling en uitsluiting dan van achterstand, vinden beleidmakers anno 1984.

In aanmerking genomen dat er ook in de voorafgaande periode enig besef over de maatschappelijke restricties van 'rolkeuze' bestond, kan geconcludeerd worden dat de belangrijkste 'winst' ligt in de verschuiving van de oorzaak van sekse-ongelijkheid van vrouwen naar instituties.

Herverdeling

Achteraf bezien rijst de vraag of deze kritiek op het achterstandsdenken wel zo'n breuk met het daarvoor gevoerde emancipatiebeleid betekende. Hoewel 'achterstand' als begrip geëlimineerd wordt wanneer behalve 'vrouw' ook 'de maatschappelijke organisatie' deel uitmaakt van het probleem van sekse-ongelijkheid, is het achterstandsdenken daarmee nog niet verdwenen.

Ook het idee van de 'herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid', dat in de plaats komt van het inhalen van achterstanden, berust op een zekere vorm van achterstandsdenken. Herverdeling slaat niet alleen op een gelijkere verdeling van onbetaalde en betaalde arbeid over mannen en vrouwen, maar ook op een gelijk aandeel van beide seksen binnen betaalde en onbetaalde arbeid. Het bestaande arbeidsbestel en de hiërarchieën van mannen- en vrouwenberoepen worden met 'herverdeling' als gegeven beschouwd. Betekenissen die aan beroepen worden toegekend worden niet als veranderlijk en omstreden beschouwd, maar als onvervreemdbare kenmerken van beroepen.

Deze focus op arbeid als een koek die eerlijker verdeeld moet worden, c.q. als een gegeven paard dat niet in de bek mag worden gezien, hangt nauw samen met de waarde die aan betaalde arbeid wordt toegekend. Het is de toegangspoort bij uitstek tot 'belangrijke maatschappelijke waarden, zoals bestaanszekerheid, individuele ontplooiing, status, prestige en macht'.⁵ Betaalde arbeid staat in dit socialistisch-feministisch getint emancipatiebeleid voor een reeks van maatschappelijke posities waaraan individuen economische en politieke macht ontleen. Vanuit de herverdelingsgedachte is het een logische stap om het uit de weg ruimen van discriminerende regelingen en praktijken tot zwaartepunt van het beleid te maken. Het bevorderen van 'gelijke rechten, kansen en vrijheden, ongeacht sekse of burgerlijke staat,' de centrale beleidsdoelstelling van het emancipatiebeleid van de regering, sluit aan bij deze interpretatie van gelijke-rechtenpolitiek. 'Ongewenste intimiteiten' worden een belangrijk aandachtspunt. Seksuele intimidatie komt naar voren als een van de gangbare machtsmiddelen waarmee vrouwen 'op hun plaats' worden gehouden, dat wil zeggen uitgesloten van het arbeidsproces en opgesloten in het gezinsleven. Met een beleid dat geconcentreerd is op uitsluiting in diverse gradaties is tevens de kiem voor het latere positieve-actiebeleid gelegd.

5. Ibidem, p. 29.

De opvatting van macht als een 'feitelijk' kenmerk van arbeidsposities is te herleiden tot het liberale principe dat economische en politieke macht legitieme beloningen zijn voor het verrichten van prestaties waar vraag naar bestaat. Sekse en andere sociale kenmerken zouden voor deze prestaties niet ter zake doen. Niet de ongelijke verdeling van status en geld over beroepen, maar de ongelijke verdeling van prestatiekansen over verschillende sociale groepen geeft bij 'herverdeling' aanleiding tot politieke interventie.

Functies en beroepen als stabiele (machts)posities opvatten, heeft als consequentie dat geen rekening wordt gehouden met betekenisverschuivingen, c.q. verandering in waardering van arbeidsposities. Zo raakt uit het oog verloren dat zelfs de aanspraken op macht en status van functies en sectoren die al decennia lang hoog in aanzien staan, in meer of mindere mate maatschappelijk controversieel zijn. De machtsstrijd over de betekenis van beroepen en sectoren speelt zich niet alleen buiten beroepen af: de formele en informele strijd van beroepen om hun claims maatschappelijk gehonoreerd te krijgen. Ook 'intern' is er discussie over de relatieve betekenis van verschillende stijlen, tradities, specialisaties en vormen van arbeidsdeling, waarbij sekse vaak als een onderscheidingscriterium functioneert. Binnen de informatica gebeurt dat bijvoorbeeld via het onderscheid tussen technische (machine-gerichte) en sociale (mensgerichte) communicatietaken, die respectievelijk met mannelijkheid en vrouwelijkheid geassocieerd zijn. De geschiedenissen van diverse beroepen laten zien dat door het ontwerpen van nieuwe, aan sekse gerelateerde 'geschiktheden' 'inhaal'-pogingen van vrouwen eenvoudig geëlimineerd worden. Een voorbeeld van 'inhaal'-eliminatie vormt het tegenwoordige hoger onderwijs, waarin de historisch ongeëvenaarde toestroom van vrouwen samenvalt met prestigeverlies en legitimatiecrisis van alpha- en gammawetenschappen. Een gelijkere arbeidsdeling tussen de seksen kan met andere woorden niet alleen om een strijd over posities gaan, maar moet zich ook uitstrekken tot maatschappelijke betekenisstoekenning aan arbeid, die via het sekseverschil verloopt.

Als functie- en beroepsverschillen als gegeven worden beschouwd, komen weer alleen de keuzepatronen van mannen en vrouwen voor verandering in aanmerking, zij het nu met enige sanctionering door de overheid. De onvermijdelijke boodschap luidt ook bij 'herverdeling' dat vrouwen zich ambitieuzer dienen op te stellen en mannen op het front van betaalde arbeid een veer moeten laten. Wat betreft dit laatste meent het beleidsplan dat gelijkheid van vrouwen 'inleveren' voor mannen betekent. Het probleem van de arbeidsongelijkheid tussen de seksen blijft dus ook bij 'herverdeling', ondanks de goede intenties, gesitueerd in (concrete) mannen en vrouwen.

Behalve dat het emancipatiebeleid met de term 'herverdeling' niet loskomt van het achterstandsdenken, levert het ook nog nieuwe nadelen op, zoals ook Joke Huisman in dit nummer opmerkt. Vrouwen worden in hoofdzaak als slachtoffer van 'andermans' uitsluitingspraktijken gedefinieerd. Bovendien verdwijnt met de term 'achterstand' uit het emancipatie-vocabulair ook het idee,

dat mannen de verplichting hebben hun achterstand in de persoonlijke levenssfeer in te halen.

Arbeidsparticipatie: recht en belang

In het *Concept beleidsplan emancipatie* valt op dat naast een aantal nieuwe begrippen ook van een nieuw type argumentatie gebruik wordt gemaakt. Gezien het feit dat sekse-ongelijkheid in het emancipatiebeleid van de regering als een structureel verschijnsel wordt opgevat, lijkt het voor de hand te liggen om gelijkberechtiging bijzondere prioriteit te geven. De overheid heeft immers in beginsel de taak om de gelijke rechten van iedere burger te garanderen.

Arbeidsparticipatie van vrouwen heeft echter volgens het beleidsplan niet alleen urgentie vanuit rechtvaardigheidsoverwegingen (gelijke rechten), maar ook vanwege de maatschappelijke schade die economische afhankelijkheid en geringe beschikbaarheid van vrouwelijke arbeidskrachten met zich mee kan brengen. Het emancipatiebelang blijkt in deze utilitaire redenering opeens uit meerdere belangen te bestaan: behalve om kansen en vrijheden van vrouwen gaat het om optimale benutting van arbeidspotentieel en het terugdringen van collectieve lasten.

'Het achterwege laten van een meer op structurele veranderingen gericht emancipatiebeleid zou grote maatschappelijke kosten met zich meebrengen in de vorm van een groter beroep op de sociale uitkeringen, verspilling van investering in menselijk potentieel...'⁶

Gelijke arbeidsparticipatie representeert met andere woorden geen (fundamenteel) recht meer dat ongeacht de economische en politieke situatie van kracht is op grond van het algemene rechtsbeginsel van gelijke behandeling, maar is afgezwakt tot een (relatief) deelbelang dat afgewogen wordt tegen een algemeen belang. Aan het standpunt dat sekse-ongelijkheid als het ware zit ingebakken in het maatschappelijk bestel, wordt in het emancipatiebeleid van de regering niet de consequentie verbonden dat vrouwenbelangen en maatschappelijke belangen altijd samenvallen. De historische omstandigheden waaronder beide belangen samengaan worden dan ook expliciet gespecificeerd: vergrijzing, tekort aan technische arbeidskrachten, uit de hand lopende overheidsuitgaven in de bijstandssfeer etcetera. Hoewel het lijkt alsof deze argumentatietrant meer kracht kan geven aan het emancipatiebeleid, kleven er toch overwegende bezwaren aan.

Zo is het de vraag hoe het algemeen belang zich verhoudt tot belangen van vrouwen in het geval beide niet met elkaar stroken. Dit kan zowel aan de orde zijn als vrouwen en meisjes niet primair voor arbeidsparticipatie kiezen, als

6. Ibidem, pp. 10-11.

wanneer de sociaal-economische behoefte aan een ruimere vrouwelijke arbeidsdeelname afneemt. Hoewel in het eerste geval de nota zegt een handreiking te zullen doen aan diegene die hun levensstijl niet kunnen of willen aanpassen, valt daar weinig van terug te vinden. De tweede mogelijkheid bestaat voor het Beleidsplan niet eens.

Het dreigende tekort aan technische vakkrachten en de toenemende vergrijzing en ontgroening, in het Beleidsplan 'bijkomende' argumenten die voor een daadwerkelijke arbeidsparticipatie en grotere mate van beroepsgerichtheid van vrouwen en meisjes pleiten, blijken in volgende nota's steeds meer voorop te komen staan. Er wordt ook geen geheim van gemaakt dat de *1990-maatregel* mede tot doel heeft de 'inzetbaarheid op de arbeidsmarkt' van nieuwe generaties meisjes te bevorderen.⁷ In de beleidsnota *Maatschappelijke Positie van Meisjes en Jonge Vrouwen* wordt arbeidsparticipatie inmiddels dwingend voorgeschreven aan de 1990-generatie.

'Meisjes moeten worden voorbereid op een maatschappelijke carrière, door middel van een gedegen opleiding die een zo groot mogelijke inzetbaarheid op de arbeidsmarkt biedt. Dit betekent dat de deelname aan betaalde arbeid minder dan vroeger als een tijdelijke zaak kan worden gezien.'⁸

De utilitaire argumentatie die in het *Concept Beleidsplan Emancipatie* tot doel had het maatschappelijk belang van gelijke behandeling van vrouwen kracht bij te zetten, lijkt vooral te leiden tot aanpassing van vrouwen aan veranderende economische eisen, zonder dat hun gelijke rechten gerealiseerd zijn. Niet de gelijke maar de grotere arbeidsparticipatie staat in het sociaal-economische beleid voorop, en het gaat niet zozeer om arbeidsparticipatie als zodanig, maar om de beschikbaarheid van vrouwen.

Arbeidsmarktgerichtheid

De utilitaire redeneerlijn die in het Beleidsplan nog enigszins in evenwicht was met de gelijkberechtigingstraditie wint in volgende nota's aan kracht. Een pragmatische politieke aanpak is kenmerkend voor het emancipatiebeleid na 1984. 'Herverdeling', arbeidsbestel en arbeidsmarkt zijn in de nota *Maatschappelijke positie van meisjes en vrouwen* 'maatschappelijke realiteiten' waar weinig woorden aan vuil hoeven worden gemaakt.

Naast het verwijt dat beroepskeuzepatronen van meisjes anno 1988 nog nauwelijks verschillen van die van hun moeders, wordt meisjes in deze nota ook voor de voeten geworpen dat zij nauwelijks geïnteresseerd zijn in het spel van

7. Tweede Kamer, vergaderjaar 1988-1989: Beleidsplan: *Maatschappelijke positie meisjes en jonge vrouwen*, pp. 14, 36.

8. Ibidem, p. 14.

vraag en aanbod en het al helemaal niet doorgronden. Nergens wordt gememooreerd dat de onderwijs- en beroepskeuzen van jongens eveneens weinig van die van hun vaders plegen af te wijken, terwijl hun 'verstandige' arbeidsmarktgedrag wel wordt geprezen. Voor de beoordeling van meisjes worden niet alleen andere, maar ook dubbelzinnige maatstaven gehanteerd. De overheid wijst 'traditionele' vrouwenberoepen namelijk tegelijkertijd niet meer categorisch af. Sommige overwegend vrouwelijke beroepssectoren, zoals de gezondheidszorg, blijken namelijk wel goed 'in de markt' te liggen. Met deze bijstelling van het beleid wordt gesuggereerd dat het sekseverschil eenvoudigweg omzeild kan worden als meisjes en vrouwen zich evenals jongens naar de arbeidsmarkt richten.

In de overheidsnota wordt met zoveel woorden gesteld dat meisjes in tegenstelling tot jongens niet over hun toekomst nadenken, maar een 'korte-termijnperspectief' hanteren.⁹ De emancipatieslogan voor meisjes *Een slimme meid is op haar toekomst voorbereid* zet meisjes, die moederschap en huishoudelijke arbeid (tijdelijk) niet wensen te combineren met beroepsarbeid of voor een vrouwenberoep kiezen, zonder omhaal als dom te kijk. Ook de *Kies Exact*-campagne draagt bij aan de voorstelling dat 'traditionele' meisjes zich irrationeel gedragen en minder dan jongens overzien waar ze voor kiezen.

Deze voorstelling van zaken is te herleiden tot een aantal aanvechtbare veronderstellingen. Zo gaat de nota ervan uit dat ongelijke arbeidsmarktverhoudingen een zuivere afspiegeling vormen van de mate waarin beide seksen tot rationele calculatie van kosten en baten in staat en bereid zijn. Men suggereert hier een verband tussen oorzaak (preferentie) en gevolg (arbeidspositie) waarvan de onhoudbaarheid al veelvuldig is aangetoond, bijvoorbeeld door te laten zien dat er in feite geen sprake is van één maar van twee arbeidsmarkten met eigen kwalificatie-eisen. Meisjes en vrouwen getuigen zelfs van een realistischer inschatting van hun loopbaanmogelijkheden dan beleidmakers, als in aanmerking wordt genomen dat de arbeidsparticipatie de laatste jaren vooral is toegenomen in conventioneel vrouwelijke functies en beroepen.¹⁰

De rationaliteit van jongens en de 'irrationaliteit' van meisjes wordt sterk overdreven. Voor beide mag worden aangenomen dat behalve een kosten-baten-analyse ook andere, niet noodzakelijkerwijs irrationele overwegingen een rol spelen, zoals bijvoorbeeld loyaliteiten ten opzichte van doelen en mensen in de arbeidsorganisatie en de privésfeer, beroepseer, arbeidssatisfactie etcetera.¹¹ Bovendien wordt uitgegaan van een vorm van rationaliteit, die is afgeleid van het model van de van verzorgingsverplichtingen vrijgestelde mannelijke werkne-

9. Ibidem, p. 13.

10. Zie P. de Beer, 'De opmars van de werkende vrouw,' in: *Intermediair*, 1990, nr. 19.

11. Zie voor deze redenering bijvoorbeeld: A.O. Hirschmann, 'Against parsimony. Three easy ways of complicating some categories of economic discourse', in: *Economics and philosophy*, 1985, nr. 1, pp. 7-22.

mer.¹² Het commentaar van een meisje op de 1990-maatregel ('ik neem gewoon iedere twaalf jaar een kind') doet vermoeden dat meisjes wel degelijk bewuste afwegingen maken, al houdt het emancipatiebeleid die dan ook voor onwenselijk.

Meisjes en (herintredende) vrouwen doen er het beste aan sekse-onafhankelijke onderwijs- en beroepskeuzen te maken, luidt het advies in opeenvolgende beleidsnota's. Seksesegregatie op de arbeidsmarkt verdwijnt als een belemmering voor de algehele arbeidsparticipatie als meisjes hun traditionele voorkeuren laten varen en er nog enkele betreurenswaardige vooroordelen over vrouwen in de arbeids- en onderwijsorganisatie uit de weg worden geruimd. De voorstelling van arbeidssegregatie als restverschijnsel staat haaks op de stabiele omvang en de inhoudelijke dynamiek van arbeidssegregatie. Het idee van de structurele verankering van het sekseverschil uit het Beleidsplan 1984, lijkt hiermee definitief te zijn verlaten.

Moderniseringsretoriek

Het idee dat traditionele vrouwenberoepen hun tijd gehad hebben komt het sterkst tot uitdrukking waar vrouwen worden gestimuleerd om door te dringen op het gebied van technologie, informatica en wiskunde. Op nog niet eerder vertoonde wijze worden achterstanddenken en vooruitgangsgeloof op deze terreinen met elkaar gecombineerd. Voor deze denkwijze is zowel de nota van de Emancipatieraad *Vrouw en Informatica*, als de emancipatiecampagne van de overheid *Kies Exact* exemplarisch. Ik beperk me in dit artikel tot de eerste.

De Emancipatieraad vindt het niet op zijn weg liggen om het technologiebeleid van de overheid en de vooronderstellingen die eraan ten grondslag liggen onder de loep te nemen. De raad gaat er met andere woorden van uit dat de wijze waarop technologie gedefinieerd wordt, niets met sekse te maken heeft. Zoals zal blijken conformeert de Emancipatieraad zich met deze stellingname aan een 'a-sociale' opvatting van technologie.

De Emancipatieraad staat volgens de nota *Vrouwen en Informatica* een voorlichtingsbeleid over informatica voor, dat burgers bewust moet maken van de mogelijkheden die informatisering biedt. De nota getuigt van een blind vertrouwen in de mogelijkheden van informatietechnologie, die tot uitdrukking komen in een eenzijdige opsomming van de positieve effecten van informatisering. 'Humaner en prettiger' werk, het 'verdwijnen van vuile en eentonige arbeid' en de 'tijdbesparende effecten waardoor de vrije tijd van ieder individu zal

12. Zie voor een kritiek op het 'rationele actor'-model: N. Folbre en N. Hartmann, 'The rhetoric of self-interest: Ideology and gender in economic theory', in: A. Klammer e.a. (ed.), *The consequences of economic rhetoric*. New York (Cambridge University Press) 1985, pp. 184-204; R. Holtmaat, 'De macht van juridische begrippen', in: *Nemesis*, febr./maart 1988; M. Zwinkels, 'Zorgen als ballast', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 43, 11 (1990), nr. 3, pp. 247-259.

toenemen', 'nieuwe beroepen' en 'de grotere toegankelijkheid van de enorm toegenomen hoeveelheid informatie'¹³ zijn de zegeningen die individuen ongeacht hun sekse bij informatisering ten deel vallen.¹⁴

Het eenzijdige optimisme inzake informatisering gaat gepaard met een sterk technologisch-deterministisch gekleurde visie op de ontwikkelingsmogelijkheden van technologie. Typerend voor deze visie op (informatie)technologie is de gedachte dat technologische ontwikkelingen zich volgens een eigen logica voltrekken en onstuitbaar zijn. Mogelijkheden van de technologie worden niet gerelateerd aan de maatschappelijke inbedding en betekenisgeving aan technologie. Sociale effecten van technische voortgang zouden onvermijdelijk zijn en met de technologie als zodanig niets te maken hebben; daardoor zouden ze als 'extern' kunnen worden beschouwd.¹⁵ Enerzijds heeft dit technologisch determinisme als consequentie dat informatietechnologie om een rigoureuze aanpassing van mensen vraagt en gevolgen heeft voor alle levensgebieden. Anderzijds zijn de inzichten en talenten van individuen bepalend voor de mate waarin van de mogelijkheden van technologie gebruik wordt gemaakt.

In de nota van de Emancipatieraad wordt deze optimistische en deterministische visie op technologie geprofileerd door middel van het sekseverschil. Informatica is in de technologie-interpretatie van de Emancipatieraad synoniem met 'voortuitgang': de computer is de toekomst. Computerkunde en het bezit van een computer bepalen of men 'van deze tijd is'. De Raad koppelt het oppositionele begrippenpaar modern/traditioneel aan een mannelijke en vrouwelijke beroepsoriëntatie. Vrouwelijke beroepskeuzen worden door het gebruik van de aanduiding 'traditioneel' van hun inhoud en hun maatschappelijke betekenis ontdaan. Vrouwenberoepen betekenen 'achterstand' ongeacht de kwalificaties die ze vereisen. Achterstand is echter geen optelsom van feitelijke kwalificatieverschillen tussen seksen op een bepaald moment, maar het resultaat van een normatieve ordening van arbeidskwalificaties.

Traditionaliteit is in deze context geen beschrijving in de trant van 'historisch gegroeid' of 'van oudsher', maar krijgt de pejoratieve klank van 'maatschappelijk niet-relevant', 'niet-productief' en 'niet van deze tijd' zijn. In de ogen van de Raad zijn vrouwen hard op weg om 'computeranalfabeten' te worden, een etiket waarvoor ook etnische minderheden en ouderen, als 'risicogroepen' potentieel in aanmerking komen. Sekseverschillen worden ingevoegd in een specifiek vertoog over informatica als een vorm van technologische ontwikkeling, die een onvermijdelijke stap is op weg naar modernisering.

13. *Vrouw en informatica*, 1985.

14. Michiel Schwarz omschreef een dergelijke technologische euforie terecht als 'een cultureel of fensief om wetenschap en techniek op het voetstuk van de voortuitgang te krijgen'; M. Schwarz, 'Technologische cultuur en de onmacht van de politiek', in: *De Helling*, 1 (1988), nr. 4/5, p. 36.

15. Deze interpretatie van technologisch determinisme ontleen ik aan: D. Noble, 'Het ontwerpen van machines als strategische keuze', in: *Te Elfder Ure* 33 (1983), pp. 78-119, met name pp. 80-86 voor een heldere uiteenzetting van 'technologisch determinisme'.

Doelgroepenbeleid

Regering en Emancipatieraad blijken van mening te verschillen over de vraag wie er tot belangstelling voor informatica moeten worden aangezet, niet over wat er voor stimulering in aanmerking komt. De kritiek van de Raad beperkt zich tot de constatering dat stimulerings- en voorlichtingscampagnes te weinig op vrouwen en meisjes zijn toegesneden, waardoor vooral die groepen bereikt zullen worden die toch al geïnteresseerd zijn.

De Raad beveelt echter ook aan om tot een uitsplitsing van doelgroepen te komen, die elk om een aparte benadering vragen. Zo lijkt het de Raad bijvoorbeeld wenselijk om 'niet-buitenshuis-werkende vrouwen' in het informatica-stimuleringsbeleid als een aparte doelgroep te beschouwen, omdat huisvrouwen zonder elementaire kennis van informatica onvoldoende aan het dagelijks verkeer kunnen deelnemen (geldopname, teleshoppen etcetera).

'Er komen steeds meer nieuwe vormen en nieuwe toepassingen, die voortdurend veranderingen met zich meebrengen voor de betrokken organisaties en mensen. In feite worden alle mensen met de bovengenoemde ontwikkelingen geconfronteerd, niet alleen in de werkomgeving, maar ook in het persoonlijke en maatschappelijke functioneren, via toepassingen in het geldverkeer, de communicatie, de informatieverbreiding en dergelijke.'¹⁶

Nog afgezien van het feit dat de dwingende noodzaak van informaticakennis betwijfeld kan worden voor huis-, tuin- en keukengebruik – informatiesystemen voor het dagelijks verkeer kunnen zo worden ontworpen, dat ze zonder voorkennis te gebruiken zijn – draagt uitsplitsen van dergelijke subgroepen bij aan een verdere stereotypering van vrouwen. Het is immers niet gezegd dat buiten het arbeidsproces staan ook impliceert dat vrouwen onopgeleid en niet 'bij' zijn.

Het gevaar van stereotypering is nog in sterkere mate aanwezig ten aanzien van allochtone meisjes en vrouwen. Vooral het islamitische meisje functioneert in diverse nota's steeds meer als model voor achterstand. De enorme verschillen in opleiding, herkomst en levensovertuiging in de verschillende etnische groepen maken categorische uitspraken over de wijze waarop beleid moet worden gemaakt onmogelijk. Meisjes en vrouwen uit etnische groeperingen krijgen evenals Nederlandse vrouwen het advies om 'hun verschil' niet zichtbaar te maken in onderwijs en beroepskeuzen, dat wil zeggen 'geen aan sekse en etniciteit gebonden keuze te doen'.

Hoe anders

In dit artikel heb ik laten zien welke betekenissen er in de loop van de tijd binnen het emancipatiebeleid over mannen- en vrouwenberoepen geproduceerd

16. *Vrouw en informatica*, p. 12.

zijn en op welke normatieve aanname het emancipatiebeleid van de laatste jaren steunt.

Een continu moderniseringsoffensief dat er op gericht is vrouwen van hun 'verkeerde' beroepsoriëntaties te doordringen, zonder dat zo'n oriëntatie wordt afgewogen tegen maatschappelijke ontwikkelingen op langere termijn en zonder een kritische afweging van de noodzaak en het nut van wiskunde, informatica en technologie voor specifieke opleidingen en beroepen, werkt in de hand dat vrouwen nog makkelijker dan voorheen de schuld voor hun economische afhankelijkheid en achterstand in de schoenen krijgen geschoven.

De eerste verantwoordelijkheid voor het opheffen van de horizontale en verticale beroepensegregatie ligt bij de '1990-generatie', die met haar kwalificaties en beroepskeuzewensen voor een doorbraak moeten zorgen, vindt de regering.¹⁷

Zijn we nu met deze stand van zaken in het emancipatiebeleid weer terug bij af? Moeten we concluderen dat de voorzichtige kritiek op het achterstandsdenken, die het emancipatiebeleid onder D'Ancona meer elan gaf, met de economische en politieke recessie van begin jaren tachtig geruisloos is weggewerkt?

In dit artikel heb ik aangegeven waarom het onder D'Ancona ontwikkelde begrippenkader eerder als een variatie op de oude probleemdefinitie kan worden beschouwd. Ook bij herverdeling wordt de definiëring en waardering van bepaalde beroepen als vaststaand beschouwd. Een beleid dat een gelijkere arbeidsparticipatie van vrouwen tot doel heeft, kan niet buiten de strijd over de betekenis en waardering van (betaalde en onbetaalde) arbeid blijven. Het is niet mogelijk de nadelige gevolgen voor vrouwen van seksesegregatie in de arbeid te bestrijden door de overheveling van vrouwen van de ene beroepssoort naar de andere.

Het ter discussie stellen van de onderliggende normativiteit van het emancipatiebeleid betekent echter niet dat traditioneel met vrouwen en vrouwelijkheid verbonden beroepen op zich maatschappelijk waardevoller zijn. Herwaardering van vrouwenberoepen zonder meer kent aan vrouwenberoepen een even absolute betekenis toe als in het voorafgaande ten aanzien van technologie is bekritiseerd. De keuze is niet tussen wel of geen wiskunde, techniek en informatica. De vraag is niet of meisjes en vrouwen moeten veranderen (het emancipatiebeleid) of wiskunde, informatica en techniek (feministische deskundigen op deze terreinen, die zich inzetten voor 'vrouwvriendelijke' varianten). Het wegwerken van 'achterstand' is mede een kwestie van het stellen van de 'juiste' vraag, die zou moet luiden: welke wiskunde, informatica of technische kennis en vaardigheden voor welke vrouwen in welke hoedanigheid, wanneer en waar van betekenis zijn. We zijn al een heel eind verder als het nut van deze nu zo begerenswaardige kennisgebieden niet *in the blind* wordt gepropageerd, maar gerelateerd wordt aan concrete en noodzakelijke beroepseisen. Wanneer zal het

17. *Maatschappelijke positie van meisjes en jonge vrouwen*, p. 34.

sociale en wetenschappelijke 'nut' van deze overschatte drieëenheid net zo onbekommerd en vrijmoedig bediscussieerd worden als nu die van pak weg ... het welzijnswerk?

Gezien de sterke fluctuaties op de arbeidsmarkt is het ook de vraag of de arbeidsmarkt een erg betrouwbare richtsnoer is voor onderwijs- en beroepskeuzen. Arbeidsmarktprognoses blijken de plank nogal eens mis te slaan. De arbeidsmarkt-gerichtheid van het huidige beleid lijkt meer op een moraal in dienst van de flexibilisering van het arbeidsaanbod dan op een politiek ter bevordering van emancipatie. Bovendien onttrekt het benadrukken van het primaat van de arbeidsmarkt de politieke prioriteiten (stimuleringspolitiek) in het huidige regeringsbeleid aan het gezicht. Het is bijvoorbeeld de vraag hoeveel het kost om allerlei zorgsectoren af te breken terwijl door de vergrijzing in de komende twintig jaar steeds meer zorgvoorzieningen noodzakelijk zullen zijn.

Joan Wallach Scott

Over de hardnekkige 'natuurlijkheid' van het sekseverschil

Tussen 1973 en 1986 liep er in de Verenigde Staten een rechtszaak tegen het bedrijf Sears, Roebuck and Company, de grootste warenhuisketen in de Verenigde Staten. Het bedrijf was aangeklaagd wegens discriminatie van vrouwen. In een eerder artikel¹ heb ik geprobeerd aan de hand van deze rechtszaak uit te werken op welke manieren een constructionistische theorie voor het feminisme bruikbaar kan zijn. In dit artikel wil ik aan de hand van enkele voorbeelden de bruikbaarheid bespreken van sekse als analytische categorie en de specificiteit van sekse als historische categorie. Ik ga daarvoor in op enkele tot nu toe nog niet belichte aspecten van de Sears-case. Vervolgens bespreek ik twee uiteenlopende strategieën die de notie van de natuurlijkheid van sekseverschillen zouden kunnen ondergraven. De eerste ligt op beleidsniveau en wordt op dit moment in het Amerikaanse beleid toegepast: de *comparable worth*-strategie. De tweede is meer theoretisch van aard: hier wordt historisch onderzoek ingezet voor het deconstrueren van 'mannenwerk' en 'vrouwenwerk'.

De Sears-case

De Sears-case startte in 1973; de uitspraak liet op zich wachten tot 1986. In 1973 was de liberale Carter-regering aan de macht. De erfenis van de jaren zestig was nog volop aanwezig. In 1986 was Reagan bezig aan z'n tweede ambts-termijn en werd de zaak beslist door een conservatieve rechter die door de Reagan-regering was aangesteld. De Sears-case zou dus waarschijnlijk anders verlopen zijn als er sneller over beslist was. Velen zagen de uitkomst van de Sears-case als het zoveelste teken van het terugdraaien van de vooruitgang die in de jaren zeventig voor vrouwen en minderheden in de Verenigde Staten was gerealiseerd.

De rechtszaak werd aangespannen door de *Equal Employment Opportunity Commission* oftewel Commissie voor Gelijke Kansen bij de Arbeid. Deze commissie, een publiek orgaan dat onderdeel uitmaakt van het overheidsapparaat, is op dit moment min of meer monddood gemaakt. De E.E.O.C. behandelt bijna geen zaken meer en werkt ook nauwelijks meer voor vrouwen en minderheden. De zaak die werd aangespannen tegen Sears, Roebuck and Company was een zaak over seksdiscriminatie toegespitst op de werving en selectie voor

1. J. W. Scott, 'Deconstructie van gelijkheid-versus-verschil', in: *Het raadsel vrouwengeschiedenis. Tiende Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*. Nijmegen (SUN) 1989, pp. 96-112.

banen als verkoper op commissiebasis. Dit zijn banen waar de verkoper een bepaald percentage krijgt voor de verkoop van bepaalde goederen zoals auto's en huishoudelijke apparatuur. Deze banen op commissiebasis worden traditioneel gezien als mannenwerk. Het zijn goed betaalde en hooggewaardeerde banen.

De bewijsvoering in deze zaak werd door de E.E.O.C. opgezet analoog aan de manier waarop eerder zaken rond rassendiscriminatie werden opgezet en gewonnen. De bewijsvoering steunde grotendeels op statistisch materiaal en dit werd één van de grote issues in de hele rechtszaak. Men gebruikte statistische overzichten van het aantal werknemers dat in dienst was, onderverdeeld naar sekse en men vergeleek de percentages met de percentages potentiële vrouwelijke kandidaten voor die banen. De statistieken toonden aan dat er een discrepantie was tussen het aanbod gekwalificeerde vrouwen en het percentage vrouwen dat in dienst was bij Sears. De E.E.O.C. was ervan overtuigd dat deze cijfers voldoende bewijs leverden voor de stelling dat Sears als werkgever discrimineerde. Er werden nauwelijks getuigen opgeroepen met verhalen over discriminatie. Wel werd enig materiaal aangevoerd uit de sollicitatieformulieren van Sears. Dit werd echter gezien als relatief onbelangrijk materiaal in de bewijsvoering. Beide partijen richtten zich dus in de eerste plaats op de statistieken en probeerden argumenten te vinden om de discrepantie in de cijfers te verklaren. Sears probeerde te bewijzen dat de statistieken geen bewijs vormden van discriminatie en de E.E.O.C. probeerde aan te tonen dat dat juist wel het geval was. Om dat te bereiken werd zowel door Sears als door de E.E.O.C. een feministische historica benaderd. Daarmee werd de Sears-zaak een schandaal in kringen van feministische historicae.

De geschiedenis van de voorkeur van vrouwen

Sears deed de eerste stap en schakelde Rosalind Rosenberg in, de auteur van een boek over vrouwelijke sociale wetenschappers aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Sears vroeg haar om te beargumenteren dat vrouwen historisch gezien niet geïnteresseerd zijn in concurrentiegericht, goedbetaalde en zware verkoopfuncties. Ze moest beargumenteren dat vrouwen altijd liever minder veeleisend en minder competitief werk hebben gehad, dat vrouwen als ze al werk hadden, het liefst part-time werkten en dat dit alles te maken had met hun grote voorkeur voor gezin en huishouden.

Rosalind Rosenberg betoogde als volgt. Door de industriële revolutie werden woon- en werkplaats van elkaar gescheiden. Deze scheiding van woon- en werkplek creëerde een probleem voor vrouwen. Zij zouden als ze betaalde en huishoudelijke arbeid met elkaar probeerden te verenigen, uiteindelijk altijd voorrang geven aan het gezin en het huishouden. Vrouwen werden in deze rede-ning voornamelijk en in de eerste plaats gedefinieerd als reproductief, huise-lijk, moederlijk en pas in tweede plaats als economisch gemotiveerd.

Het tweede gedeelte van Rosenbergs verhaal was dat vrouwen als groep, als categorie, psychologisch geneigd zijn tot niet-competitieve, relationele en minder zware banen. De invloed van Gilligan is in de Verenigde Staten enorm geweest: het idee dat vrouwen spreken *in a different voice* en dat vrouwelijkheid meer relationeel is dan mannelijkheid. Vrouwen zouden als gevolg daarvan banen kiezen die economisch minder voordelig zijn. De argumenten die Rosenberg naar voren bracht, zijn gebaseerd op een aantal vooronderstellingen die nooit direct door de tegenpartij in de Sears-case ter discussie zijn gesteld. Toch lijkt het erop dat juist deze vooronderstellingen van belang zijn voor mensen die geïnteresseerd zijn in positieve actie.

De eerste vooronderstelling is dat 'vrouwen' een homogene categorie vormen. Vrouwen hebben in het verhaal van Rosenberg, ook al zijn ze in sommige opzichten verschillend, allemaal dezelfde specifieke eigenschappen en voorkeuren. Die eigenschappen en voorkeuren horen op de één of andere manier bij vrouwen, of ze nu zijn aangeboren of door socialisatie zijn aangeleerd. Deze vrouwelijke eigenschappen zijn verbonden met de reproductieve functie van vrouwen. De impliciete veronderstelling is dat dit het voornaamste onderscheid vormt tussen mannen en vrouwen. De categorie 'vrouwen' wordt geconstrueerd door deze impliciet af te zetten tegen de categorie 'mannen'. De vergelijking berust uiteindelijk op verschillen in fysiologie, op de biologische functie van reproductie. Het feit dat de categorie 'mannen' nooit in de discussie wordt betrokken, heeft tot effect dat de categorie 'vrouwen' het aura krijgt van een objectieve sociale dan wel biologische categorie. Deze categorie krijgt alleen betekenis als een vergelijking wordt gemaakt met een andere categorie, maar de vergelijking zelf blijft verborgen. Daardoor is het mogelijk dat de categorie 'vrouwen' wordt geponeerd als een objectieve sociale beschrijving, in plaats van te worden gezien als een constructie. Als er uitspraken over vrouwen worden gedaan is het belangrijk de vraag te stellen met wie vrouwen worden vergeleken. Het zijn niet altijd mannen, soms zijn het kinderen, soms oude mensen, soms andere groepen, maar er is altijd een impliciete vergelijking aanwezig.

Een tweede vooronderstelling in Rosenbergs verhaal is dat de seksesegregatie op de arbeidsmarkt een gevolg is van de keuzes die vrouwen maken en niet van het beleid, de voorkeuren van werkgevers of van segregatie in arbeidsstructuren.

Ten derde voerde Rosenberg aan dat individuele keuzes geleid hadden tot de discrepanties die de statistieken lieten zien. Ze suggereerde ook dat de keuzes die vrouwen maken, gedetermineerd worden door de specifiek vrouwelijke psyche. Rosenberg ging ervan uit dat de keuzes van vrouwen niet worden beïnvloed door enige rationele afweging van de mogelijkheden die zij op de arbeidsmarkt hebben. De reden dat vrouwen niet te vinden zijn in banen op commissiebasis, is dat ze die banen niet willen. Ze zijn er gewoon niet in geïnteresseerd, omdat dit soort banen tegen de aard van vrouwen ingaat. Het beleid van Sears heeft er niets mee te maken. Zij doen hun best, ze roepen sollicitanten via adver-

tenties op, ze zijn bereid iedereen aan te nemen die solliciteert, maar de mensen die solliciteren zijn nu eenmaal voor het overgrote gedeelte mannen. Zo ontstaat dus een redenering over de categorie 'vrouwen' en een theorie over hoe de arbeidsmarkt vorm krijgt, namelijk door individuele keuzes en voorkeuren.

Sekse- en rassendiscriminatie: de 'futility-thesis'

De andere partij in deze rechtszaak, de E.E.O.C. schakelde als tegenzet een andere historica in, namelijk Alice Kessler-Harris.² Zij probeerde de hypothese van Sears en Rosenberg onderuit te halen door aan te tonen dat om te beginnen vrouwen in het verleden altijd hadden gewerkt voor de hoogste lonen die binnen hun bereik lagen en dat zij bovendien in staat waren dit te combineren met hun functie als huisvrouw en moeder. In feite betoogde Kessler-Harris dat vrouwen en mannen hetzelfde zijn wat betreft economische motivatie. Ze betoogde dat de oorzaak dat vrouwen, historisch gezien, lager betaalde banen bezetten, gelegen is in het feit dat werkgevers hen discrimineerden. De kansen en mogelijkheden voor vrouwen werden zo gestructureerd.

Kessler-Harris voerde voor haar stelling allerlei bewijsmateriaal aan. Zij ging bijvoorbeeld in op het feit dat in de Verenigde Staten werkgevers gedurende de hele negentiende eeuw bepaalde banen adverteerden onder vermelding van: 'Alleen vrouwen komen in aanmerking voor dit werk'. Ook in Engeland werd, bijvoorbeeld in de textielindustrie speciaal geworven onder vrouwen op het platteland met teksten als: 'Sterke meisjes gezocht voor dit werk' of 'Gezinnen gezocht voor dit werk'. In de Verenigde Staten speelde ook etniciteit een rol. Zo werden bijvoorbeeld alleen witte vrouwen aangenomen in de textielindustrie en alleen zwarte mensen in de tabaksindustrie in bepaalde delen in het zuiden. In tegenstelling tot twintigste-eeuwse werkgevers, geneerden werkgevers zich toen niet om openlijk en gedetailleerd voor hun voorkeuren uit te komen.

Kessler-Harris betoogde dus dat een lange voorgeschiedenis van werkgeversvoorkeuren voor de ene sekse of de andere, de arbeidsmarkt dusdanig had gestructureerd, dat vrouwen heel goed wisten dat het zinloos was om naar bepaalde banen te solliciteren. In feite impliceerde zij met haar betoog dat vrouwen discriminatie incalculeren bij hun keuzes voor een baan. Als zij niet op bepaalde banen solliciteren, dan is dat omdat zij weten dat ze kansloos zijn. De statistieken bewijzen dus wel degelijk dat Sears vrouwen discrimineert, aldus Kessler-Harris, want er is een verschil tussen het percentage potentiële vrouwelijke sollicitanten en het percentage vrouwen dat Sears in dienst heeft. Dit verschil kan verklaard worden uit wat in de jurisprudentie in de Verenigde Staten

2. Zie ook: A. Kessler-Harris, 'Equal Employment Opportunity Commission vs. Sears, Roebuck and company: a personal account', in: *Feminist Review*, nr. 25, maart 1987, pp. 46-69.

bekend staat als de *futility-thesis*. Deze stelling houdt in dat het zinloos is naar een baan te solliciteren, als er geen enkele hoop is dat je de baan krijgt.

De *futility-thesis*, waar Kessler-Harris zich op beriep, is echter niet tot stand gekomen in zaken rond seksediscriminatie, maar rond rassendiscriminatie. Gedurende de jaren zestig en zeventig stelde in rechtszaken rond rassendiscriminatie de bewijsvoering op statistieken, die lieten zien dat er een discrepantie was tussen de percentages geschikte kandidaten en het percentage dat werkzaam was in een bedrijf. Hier werd dan de *futility-thesis* aangevoerd: zwarte mensen met hun kennis van de racistische geschiedenis van de Verenigde Staten, weten dat het zinloos is om te solliciteren in sectoren waar alleen blanken werkzaam zijn. Deze stelling werd steeds weer geaccepteerd in rechtszaken rond rassendiscriminatie. Dit, in tegenstelling tot rechtszaken rond seksediscriminatie, waar deze strategie nooit succes boekte.

Hier wordt het werk van Vicky Schultz van belang.³ Zij onderzocht alle uitspraken van de *Supreme Court* (de Hoge Raad) gedurende de jaren zestig, zeventig en tachtig die betrekking hadden op rassendiscriminatie en seksediscriminatie. Ongeacht de politieke kleur van de rechters, ongeacht of de uitspraak gedaan was tijdens het presidentschap van Carter of Reagan, ongeacht of een zaak een smalle of een brede reikwijdte had, bleken rechters in zaken rond rassendiscriminatie steeds bereid te luisteren naar historische argumenten. Dergelijke argumenten lieten zien dat individuele keuzes niet bepaald worden door innerlijke psychische processen of puur individuele behoeften, maar dat keuzes bepaald worden door een rationele afweging van de eigen kansen op de arbeidsmarkt. Deze rationele afweging kon onder andere de lange geschiedenis van rassendiscriminatie in de Verenigde Staten en de segregatie naar etniciteit op de arbeidsmarkt betreffen. Ook de vakbonden zijn bijvoorbeeld gesegregeerd. Geen enkele zwarte man (laat staan vrouw) zou ooit solliciteren als timmerman, omdat de timmermansbond tot in de jaren zeventig wit was. Door zwarte mensen gedomineerde sectoren zijn over het algemeen in de minderheid, slechter betaald en veel lager gewaardeerd.

Rechtbanken accepteerden deze redenering en oordeelden op basis van statistieken dat werkgevers discrimineerden en dat er beleid moest worden ontwikkeld om die discriminatie tegen te gaan. Op deze manier werden werkgevers gedwongen om zwarte mensen aan te nemen voor banen waar ze traditioneel van waren uitgesloten. Werkgevers werden schuldig geacht aan rassendiscriminatie, tenzij zij hun beleid wijzigden en aan voorheen gediscrimineerde groepen duidelijk maakten dat ze voortaan met succes zouden kunnen solliciteren naar een baan.

Veel rechtszaken rond seksediscriminatie werden gebaseerd op het voorbeeld van de rassendiscriminatie, omdat men dacht daarmee een ijzersterk argument in handen te hebben. Wie over de benodigde statistische gegevens be-

3. V. Schultz, in: *Harvard Law Review*, juni 1990.

schikte, dacht via de opgebouwde jurisprudentie het gelijk al aan haar kant te hebben. Om die reden is de E.E.O.C. ook met de Sears-case begonnen. In 1972 leken statistieken de zekerste weg om het discriminerend gedrag van werkgevers te bewijzen. In rechtszaken rond seksediscriminatie en dus ook in de Sears-case, oordeelden de rechters evenwel dat er geen sprake was van discriminatie door werkgevers, omdat iedereen toch wel weet dat er fundamentele verschillen bestaan tussen man en vrouw (zo beweerde bijvoorbeeld de rechter in de Sears-case). Die fundamentele verschillen bepalen de keuzes die mannen en vrouwen maken. Discriminatie is hierbij niet aan de orde.

Het verschil tussen de bereidwilligheid van de rechtbanken om in de ene soort rechtszaak de *futility-thesis* wel en in de andere absoluut niet te accepteren, is interessant. Het toont aan dat in een bepaald opzicht, althans in de Verenigde Staten, de geschiedenis van slavernij en de Beweging voor Burgerrechten ertoe hebben geleid dat men doordrongen is van de invloed van racisme op het gedrag van mensen. Dit maakte het mogelijk via rechtszaken krachtige maatregelen te treffen tegen rassendiscriminatie. Dit ging echter voor seksediscriminatie niet op. Het argument van de biologie bleek daar veel sterker dan ten aanzien van ras. Ik betoog niet dat de Hoge Raad racisme heeft uitgebannen, maar er is een begin gemaakt. Ras werd niet beschouwd als een natuurlijke categorie, maar als een historisch geconstrueerd verschil, dat vergaande gevolgen heeft voor de mensen die als anders werden beschouwd. Die groep vertoont gedrag waarin kennis van racisme en de gevolgen daarvan voor de eigen kansen, een grote rol speelt.

Het is echter heel moeilijk om dezelfde redenering succesvol te hanteren ten aanzien van sekse, zo blijkt uit de uitspraken van de Hoge Raad. Toch zijn ook de verschillen tussen mannen en vrouwen niet tijdsloos, natuurlijk en eeuwigdurend, maar op bepaalde manieren geproduceerd door culturen en geschiedenis. Reproductie bijvoorbeeld, werd niet altijd beschouwd als de enige belangrijke functie van vrouwen of het enige punt waarop mannen en vrouwen van elkaar verschillen. De rechters echter wilden alleen luisteren naar het heersende vertoog rond sekseverschillen, en dat is nu eenmaal een vertoog waarin de verschillen tussen mannen en vrouwen worden gedefinieerd als natuurlijk.

Rosalind Rosenberg betoogde niet dat de verschillen tussen mannen en vrouwen biologisch zijn bepaald. Zij zei dat socialisatie de oorzaak is van de fundamentele verschillen tussen mannen en vrouwen. Maar doordat ze het begrip socialisatie niet in een historische context plaatste, werd het even essentialistisch als het argument van biologie. Rosenberg houdt namelijk met haar interpretatie van socialisatie geen rekening met het feit dat uitspraken als 'alle vrouwen zijn moeder en huisvrouw' op een specifiek moment in de geschiedenis zijn gecreëerd. Dergelijke noties zijn veranderlijk en zijn door de tijd heen ook daadwerkelijk veranderd. Een zo gehanteerde opvatting van socialisatie gaat voorbij aan het inzicht binnen vrouwenstudies dat de categorie sekse een cultureel, historisch geconstrueerde en variabele categorie is. Als die categorie in het

verleden aan verandering onderhevig was, dan is het mogelijk om daar ook in het heden veranderingen in aan te brengen.

Hoewel de rechters inzake rassendiscriminatie bereid waren te erkennen dat er een lange geschiedenis bestaat van racisme, dat het een langdurig proces is om dat te veranderen en dat daar de nodige maatregelen voor genomen moeten worden, deden zij dat niet voor seksediscriminatie. Ze waren niet bereid te erkennen dat sekse een variabele categorie is. Ze bleven vasthouden aan het idee van sekseverschillen als natuurlijke verschillen. En zo eindigde de Sears-case zoals de meeste rechtszaken rond seksediscriminatie eindigden: de rechter sprak Sears vrij en steunde daarbij grotendeels op de getuigenis van Rosalind Rosenberg om zijn redenering te rechtvaardigen. De statistieken werden als irrelevant ter zijde geschoven en men besloot dat er van discriminatie geen sprake was.

Comparable worth

De vragen die nu gesteld moeten worden, gaan over 'individuele keuze'; over het idee van 'natuurlijke verschillen' die zouden verklaren wat wij discriminatie noemen. De discussie die volgde op de nederlaag van de E.E.O.C. spitte zich toe op de vraag naar de doeltreffendheid van de gelijkheids- en de verschilstrategie. Rosenbergs standpunt werd gezien als een bewijs voor de stelling dat een beroep op de verschillen tussen mannen en vrouwen alleen maar desastreuze gevolgen kan hebben. Naar mijn idee draait het in de Sears-case echter om iets heel anders. Het is niet afdoende om te betogen dat mannen en vrouwen gewoon hetzelfde zijn op het punt van economische behoefte. Het is niet afdoende om aan te tonen, zoals Kessler-Harris deed, dat vrouwen in het verleden gekozen hebben voor goedbetaalde, competitieve banen en ongewoon en ontraditioneel werk hebben gedaan. En het is ook onvoldoende om te zeggen dat werkgevers discrimineerden. In plaats daarvan had er iets anders moeten gebeuren in deze zaak. Het idee dat de categorie 'vrouwen' een natuurlijke categorie is, en het idee van vaststaande eigenschappen en voorkeuren van vrouwen (moederlijkheid, relationeel denken, non-competitief zijn enzovoorts) had men onder de loupe moeten nemen en bestrijden.

Terugkijkend zou het zinvoller zijn geweest om te betogen dat er helemaal niet zoiets bestaat als een categorie 'vrouwen' van wie de eigenschappen en voorkeuren gedetailleerd zijn te beschrijven. Die categorie is een historisch construct en variabel; afhankelijk van de context wordt zij anders ingezet. In sommige perioden en op sommige plaatsen zijn vrouwen gedefinieerd als moeders, dan weer als arbeidsters, afhankelijk van de behoeften van werkgevers, de maatschappij of de staat. Al die dingen moeten worden ingecalculleerd. Het is noodzakelijk de categorie 'vrouwen' te denaturaliseren, het idee van vrouwen als een homogene sociale groep te doorbreken.

De vraag is natuurlijk hoe dat moet. Hoe wordt een werkgever ervan overtuigd dat 'vrouwen' niet bestaan, of dat de vrouwen waar hij het over heeft, niet de vrouwen zijn waar wij het over hebben. Hoe kunnen voor vrouwen betere banen, betere lonen en gelijke kansen op werk worden geëist, als tegelijkertijd de categorie 'vrouwen' wordt ontkend. Hoe kan worden bewezen dat de categorie 'vrouwen' een sociaal construct is, een serie sociale ideeën die vrouwen beweegt tot het maken van bepaalde keuzes en er vervolgens voor zorgt dat die keuzes natuurlijk en onontkoombaar lijken?

Naar mijn mening zijn er verschillende antwoorden op deze vragen. Op beleidniveau zijn daar al enige pogingen toe ondernomen. *Comparable worth*⁴ is zo'n beleidsstrategie. *Comparable worth* tracht te beargumenteren dat discriminatie op de arbeidsmarkt er de oorzaak van is dat vrouwenwerk slechter wordt betaald dan mannenwerk. Discriminatie is er de oorzaak van dat er minder waarde wordt gehecht aan werk dat vrouwen doen, dan aan werk dat mannen doen en vervolgens wordt de betaling navenant geregeld. Het is dus niet de vrije markt die bepaalt welke waarde werk heeft. Het gaat om sociale attitudes en deze kunnen via *comparable worth* worden bijgesteld. *Comparable worth* pakt het idee aan dat er iets inherent is aan vrouwenwerk waardoor het minder waard zou zijn dan mannenwerk en doet dat strategisch gezien zeer effectief.

Het idee dat vrouwenwerk minder waard is, is ontstaan in de achttiende eeuw en leeft voort tot de dag van vandaag. Vrouwen zijn goedkope arbeidskrachten. De waarde van werk devalueert als vrouwen het doen en het loon dat wordt uitbetaald is daarvan een afspiegeling. Dit gaat niet op voor hooggeschoolde vrouwen met heel specifiek werk, maar als werkneemsters in het algemeen worden vrouwen gezien als goedkope krachten. *Comparable worth* richt zich tegen dat idee. Binnen deze benadering wordt de waarde van werk gezien als een sociaal construct dat gedeconstrueerd moet worden. Getracht wordt aan iedere baan objectief punten toe te kennen om op deze manier de arbeidsmarkt te herstructureren. Uiteraard doet zich hier een probleem voor, in die zin dat het niet mogelijk is objectief punten toe te kennen. Het probleem is dat de herstructurering van lonen een politiek proces is en een bron van enorme politieke strijd.

In de staat Washington, waar het *comparable worth*-beleid wordt toegepast op de banen van ambtenaren, heeft de vakbond een hele groep banen buiten het *comparable worth*-beleid gesteld. De hoogleraren van universiteiten, die niet eens tot een vakbond behoren, hebben desondanks, net als dokters en juristen, zulke machtige lobby-kanalen ingeschakeld, dat zij buiten het *comparable worth*-beleid zijn gesteld. De machtigste groepen hebben zichzelf buiten schot geplaatst. Dit alles heeft tot gevolg dat het vooral de administratieve vrouwenberoepen zijn die onder de *comparable worth*-strategie opnieuw zijn ingedeeld. Voor hen was dit een grote vooruitgang, want het salaris van deze vrouwen is flink verhoogd tot het niveau van dat van mannen in ongeschoolde beroepen

4. Zie ook het artikel van Jeanne de Bruijn in dit nummer (noot redactie).

(die overigens in de Verenigde Staten vooral tot de etnische minderheden behoren). De loonachterstand van de vrouwen uit deze groepen werd ingelopen, van een verschil van 70% tot een verschil van 20%.

Het uiteindelijke effect echter van deze *comparable worth*-strategie was weliswaar een betere betaling voor vrouwenwerk, maar ook een bestendiging van de sekse-segregatie van de arbeidsmarkt. Vrouwen zijn meer tevreden met hun werk, maar mannen solliciteren niet naar vrouwenfuncties, zelfs niet wanneer ze beter betaald zijn dan 'echt mannenwerk'. En omdat het *comparable worth*-beleid alleen geldt voor de overheid, komen steeds meer vrouwen in overheidsdienst en steeds meer mannen in de particuliere sector. Gedeeltelijk werd dit veroorzaakt doordat de *comparable worth*-strategie niet overal tegelijk werd ingevoerd. Als in de hele staat iedereen aan het beleid onderworpen was, zouden dit soort nadelige effecten misschien niet zijn opgetreden. Het essentiële punt is echter dat *comparable worth* niet het idee van de natuurlijke verschillen tussen de seksen ondergraaft; het heeft, tot nu toe tenminste, niet de sekse-segregatie van de arbeidsmarkt doorbroken. En mijns inziens is dat nu juist wat we als eerste moeten doen. Zolang die niet wordt ondergraven, leven we in een wereld die constant lijkt te bewijzen dat er natuurlijke verschillen tussen de seksen bestaan. Eén blik is voldoende om te constateren dat mannen en vrouwen verschillende voorkeuren hebben. In de woorden van de rechter in de Sears-case: 'Vrouwen houden nu eenmaal van typen. Mannen houden van fysiek zwaar werk. Mannen zijn graag dokter en vrouwen zijn graag verpleegster'. De sekse-segregatie van de arbeidsmarkt bevestigt het idee dat er een natuurlijke verdeling van arbeid is. *Comparable worth* ondergraaft het idee van vrouwen als goedkope arbeidskrachten, maar laat het idee intact dat in individuele keuzes sekseverschillen tot uitdrukking komen en dat er een vanzelfsprekende categorie 'vrouwen' bestaat, die los staat van de manier waarop de maatschappij is gestructureerd.

De constructie van de sekse-segregatie op de arbeidsmarkt

Een andere strategie om het idee van natuurlijke verschillen tussen de seksen te deconstrueren ligt mij nader aan het hart. Het gaat om de uitdaging aan vrouwen-geschiedenis een manier te vinden om met deze situatie om te gaan. Ik ben ervan overtuigd geraakt dat ik als historica moet ophouden het verhaal te vertellen dat Rosalind Rosenberg vertelde, het verhaal dat de bestaande situatie legitiemeert. Ik wil niet langer het verhaal vertellen over hoe de industriële revolutie een onvermijdelijk probleem creëerde voor alle vrouwen door de scheiding van woon- en werkplek. We moeten het verhaal opnieuw vertellen als een verhaal van de constructie van de sekse-segregatie van de arbeidsmarkt door een hele serie strategieën en vooronderstellingen. Allerlei handelingen, vooronderstellingen, attitudes en ideeën construeerden de arbeidsmarkt zo dat vrouwen vanzelf-

sprekend werden gezien als goedkope arbeidskrachten. Vervolgens ging het verhaal van de onontkoombare voortgang van de industriële revolutie die onvermijdelijk leidde tot een scheiding van woon- en werkplaats, de sociale organisatie legitimeren. Als historicae moeten we het verhaal opnieuw vertellen, zodat duidelijk wordt hoe de huidige situatie precies tot stand is gekomen en niet langer een beeld schetsen van 'onvermijdelijke gevolgen' van de industriële revolutie. We moeten het idee ondergraven dat er geen ander verloop van de geschiedenis mogelijk was evenals het idee van vrouwen als de moeders in de onvermijdelijke reproductieve functie die ze altijd krijgen toebedeeld in dat soort verhalen. Vrouwen zijn in die verhalen nooit ongetrouwd of ongeïnteresseerd in het huwelijk. Alle vrouwen worden in dezelfde categorie ondergebracht. We zouden met onze bijdrage de denaturalisering en deconstructie van de categorie 'vrouwen' kunnen bevorderen.

Ik zal nu in het kort vertellen hoe ik het verhaal zou herschrijven, historisch gezien. Dit raakt ook aan een aantal zaken die voor dit onderwerp relevant zijn. Om te beginnen is het gewoon niet waar dat de industriële revolutie woon- en werkplek van elkaar scheidde. Het voert te ver om dat helemaal uiteen te zetten, maar het komt erop neer dat ook vóór de industriële revolutie al de meeste werkende vrouwen buitenshuis werkten. Sommige vrouwen werkten wel thuis, in familiebedrijven, maar ook daar gold vaak als regel dat de kinderen elders werden grootgebracht totdat ze een jaar of vier waren. Vanaf die leeftijd konden ze meehelpen in het bedrijf of liepen ze in ieder geval hun moeder niet meer in de weg. Dus de vrouwen die thuis werkten, spendeerden weinig tijd aan de zorg voor hun kinderen. Iemand anders nam die taak tegen betaling van hen over. Nog veel belangrijker is echter dat in de pre-industriële periode de meeste arbeidsters jonge, ongetrouwde meisjes waren die bij iemand anders thuis gingen werken. Zij waren geen huisvrouw in de zin die men gewoonlijk aan dat woord toekent. Na de industriële revolutie veranderde er niet zoveel aan deze situatie. De getrouwde werkende vrouw stuurde haar kinderen naar iemand die voor hen zorgde. En de overgrote meerderheid van de vrouwen die na de industriële revolutie uit werken gingen, bestond ook weer uit jonge, ongetrouwde vrouwen. Voor de meeste vrouwen verhuisde het werk helemaal niet van 'thuis' naar de fabriek. Het werk verhuisde van de ene locatie, een familiebedrijf, naar een andere. Het verhaal begon dus al met een verkeerde vooronderstelling.

Het belangrijkste van dit betoog is de stelling dat een hele serie beslissingen en een hele serie vooronderstellingen tezamen vrouwen definieerden als goedkope arbeidskrachten. De rechtvaardiging hiervan was het idee dat vrouwen thuis moesten blijven om voor hun kinderen te zorgen. Zij werden dus verantwoordelijk gesteld voor de kinderen en zo werd dat een *self-fulfilling prophecy*.

Ik zou het verhaal laten beginnen bij de politieke economen van de achttiende en negentiende eeuw, mensen als Adam Smith in Engeland en Jean Bap-

tiste in Frankrijk.⁵ Zij schreven lange verhandelingen om loonwetten te verklaren, waarbij ze stelden dat het loon van mannen hoog genoeg moest zijn om zichzelf te onderhouden en te reproduceren. Dat wil zeggen dat het voldoende moest zijn om de volgende generatie arbeiders te reproduceren en dus om ook hun vrouw en kinderen te onderhouden. Als er al een wet bestond over het loon van vrouwen, dan was dat de wet dat vrouwenlonen niet meer hoefden te zijn dan het loon van echtgenotes, voldoende om zichzelf te onderhouden. In veel gevallen was hun loon zelfs te weinig voor hun eigen onderhoud, omdat men ervan uitging dat elke vrouw een man had als kostwinner: haar vader of haar echtgenoot.

Dit kwam voort uit het idee over vrouwen in 'de natuurlijke staat'. Vrouwen in 'de onnatuurlijke staat' (zonder vader of echtgenoot dus) moesten uiteraard zelf hun inkomen verdienen, maar zij verdienden nooit genoeg om daar zelfstandig van te leven. In het bijzonder alleenstaande moeders konden onmogelijk hun gezin onderhouden van het loon dat ze verdienden. Hieruit vloeide een sociale politiek voort die erop gericht was zoveel mogelijk vrouwen in 'de natuurlijke staat' te brengen, oftewel afhankelijk te maken van hun vaders of hun echtgenoten. Werkgevers handelen, met andere woorden, op grond van een serie vooronderstellingen en maken deze veronderstelling tot een *self-fulfilling prophecy*. Ze dwingen mensen om in heteroseksuele gezinnen te gaan leven en zich te reproduceren, en ze dwingen vrouwen tot afhankelijkheid van mannen. Natuurlijk was er kritiek op de visie van de politieke economen en was er zowel in de achttiende als in de negentiende eeuw weerstand tegen. Maar de politieke economie kreeg de overhand en is in feite nog steeds de dominante theorie bij het bepalen van de waarde van en het loon voor vrouwenwerk. De vooronderstelling was dat er iets mis is met een vrouw die in haar eigen onderhoud voorziet; zij was in de onnatuurlijke staat. En natuurlijk bevestigde het feit dat die vrouwen meestal arm, berooid en wanhopig waren en vaak tot prostitutie werden gedreven om hun loon aan te vullen, het idee dat 'een vrouw alleen' maar een onnatuurlijk ding is. Zo ontstaat een hele ideologie, niet alleen over het loon van vrouwen, maar ook over het gevaar dat de onafhankelijke vrouw voor de maatschappij en zichzelf vormt. Armoede is dan de gerechte straf voor onnatuurlijke vrouwen, in plaats van een teken dat de economische rekensommetjes over wie wat zou moeten verdienen, eventueel fout zijn. Er is dan immers een hele set ideeën over natuurlijkheid ingebouwd om dergelijke situaties te rechtvaardigen.

Er zijn nog een paar aspecten die het plaatje kunnen aanvullen. De werkgevers discrimineerden naar sekse en namen vrouwen aan voor sommige soorten werk en mannen voor andere soorten werk. In de Verenigde Staten komt

5. Wanneer ik het heb over de manier waarop opvattingen over sekse gemeengoed werden, moet ik noodgedwongen simplificeren. De ideeën waarover ik het hier heb, zijn de uitkomsten van een veel complexer proces, waarin deze ideeën inzet van strijd waren.

daar nog etniciteit als criterium bij. Er zijn legio voorbeelden: in de negentiende eeuw in Frankrijk werkten er zowel mannen als vrouwen voor de telegraafbedrijven en ze deden precies hetzelfde werk. De mannen werkten echter in een andere ruimte, hadden andere werktijden, en kregen meer loon dan de vrouwen. Op die manier werd het werk zo georganiseerd dat de verschillen tussen mannen en vrouwen bevestigd worden. Dit alles bij elkaar creëert een beeld van vrouwenwerk en mannenwerk en dat beeld rechtvaardigt en verklaart de 'natuurlijke' scheiding op de arbeidsmarkt en het lage loon van vrouwen.

Vakbonden in de negentiende eeuw weigerden vrouwen te organiseren, omdat ze ervan overtuigd waren dat de komst van vrouwen de lonen van mannen omlaag zou halen. Mijn favoriete voorbeeld zijn de drukkersbonden. In de negentiende eeuw protesteerden deze bonden tegen het aannemen van vrouwen als typografen in het krantenbedrijf. Na veel geruzie en gevecht waren de bonden bereid vrouwen te organiseren, maar alleen als ze evenveel verdienden als mannen. Uiteraard is dit de omgekeerde wereld: bonden worden geacht te vechten voor rechtvaardige lonen voor hun leden. Maar in dit geval werden vrouwen in een situatie geplaatst waarin ze het niet goed konden doen. Het feit dat ze onderbetaald werden, zagen mannen als bewijs dat ze goedkope arbeidskrachten waren en als bedreiging voor hun arbeidspositie. Dat bewees weer dat vrouwen helemaal niet thuishoorden op de arbeidsmarkt. Aan het eind van de negentiende eeuw leidde dit tot de situatie waarin de vakbonden pleitten voor een kostwinners-salaris voor mannen en de verwijdering van vrouwen van de arbeidsmarkt. Zij vroegen uiteindelijk om een situatie die de politieke economen vanaf het begin aan de kapitalisten voorstelden: een kostwinnersloon om de man in staat te stellen zijn gezin te onderhouden en de vrouw aan het huis te binden.

Het laatste stukje van de puzzel heet 'arbeidsbeschermende maatregelen voor vrouwen', hetgeen ook rond het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw zijn beslag kreeg. Enige bescherming van vrouwen was weliswaar nodig om de Staat tegenover hun werkgevers aan de kant van vrouwen te krijgen, maar het hele idee van bescherming suggereert dat er een kwetsbare groep bestaat die afhankelijk is van een sterkere instantie, in dit geval de Staat. Arbeidsbeschermende maatregelen voor vrouwen werkten averrechts omdat juist de slechtste werkomstandigheden werden uitgezonderd van de wetten. De meeste controle kwam in die gebieden waar vrouwen sterk moesten concurreren met mannen voor hun positie. Vanaf het moment dat vrouwen 'beschermd' werden tegen lange werkdagen en nachtarbeid, werden zij onaantrekkelijker voor werkgevers, die niet in staat waren om hun bedrijf draaiende te houden met twee soorten ploegen. Dus werden vrouwen steeds meer beperkt tot bepaalde onderdelen van het werk en tot bepaalde bedrijfstakken. Controle bleef helemaal achterwege in de gebieden waar vrouwen traditioneel altijd hebben gewerkt: in de landbouw, in de huishoudelijke diensten, de detailhandel, familie-winkels en het thuiswerk. Dit zijn de gebieden waarin de meeste vrouwen werkzaam zijn en waarin de lonen laag zijn. Het effect van de beschermende maatregelen

gelen voor vrouwen was dat vrouwen des te sneller naar deze gebieden van de arbeidsmarkt werden toegedreven. Daar konden ze wel werk vinden, omdat ze voor werkgevers goedkope arbeidskrachten waren.

Eens te meer werd visueel en sociologisch bewezen dat vrouwen zijn wat we altijd al wisten en dat ze beter af zouden zijn als we ze buiten de arbeidsmarkt konden houden. Er werd nooit getracht de problemen op te lossen die vrouwen op de arbeidsmarkt tegenkwamen. Aan het eind van de negentiende eeuw wordt dit geheel benoemd als 'de pathologie van de vrouwelijke arbeider'. De vrouw is een probleem voor de maatschappij, omdat ze een inkomen moet verdienen, omdat ze een alleenstaande ouder is, omdat ze er op de één of andere manier in slaagt de sociale orde te verstoren. In plaats van een strategie om de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt te verbeteren, dus betere lonen voor vrouwen af te dwingen, goede kinderopvang op grote schaal af te dwingen, en in plaats van de strategieën die nodig waren om vrouwen in staat te stellen in hun eigen onderhoud en dat van hun kinderen te voorzien, werd alle aandacht gericht op wegen om mannen te dwingen hun vrouwen en kinderen te onderhouden. Men streefde eerder naar een uitbreiding van de afhankelijkheid van vrouwen, dan naar een vermindering daarvan.

Als het verhaal zo opnieuw wordt verteld, dan wordt duidelijk hoe vooronderstellingen over de waarde van vrouwenwerk zijn ontstaan en hoe die hebben geleid tot een hele serie strategieën die het idee bevestigen dat vrouwen anders zijn dan mannen. Vrouwen zijn goedkope arbeidskrachten, voorbestemd voor het moederschap en het huishouden. Als het verhaal van vrouwenarbeid in de negentiende eeuw zo wordt verteld, als de constructie van vrouwen als goedkope arbeidskrachten en als wordt nagegaan hoe verschillende strategieën werden ingezet om dat idee te versterken, dan kan een begin worden gemaakt met het ondergraven van het idee dat vrouwen hun natuurlijke rol ontleen aan hun biologie. In plaats daarvan kan duidelijk worden gemaakt hoe deze rol via sociale constructie tot stand is gekomen. We moeten het probleem zichtbaar maken. We moeten laten zien hoe het wordt gedefinieerd en gecreëerd en we moeten zoeken naar nieuwe manieren om de geschiedenis te begrijpen. Ik denk dat een dergelijk project ons in staat zal stellen om het idee van een natuurlijke categorie 'vrouwen' te ondergraven en nieuwe mogelijkheden te definiëren.

Vertaling en bewerking: Karin IJssel

Irene Costera Meijer

Het sex-appeal van mannenwerk

Het lichaam in bedrijf¹

‘Ik ben geen pot, ik ben geen feministe, ik ben vijf maanden getrouwd, een gewone vrouw die te dom was om verpleegster te worden en daarom bij de brandweer is gegaan.’ Met deze sussende woorden stelde Josie Ingham zich op verveelde toon voor aan haar mannelijke collega’s. Waarna ze vervolgt: ‘Ik ben een goede brandweervrouw, heb ruim een jaar ervaring, ben in die tijd honderden keren uitgerukt en ... ga nu maar gewoon slapen.’

De Vara zond in 1990 een zesdelige tv-serie uit over een brandweerkorps.² De film suggereert dat een geruststelling over het ‘gewoon vrouw’ zijn van de nieuwe collega vooraf moet gaan aan een verklaring over haar professionele capaciteiten. Een vrouw is altijd in de eerste plaats vrouw en heeft pas in tweede instantie een beroepsidentiteit. Bovendien wordt de indruk gewekt dat je wel lesbisch of feministisch moet zijn om de stap naar de brandweer te nemen.

‘Alle vrouwen zijn technies, behalve zij die het nog niet weten’, zeiden feministen tien jaar geleden. Inmiddels heeft menige vrouw weet van haar technische vaardigheden. De uitdaging om iets onder de knie te krijgen waarvan gezegd werd dat vrouwen dat niet konden, heeft echter plaats gemaakt voor een eentonig ‘natuurlijk kunnen vrouwen dat’ niet zelden gevolgd door een relativerend ‘maar ik vind er niets aan’, of ‘alleen ik kan het toevallig niet’.

Nog steeds lijden sommige beroepen onder gebrek aan belangstelling van vrouwen. De overheid tracht nu jonge meisjes aan te lokken middels affiches met leuzen als ‘Ik stop liever lekken dan sokken’, ‘Ik vlecht liever staal dan haar’ en ‘Ik mix liever beton dan slagroom’. Deze teksten moeten meisjes over-

1. Met dank aan Evelien Tonkens voor de inspirerende begeleiding bij het schrijven van dit artikel. Het artikel is een geheel herziene en veel uitgebreidere versie van ‘Hoe lesbisch is technisch, hoe jongensachtig de techniek? Neutraliteit als een complexe verhouding tussen arbeid, sekse en seksualiteit’, verschenen in: Keilson Lauritz e.a., *Homoseksualiteit voor beginners*. Algemene Hogeschool Amsterdam, 1989, pp. 53-61.

2. Op het terrein van de beeldvorming vinden de afgelopen jaren stormachtige ontwikkelingen plaats. De media en in het bijzonder televisie en het genre van de lijvige damesroman hebben de dilemma’s van vrouwen, maar soms ook (homoseksuele) mannen op het gebied van werk ontdekt als spannende thema’s. Series als *Cagney & Lacey*, *Return to Eden* en onlangs *The Manageress* buiten het dramatische gegeven van vrouwen in een mannenwereld uit. De soap *Who is the boss?* (Man over de vloer) creëerde een macho-man als huishoudster, de politierserie *Hooperman* gebruikt een homoseksuele agent als dramatisch personage en in *L.A.-Law* dient de rechtspraak en de advocatuur als achtergrond voor eigentijdse conflicten over sekse, seksualiteit en etniciteit. Deze series hebben gemeen dat ze bepaalde tot voor kort onvoorstelbare combinaties als vrouw-zijn en detective, president-directeur, voetbalcoach of rechter voorstelbaar maken.

tuigen van de aantrekkelijkheid van een 'echt mannenberoep'. Enige scepsis ten aanzien van hun vooruitzichten lijkt voorlopig geboden. Zo verzekerde het hoofd van de machinewerkplaats van een groot vervoersbedrijf dat de meisjes die daar als lasser werken steeds worden weggepest, niet omdat ze het werk slecht uitvoeren, maar juist omdat ze zeer capabel blijken. Hun mannelijke collega's ervaren deze competente jonge vrouwen als een bedreiging voor hun professionaliteit, hun vakmanschap komt ter discussie te staan: 'Als zij kunnen lassen, dan kan iedereen het'.³

Mannenwerk, dat is inmiddels ruimschoots bekend, is veel minder toegankelijk voor vrouwen dan vrouwenwerk voor mannen. Sekse speelt een belangrijke uit- en insluitende rol als het gaat om de verdeling van werkzaamheden. Sekse is echter niet het enige verdeelmechanisme. Seksualiteit speelt evenzeer een rol. Sommige beroepen zijn niet alleen overwegend mannelijk of vrouwelijk, maar paren een geseksueerd imago aan een erotische uitstraling. Artsen fungeren, gelet op de grote oplages van doktersromannetjes en verpleegstersomnibussen en niet te vergeten de populariteit van Dr. Killdare en recenter Medisch Centrum West, als een gewild seksobject voor vrouwen. Bij stewardessen geldt een zekere mate van verleidingskunst zelfs als beroepskwalificatie. Er zijn ook beroepen die speciaal tot de lesbische of homoseksuele verbeelding spreken. Een kapper bijvoorbeeld lijkt in z'n beroep pas serieus genomen te worden als hij zijn homoseksualiteit laat doorklinken in het werk. Zelfs heteroseksuele kappers moeten om aan dit beeld te voldoen zich iets nichterigs eigen maken.

In dit artikel wil ik – aan de hand van twee Amerikaanse onderzoeken, en enig Nederlands materiaal – laten zien dat seksualiteit en lichaam een belangrijke rol spelen in de blijvende tegenoverstelling van vrouwen- en mannenwerk. Seksualiteit en lichaam zijn echter niet alleen aangrijpingspunten voor uitsluitingsmechanismen, maar kunnen ook worden ingezet in strategieën om dergelijke mechanismen te doorbreken.

Seks op de Technische Universiteit

Een recent gehouden onderzoek naar seks onder de leden van de Delftse universitaire gemeenschap bracht een onverwacht resultaat aan het licht.⁴ Gezien de eenzijdig mannelijke samenstelling van de universitaire bevolking was het idee dat homoseksualiteit als uitlaatklep zou fungeren voor seksuele verlangens en veel vaker voor zou komen in Delft dan in plaatsen met een meer gemengde universitaire bevolking. Uit dit onderzoek bleek echter niets dat wees op een vloedstroom van homoseksuelen. Sterker nog, seks leefde überhaupt niet zo. De

3. Op vergelijkbare wijze is de Matterhorn in aanzien gedaald sinds vrouwen in staat bleken haar zonder kleerscheuren te beklimmen. Het verhaal doet zelfs de ronde dat alvorens een vrouw dit manendomein mocht betreden, eerst een koe de berg opgesjort werd.

4. Gebruikt werd: René van Lieshout, Lex Veldhoen, Johan den Hartog (red.), *De technische universiteit, een mannenwereld*. Studium Generale verbonden aan de Technische Universiteit Delft, 1989.

Delftse studenten hadden andere zaken aan hun hoofd, hart en lijf. Het merendeel van de studenten bleek niet zo geïnteresseerd in het eigen geslacht of dat van de medemens, maar werd slechts geboeid door technische beslommeringen. Geen bloeiend nachtelijk seks-leven voor Delftse studenten, maar avond aan avond knutselen en rekenen achter computers, tekenborden, of modelvliegtuigjes. De onderzoekers kregen de indruk dat in Delft seks geen rol van betekenis speelt. Veel belangrijker lijkt de voortzetting van jeugdige experimenten met behulp van meccano-, of scheikundedoos. De Delftse student, zo wordt vermoed, zou geen breuk ervaren tussen jeugd en volwassenheid, maar deze beleven als een continu proces.⁵ De Delftse 'techneut' blijft, met andere woorden, 'eeuwig jongen'.

Deze bevindingen worden ondersteund door Sherry Turkle die in de Verenigde Staten etnografisch onderzoek verrichtte naar de sociale constructie van de 'ingenieur'.⁶

Lichamelijkheid en techniek

De beroemde technische universiteit van Boston (MIT) organiseert jaarlijks een serieuze wedstrijd om de titel *the Ugliest Man on Campus*. De ex-student, nu professor, die de wedstrijd een tweetal decennia geleden begon, is nog steeds trots op zijn aandeel in de 'MIT-cultuur':

'Iedereen weet dat ingenieurs lelijk zijn. Op Harvard word je geacht een heer (gentleman) te zijn, een seksuele uitstraling te hebben en seksueel aantrekkelijk te zijn. Op MIT ben je een stuk gereedschap, een lulletje, een persoon zonder lichaam. De wedstrijd ironiseert slechts wat evident is' (p. 196). Een student astronomie trekt deze lijn terug naar zijn jeugd: 'Ik heb altijd over mezelf gedacht als lelijk, misplaatst. Alle jongens die over vriendjes beschikten, populair waren, deden aan sport en stelden geen belang in school. Als ze dat wel deden, waren ze zo ongeveer goed in alles. Maar daar stond ik, geheel alleen met m'n tweedehands zelfbouwradio spullen. En alle andere kinderen die ik kende die ook in de zelfbouwradio's zaten voelden zich net zo lelijk als ik. We hadden een club op het einde van de lagere school. We noemden deze *The Gross Club*.⁷ Serieus! Dus verwacht niet van me dat ik verbaasd was toen ik op MIT kwam en ontdekte dat alle andere eenlingen, bezig met wiskunde en techniek en over zichzelf denkend als verliezers, onderling een *ugly-man*-wedstrijd organiseren' (p. 197).⁸

5. Vgl: Herman Meijer, 'Blijf kind, word ingenieur', in: ibidem.

6. Sherry Turkle, *The Second Self: Computers and the Human Spirit*. New York (Simon & Schuster) 1984; zie vooral hoofdstuk 6: 'Hackers: Loving the Machine for itself', pp.196-238. Ik maak dankbaar gebruik van de door haar verzamelde gegevens en interviews. De hiervolgende paginanummers in de tekst verwijzen naar dit boek.

7. 'Gross' betekent volgens *Van Dale* ondermeer: grof, dik, vet, lomp, massief, maar ook: weinig verrijnd, niet smakelijk.

8. Turkle merkt overigens over deze student op dat zijn beschrijving van zichzelf als lelijk niet ondersteund wordt door zijn lichamelijke verschijningsvorm, wel door zijn houding en uitstraling (p. 197).

Ingenieurs scheppen er volgens Turkle bijna een eer in er zo lullig, dat wil zeggen zo onaantrekkelijk mogelijk uit te zien. *Nerd* (sulletje) is een geuzennaam geworden. Deze werkcultuur, gesymboliseerd door een wedstrijd waarin de ontkenning van het lichaam gevierd wordt, kenmerkt zich door een tegenstrijdigheid tussen sensualiteit en wetenschap (werk), tussen de wereld van het 'vlees' en van 'machines'. Een student scheikunde:

'Ik denk aan de wereld als verdeeld tussen lichamelijke dingen en machine dingen. De lichamelijke dingen hebben gevoelens, je moet weten hoe je van ze moet houden, hoe risico's te nemen en jezelf te laten gaan. Je weet nooit wat je van ze kunt verwachten. En alle dingen waar ik mee bezig was toen ik jong was, tja, dat waren niet dat soort dingen. Wiskunde kon je bijvoorbeeld perfect in orde krijgen. Met scheikunde kon je precies de juiste waarden krijgen in je experimenten. Er bestonden geen risico's. Ik denk dat ik houd van perfectie. Ik blijf uit de buurt van lichamelijke zaken. Dat zal me wel een soort van niet-persoon maken. Ik voel me zelf ook zelden als iets lichamelijks' (p. 198).

Controle speelt een centrale rol in de ontwikkeling van elke techneut. Volgens Turkle vormt de absolute controle die mogelijk is binnen techniek al voor de adolescentie de toevlucht voor jongens die ervan overtuigd zijn dat ze nergens anders hun bestaanszekerheid aan kunnen ontlelen. Seksualiteit is te bedreigend, intimiteit zo onvoorspelbaar dat het bijna niet te tolereren valt. Op grond van deze gevoelens definiëren (aspirant) techneuten zichzelf in termen van prestatie, in termen van wat ze onder controle kunnen houden.⁹

Binnen de technische wetenschappen vervult de computerwetenschap volgens Turkle de rol van paria der paria's. De studenten ontlelen aan deze (zelf)denigrerende status een paradoxaal gevoel van het behoren tot een geprivilegieerde elite. Computerwetenschappers worden gezien als – maar zijn ook trots op hun status van – archetypische *nerds*, *loners* and *losers* (p. 200). Voor computer-*hackers*, *-freaks*, of -verslaafden zijn computers meer dan een baan, of een studieobject; het is een manier van leven geworden. Hun wereld en identiteit wordt van de 'echte wereld' afgegrensd door een eigen jargon, een zestien- tot achttien-urige werkdag, een afkeer van de dagelijkse beslommeringen rond geld of relaties, een voorkeur voor machines boven seks, een intense obsessie voor controle en een bijna absolute onverschilligheid jegens het lichaam.

'Ze werken tot ze er bijna bij neervallen, twintig, dertig uur achter elkaar. Hun eten, als ze er al zorg voor dragen, wordt ze gebracht: koffie, coca-cola, broodjes. Indien mogelijk slapen ze op een veldbed bij de computer. Maar slechts voor een paar uur – dan terug naar de computer of de uitdraaien. Hun verkreukelde kleren, hun ongewassen en ongeschoren gezichten en ongekamde haren geven aan hoe onbewust ze zich zijn van hun lichaam en de wereld waarin ze leven.'¹⁰

9. Vgl. Turkle, a.w., p. 208.

10. Joseph Weizenbaum, *Computer Power and Human Reason*, 1976; geciteerd door Turkle, a.w., p. 205.

Turkle beschrijft deze computerfanaten als eenzaam, maar nooit alleen, vervuld van een gevoel van radicale individualiteit, waarin het spel belangrijker is dan de knikkers en het er uitsluitend om gaat onophoudelijk iets moois en nieuws uit te vinden op het gebied van computers.

‘Ik voel een sterke aandrang anders te zijn. Ik stond mijn hele leven apart van anderen en heb geleerd dat dit een juiste manier van leven is. Ik droom ervan als persoon iets voor te stellen, iets te ontdekken, te ontwerpen waardoor mensen zullen zeggen: “Zo, deze jongen stelt wat voor, hij is iets heel bijzonders.” Dat is het enige dat ik zou willen. Dat iedereen op de hele wereld me waardeert. Computerfanaat zijn... dat betekent in een andere wereld leven. Het betekende een plek waar ik mezelf kon waarmaken, omdat het iets was waar ik goed in was. Iets dat ik kon doen, iets dat me anders maakte – dat me onderscheidde van de rest. Er zijn nu programma’s in het systeem die niet buiten mij om gerepareerd kunnen worden, en dat maakt me gelukkig. Ik weet niet waarom ik dat zo erg nodig heb’ (pp. 215-216).

Onmisbaar zijn in de computerwereld geldt als plaatsvervangend voor liefde, concludeert Turkle. Zelfs kinderen krijgen, heeft een equivalent op de computer:

‘Mannen kunnen geen kinderen krijgen en dus krijgen ze hen via de machine (...). Waarom denk je dat mensen hun ideeën geesteskinderen noemen? Het zijn schepsels die helemaal van jezelf zijn. Ik heb dan ook echt vaderlijke gevoelens voor de programma’s die ik schrijf. Ik verdedig ze en wil dat ze iets goeds tot stand brengen in de wereld’ (p. 235).

In tegenstelling tot techniek kunnen liefde, seks, kinderen en romantiek niet beheerst worden. De computercultuur is doordrenkt met een anti-sensualiteit die zich uitstrekt tot de wereld buiten computers. Muziek bijvoorbeeld wordt niet gewaardeerd om zijn klankkleur of hartstocht, maar om zijn technische structuur, de ingewikkeldheid van de accoorden. Een technisch hoogstandje van Escher verdient de voorkeur boven een schilderij van Monet of Van Gogh, *science fiction* wordt geprefereerd boven literatuur.¹¹

Mannen zijn bereid, en blijkt Turkle ook in staat om afstand te nemen van hun lichaam, hun sensualiteit en seksualiteit al dan niet als uitvlucht uit de ‘echte’ wereld. Mannen *hebben* een lichaam waarover ze naar believe, hoewel tegen een zekere prijs, kunnen beschikken.

Techniek versus Lichaam

De wereld van techniek in het algemeen en van computers in het bijzonder is gespeend van aandacht voor sensualiteit en seksualiteit. Onlichamelijkheid en

11. Turkle, a.w., pp. 220-222.

een fascinatie voor techniek liggen in elkaars verlengde. Hoewel in het onderzoek van Turkle vrouwen nauwelijks aan bod komen, blijkt uit gesprekken die ik zelf had met (voormalige) vrouwelijke TH-studenten en medewerkers dat een dergelijke houding ten aanzien van lichamelijke ook op hen zijn weerslag heeft. Willen vrouwen serieus genomen worden in een 'echt' technisch vak (maar ook een meer 'sociale' studie als bouwkunde stelt grenzen), dan zullen ze haar lichaam moeten verbloemen door bijvoorbeeld slobbertruien of andere verhullende kleding te dragen en zich in seksueel opzicht onopvallend te gedragen.¹²

Een vrouw die een wetenschappelijk technisch beroep kiest, kost het doorgaans moeite zich te handhaven in een cultuur die afkerig is van lichamelijke en seksualiteit. Terwijl het man-zijn van technici onweersproken blijft, moet het vrouw-zijn van vrouwen verborgen worden binnen een dergelijke werkcultuur.

In de technische cultuur komt goed tot uiting dat vrouwen niet een lichaam *hebben*, maar dat ze een lichaam *zijn*. In een maatschappij waar vrouwen hun identiteit voor een aanzienlijk deel ontleen aan hun lichamelijke, aan moederschap en seksuele aantrekkelijkheid, valt te verwachten dat vrouwen hun vrouw-zijn in de waagschaal stellen als zij hun lichaam buiten de orde verklaren. Bestaat er niet een historisch gegroeide verstrengeling van vrouwelijkheid, seksualiteit, sensualiteit en relationaliteit? Het zijn precies deze elementen die op de technische universiteit buiten de orde worden verklaard.

Het leger

Het leger is traditiegetrouw evenzeer een mannenwereld als de technische universiteit. De vraag is nu of in het leger vergelijkbare uitsluitingsmechanismen werkzaam zijn als op de technische universiteit. Christine Williams deed recentelijk onderzoek naar vrouwelijkheid in het Amerikaanse leger.¹³ In tegenstelling tot de technische universiteit, stelt het leger formele grenzen aan het percentage vrouwelijke recruten. Dit wordt kunstmatig op om en nabij de 10% gehouden. Williams betoogt evenwel dat uit *geen enkel* onderzoek is gebleken dat vrouwen minder goed functioneren dan mannen in het leger, ongeacht de taak die gesteld wordt. Waarom toont het leger zich onwillig in zijn acceptatie van

12. Dit zou betekenen dat 'mannelijke', 'sexy' mannen, gelijksoortige problemen zouden kunnen ondervinden als vrouwen. Deels is dat ook het geval: van 'echte' mannen wordt evenmin als van vrouwen verwacht dat ze zich totaal identificeren met techniek. Toch hoeven mannen binnen de technische wetenschappen hun viriliteit niet te verbergen. Het biedt hen het relatieve voordeel dat ze meer geaccepteerd worden door de 'echte wereld'. Genieten mannen het voorrecht, in tegenstelling tot vrouwen, een sekse en een seksualiteit te mogen, maar niet te hoeven hebben?

13. Christine Williams, *Gender Differences at Work. Women and Men in Nontraditional Occupations*. Berkeley/Los Angeles/Londen (University of California Press) 1989. De hiervolgende paginnummers in de tekst verwijzen naar dit boek.

vrouwen, zo onwillig zelfs dat het zijn toevlucht heeft genomen tot feitelijk illegale want discriminerende maatregelen?¹⁴

‘Geen man die zichzelf respecteert, wil dat een vrouw zijn strijd voert’, was het commentaar van een generaal tijdens een officiële hoorzitting over de beperkingen die vrouwen in het leger worden opgelegd (p. 55). Als het aantal mannelijke gegadigden voor het leger tijdens de jaren zeventig niet zo drastisch afgenomen was, zou het leger er niet over gepiekerd hebben vrouwen te rekruteren (p. 59). De voltallige generale staf van het Amerikaanse leger vroeg echter een maand na de verkiezing van Ronald Reagan als president om stringenter beperkingen van het aantal vrouwelijke werknemers. Desondanks moest een generaal toegeven dat ‘het niet zo was dat vrouwen hun werk niet goed deden. De meeste doen het zelfs voortreffelijk en zijn waardevolle en produktieve soldaten’ (pp. 55-56). Het verzoek werd ingewilligd en dit resulteerde in het uitbreiden van de definitie van actieve gevechtsfuncties, functies waarvan vrouwen officieel al waren uitgesloten. Als gevolg hiervan werd 76% van alle legerfuncties gesloten voor vrouwen.

Het lichaam bij de mariniers

De weerzin tegen vrouwen komt niet alleen tot uitdrukking in formele beperkingen maar ook in de verschillende waardering van vrouwelijkheid en mannelijkheid. Williams vroeg zich in haar onderzoek ondermeer af of het leger ook een man van vrouwen maakt. In tegendeel, is haar conclusie. Vooral het *Korps der Mariniers*, het legeronderdeel met het meest agressieve, stoere en mannelijke imago, doet zijn uiterste best om te voorkomen dat het onderscheid tussen vrouwen en mannen vervaagt. Vrouwen doorlopen daartoe een andere basis-training, een training die een geheel nieuwe manier van lopen, praten, staan, zitten, persoonlijke houding en gedrag aanleert (p. 71). Het korps maakt geen man van vrouwen, het is er juist trots op dat het zelfs van de meest ‘onvrouwelijke’ vrouwen echte vrouwen maakt. Voor vrouwelijke mariniers gelden andere kledingvoorschriften, ze zijn *verplicht* tot het dragen van make-up (minimaal lipstick en oogschaduw). Het haar van vrouwen ‘moet netjes zitten en gemodelleerd zijn in een aantrekkelijke, vrouwelijke stijl’ (p. 62). Als het haar wordt geverfd dan moet dit harmoniëren met de kleur van huid en ogen. Het lesprogramma van vrouwelijke korps-rekruten behelst officiële instructie op het gebied van make-up, haarverzorging, houding en etiquette (p. 63). Op sommige legerbases is motorrijden en het dragen van een lange broek voor vrouwen tijdens de dienst verboden, terwijl buiten dienst het dragen van een spijkerbroek ongeoorloofd is. Williams concludeert dat het Korps zijn belofte – dat zij een man maakt van

14. De ingangscriteria voor vrouwen zijn veel zwaarder dan voor mannen, en vrouwen worden uitgesloten van actieve gevechtsfuncties en daarmee van de meest prestigieuze militaire specialisaties (Williams, p. 46).

nieuwe rekruten – slechts gestand kan doen, indien zij van vrouwen echte vrouwen maakt. Nieuwe mannelijke rekruten worden namelijk voorafgaand aan hun promotie tot ‘jongens’ aangeduid met ‘dames’ of ‘meisjes’. Mannen zouden zich bedreigd kunnen voelen in hun ritueel verkregen mannelijkheid als vrouwen hetzelfde initiatieritueel ondergingen. ‘Als een vrouw het kan, dan wordt de waarde van het ritueel dat dient als bewijs van mannelijkheid in twijfel getrokken’ (p. 66).¹⁵

Een andere reden om vrouwen te weren uit de standaard-basis opleiding is dat zij de mannelijke rekruten zouden afleiden van het eigenlijke werk. Een man die achter een vrouw marcheert denkt niet aan datgene waaraan hij zou moeten denken. Mannelijke seksualiteit vormt niet alleen een argument om vrouwen apart op te leiden, maar ook een reëel obstakel. Toen vrouwelijke mariniers tijdens hun eerste jaar gevraagd werd wat zij het meest vervelend vonden aan hun werk, klaagde 39% over verschil in behandeling, terwijl 53% van de ondervraagden ongewenste intimiteiten noemde (p. 59). De vrouwen worden echter niet tegen de mannelijke seksualiteit in bescherming genomen. Zij moeten zich maar aanpassen is het devies van de legerleiding. Lukt dat niet, dan zijn ze ongeschikt voor het leger (p. 59).¹⁶

Mannen en vrouwen waarden vrouwelijkheid verschillend in het Korps. Williams beschrijft hoe mannen vrouwelijkheid beschouwen als een *professionele* diskwalificatie. Volgens de legerleiding zouden vrouwen niet bestand zijn tegen grote psychische druk en fysiek niet in staat om daadwerkelijk te vechten. In z'n algemeenheid gaan veel vrouwen binnen het leger accoord met de opvatting dat het vrouwelijk lichaam inferieur is ten opzichte van het mannelijk lichaam als het gaat om bijvoorbeeld actieve gevechtsfuncties. Veel vrouwen lossen de tegenstrijdige waardering van vrouwelijkheid op door de diskwalificerende kant ervan niet op hen *persoonlijk* van toepassing te achten. *Persoonlijk* zouden ze namelijk best in staat zijn om aan de zware gevechtseisen te voldoen. Ze beschouwen zichzelf als een uitzondering op de regel. ‘Vrouwen zijn incompetent, maar ik niet’ (pp. 86-87). Een dergelijke individualiserende strategie maakt het officiële beleid ten aanzien van vrouwen verenigbaar met de denkbeelden die vrouwen over zichzelf als persoon hebben.

15. Zo stelt het Korps der Mariniers ‘dat de fysieke maatstaven van de training van mannelijke rekruten noodzakelijkerwijze heel streng zijn en dat zij deze niet kunnen aanpassen, of de schijn willen vermijden deze aan te passen aan de capaciteiten van vrouwen’ (p. 61, curs. Williams). Ongeacht het feit of de trainingseisen daadwerkelijk worden gecompromitteerd, zou alleen al de aanblik van vrouwen die beantwoorden aan de normen van de basistraining de schijn wekken dat de training niet zwaar genoeg is.

16. Het uitvalpercentage onder vrouwen in het leger is 14% hoger dan dat van mannen. De legerleiding hanteert dit veelvuldig als argument om de fundamentele ongeschiktheid van vrouwen in het leger aan te tonen. Ze vermelden echter niet dat uit onderzoek blijkt dat het hogere afvalpercentage volledig moet worden toegeschreven aan seksuele intimidatie en het feit dat de meeste mannen niet in staat blijken vrouwen te accepteren (Williams, p. 58). Het aanpassingsprobleem valt dan ook eerder te situeren aan de kant van mannen.

Vrouwelijke mariniers hebben een ambivalente houding ten aanzien van vrouwelijkheid. Enerzijds staat vrouwelijkheid voor waardevolle *persoonlijke* eigenschappen als zelfvertrouwen, trots, waardigheid en zelfrespect (waarbij make-up, persoonlijke uitstraling en lichaamshouding een centrale rol spelen), anderzijds verachten ze vrouwelijkheid als vrouwen er bepaalde privileges aan (willen) ontnemen. In beide gevallen, concludeert Williams, staat vrouwelijkheid bij vrouwen voor een bepaalde manier van *zijn*, terwijl mannelijkheid geassocieerd wordt met *activiteit*, met het bewijzen dat je iets kunt *doen* (p. 78). Een vrouw ben je, een man word je.

Het leger doet er alles aan om te voorkomen dat het mannelijke, fysieke imago van het leger aangetast wordt door de nadruk te leggen op en het scheppen van een essentieel verschil tussen de seksen. Voor vrouwen tast de toetreding van vrouwelijke mariniers het mannelijk imago niet aan. 'De mannelijke marinier is het helemaal', zo meent een vrouwelijke marinier, 'Hij staat voor marinier: de ruigheid, die kracht, het type van *go-get'em*. Een vrouwelijke marinier behoudt haar vrouwelijkheid, haar identiteit als vrouw, terwijl ze ook die houding en al het andere ontwikkelt dat hoort bij het marinier zijn, zonder haar vrouwelijke persoonlijke imago te verliezen' (Williams, pp. 74-75). Of zoals een sergeant het stelt: 'Ik ben 24 uur per dag marinier, maar ik ben *altijd* vrouw' (p. 75). Vrouwen zijn niet onverdeeld ongelukkig met de wijze waarop het korps het sekseverschil benadrukt. Het verschaft hen zelfrespect en -waardering. Vrouwen zijn er trots op dat ze zelfs onder de meest barbaarse omstandigheden volledig vrouw blijven. Vrouwen zijn in tegenstelling tot mannen niet alleen marinier. Ze zijn ook nog vrouw. Ze voelen zich aangetrokken tot dit meest agressieve, stoere, 'mannelijke' onderdeel van het leger: 'Het was waarschijnlijk één van de redenen dat ik voor de mariniers gekozen heb – omdat het zo stoer leek en zo hooggewaardeerd' (p. 74). In feite, zo beweert Williams, was het ongewoon een rekrut tegen te komen die er niet reikhalzend naar uitkeek om met vrijwel alleen mannen te werken (p. 74). Het mannelijk *sex-appeal* van de mariniers oefent z'n aantrekkingskracht uit op beide seksen.

Het sex-appeal van mannenwerk

Wat zijn nu de overeenkomsten en verschillen tussen de uitsluitingsmechanismen van technische universiteit en leger? Verschil bestaat op het gebied van maatschappelijke waardering. Computer-freaks staan bekend als archetypische *nerds*, *loners* en *losers*, terwijl mariniers van oudsher alom gerespecteerd worden als archetypische helden van de Amerikaanse maatschappij.¹⁷ Het imago en de werkcultuur van de technische wereld en die van computers in het bijzonder is eenzaam en onaantrekkelijk. In het corps daarentegen worden door mannen

17. Vgl. de heldenrol van kolonel Oliver North tijdens het Iran-schandaal.

zowel als vrouwen de gezelligheid, het stoere image en de kameraadschappelijkheid onder mariniers gewaardeerd, het familiale aspect dat zo ontbreekt onder computerfreaks.

Een belangrijker en opvallende overeenkomst is dat beide milieus een totaalidentiteit opleveren. De computerspecialisten van de technische universiteit worden een verlengstuk van of vallen zelfs samen met hun computer: 'Ik heb zoveel van mezelf geïnvesteerd in de computer dat alle menselijkheid uit mij gesijpeld is. Je bent slechts een hulpstuk' (Turkle, p. 236). Het omgekeerde geschiedt binnen het leger. Bij de mariniers ligt het werk in het verlengde van, of valt zelfs samen met hun sekse-identiteit. Het Korps fabriceert echte vrouwen en mannen, terwijl MIT 'computer-hulpstukken' voortbrengt.

Vrouwen functioneren niettemin in beide werkculturen als potentieel storende factor, hoewel op volkomen verschillende wijze, samenhangend met de verschillende, maar in beide gevallen cruciale rol die het lichaam speelt. In de wereld van computers en techniek detoneren vrouwen, omdat ze de mannen herinneren aan het bestaan van seksualiteit en relaties. In het leger vormen vrouwen een bedreiging doordat ze de exclusieve superioriteit van mannelijkheid ter discussie stellen. Op MIT worden lichamelijke, seksualiteit en zelfs sensualiteit ervaren als tegenhanger van techniek. De wereld van het lichaam staat *haaks* op de technische wereld van controle en beheersing. In het leger staat het lichaam daarentegen centraal als superieure betekenaar van mannelijkheid (en vrouwelijkheid). Het wordt met alle zorg omringd en nadrukkelijk gedisciplineerd als *moment* van controle en beheersing.

Zoals gezegd is het verschil tussen techniek en leger niet gelegen in hun allesbepalende invloed op mensen, maar in hun respectievelijk ontkennende en bevestigende houding van lichaam en seksualiteit. In tegenstelling tot het leger, wordt op MIT geen verschil gemaakt tussen vrouwelijke en mannelijke lichamen. Van beide seksen wordt verwacht dat zij techniek laten prevaleren boven het lichaam. Het wegcijferen van lichamelijke, relaties en seksualiteit is inherent aan het kunnen excelleren als computerdeskundige. Dit betekent echter in werkelijkheid iets anders voor vrouwen dan voor mannen. Terwijl mannen man kunnen *worden* of niet al naar gelang ze in de computers of het leger zitten, lijkt het voor vrouwen een vrijwel onmogelijke opgave hun lichaam ondergeschikt te maken aan een complete identificatie met werk. Binnen het leger hoeven vrouwen hun lichaam niet te negeren, sterker nog, ze krijgen alle mogelijkheden dit lichaam in vrouwelijke zin gestalte te geven. Het paradoxale is echter dat ditzelfde lichaam, dat met zoveel waardering wordt bekleed, de ultieme barrière vormt voor een volledige deelname aan het korps.

Gelijkheid tussen vrouwen en mannen wordt voorkomen door het hantieren van het *mannelijk* lichaam als enig criterium. De uitsluiting die vrouwen ten deel valt binnen het korps ligt echter niet op het niveau van hun eigen verhouding tot het vrouwelijk lichaam. Uit onderzoeken van het leger blijkt immers dat dit lichaam op alle fronten gelijkwaardig is aan het mannelijk lichaam. Dat

slechts het mannelijk lichaam in staat zou zijn aan de strenge fysieke en psychologische eisen van het leger als actieve gevechtseenheid te voldoen, blijkt niet uit de praktijk, maar is van hogerhand bepaald. Terwijl het leger *actief* vrouwen weert door de toepassing van formeel gelegitimeerde discriminerende criteria, dragen de barrières die vrouwen op MIT tegenkomen eerder een *passief* karakter. MIT hoeft vrouwen niet actief te weren. De versmolten verhouding van vrouwen tot hun lichaam vormt in zichzelf een beletsel voor een leven als computerhacker. Het leger diskwalificeert vrouwen daarentegen op formele gronden door hun vrouwen-uitsluitende nadruk op het mannelijk lichaam.

Op vergelijkbare wijze stelt het leger de *mannelijke* seksualiteit als norm. Omdat vrouwen de mannen zouden kunnen afleiden van het eigenlijke werk, wordt hen een geïntegreerde basistraining onthouden en de toegang ontzegt tot (actieve gevechts-) functies waarin volstreekte concentratie geboden is. Niet hun eigen seksualiteit (zoals bij MIT) hindert vrouwen in het leger, maar die van mannen.

Het lichaam in andere mannenberoepen

‘Ik heb ontslag genomen, omdat ik moest kiezen tussen aanpassen of er onderdoorgaan of weggaan. De sfeer op mijn werk was te vergelijken met een legersfeer.’¹⁸

Het Korps der Mariniers en de computerfanaten van de Technische Universiteit creëren weliswaar karikaturale mannenwerelden, maar kunnen wellicht enige helderheid verschaffen over de wijze waarop in andere mannenberoepen vrouwen buiten de deur gehouden worden. Zo tonen de uitsluitingsmechanismen die het leger hanteert ten aanzien van vrouwen enige gelijkenis met die van lagere technische mannenberoepen.¹⁹ Naarmate spierbundels, mannelijke seksualiteit, kameraadschappelijkheid, maar ook ongein en dergelijke een substantiëler kenmerk vormen van de beroepsidentiteit, komt een vrouw voor een dilemma te staan.²⁰ Of ze wordt als bijzonder aangemerkt, dat wil zeggen, ze blijft als ‘echte

18. Connie van den Herik, *Vrouwen in technische mannenberoepen. Onderzoek naar de toegankelijkheid van technische mannenberoepen voor vrouwen, en de gevolgen voor de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt*. Wetenschapswinkel van de Universiteit van Amsterdam (opdrachtgever: Steungroep Vrouwen in technische beroepen), april 1988, p. 37.

19. Zie ibidem.

20. Overigens hebben ook mannen die niet gezegend zijn met voldoende spierbundels en gevoel voor kameraadschappelijkheid, ongein enz. het soms zwaar te verduren in beroepen die aan deze karakteristieken hun identiteit ontleen, waar kortom enig macho-vertoon integraal deel uitmaakt van de beroepsidentiteit. In ieder geval is het een fabeltje dat in dergelijke ‘mannelijke’ beroepen homoseksuele mannen niet voorkomen. Op een uitzending van het wekelijkse radioprogramma *Homos* over het Nederlandse Korps der Mariniers, reageerden 125 daar werkzame homoseksuele mannen.

vrouw' in een mannenberoep aan de zijlijn staan met de daarbij behorende dubieuze voordelen dat mannen de meest gevaarlijke en dus prestigieuze werkzaamheden voor haar waarnemen, of zoals in de bouw de stuczakken wel voor haar zullen tillen, of ze wordt opgenomen in de 'mannen-onder-elkaar-sfeer'. De laatste optie is evenmin aantrekkelijk. Vrouwen in de bouw verklaren dat dit vergezeld gaat met het verlies van vrouwelijkheid. 'Je wordt als vrouw alleen geaccepteerd als je je aanpast aan de heersende mannennormen en je eigen identiteit in de "gang" laat staan.'²¹ Een vriendin vertelde: 'Mannen accepteren je pas als collega (wat nog niet betekent dat je maatjes kunt worden), als je geen vrouw bent, als je anders bent dan hun vriendinnen en echtgenotes.'²² Mannelijke seksualiteit speelt eveneens een belangrijke belemmerende rol voor vrouwen in de lagere technische beroepen.

Techniek roept kennelijk tegenstrijdige werkculturen op. Terwijl een door mannen gedomineerde hogere technische opleiding vrouwen uit haar midden weert door zich juist rond 'seksuele onaantrekkelijkheid' en 'onlichamelijkheid' te organiseren, sluiten de rijen van het lagere technische beroep zich door een viriele seksualisering van het werkklimaat. 'Mannen onder elkaar' veronderstelt kennelijk een mannelijk geseksualiseerde techniek, in tegenstelling tot 'jongens onder elkaar' die aandacht voor lichaam en seks uitsluit.

Seksualiteit en het vrouwelijk lichaam

De vraag is nu of en in hoeverre alle vrouwen in dezelfde mate hinder ondervinden van deze aan het lichaam gerelateerde uitsluitingsmechanismen. Als lichaam en seksualiteit dan zulke belangrijke aangrijpingspunten vormen om vrouwen uit mannenberoepen te weren, zou een bepaalde invulling van seksualiteit en een bepaalde stylering van het lichaam dan niet ook bemiddelend kunnen functioneren tussen vrouw-zijn en door mannen gedomineerde beroepen en bezigheden?

In de Volkskrant van 15 januari 1990 werd de West-Duitse onderzoekster Birgitt Palzkill aangehaald die beweerde dat verreweg de meeste topsportsters lesbisch zijn. Van de beste tennissters zelfs negentig procent. Palzkill constateert, aldus de Volkskrant, op basis van negentien diepte-interviews met topsportsters een conflict tussen vrouw-zijn en topsport, tussen de mannelijke normen van kracht en strijdlust en de mannelijke verwachtingen ten aanzien van vrouwen in termen van meegaandheid, lieflijkheid en typisch vrouwelijke fra-

21. Van den Herik, a.w., p. 36.

22. Op de vraag naar 'stimulerende factoren in de sociale werksituatie' antwoordde 20% van de vrouwelijke respondenten dat ze graag volledig erkend wilde worden als technische vrouw en voor vol wilde worden aangezien als vrouw. Omgekeerd gaf bijna een kwart van de respondenten als belemmerende factor, dat zij als vrouw niet serieus genomen werden, en zich geïsoleerd voelden. Van den Herik, a.w., pp. 73-75.

giele elegance.²³ Om het conflict op te lossen tussen vrouw-zijn en topsport, tussen jurk en short, tussen disco en trainingszaal, zouden sommigen volgens Palzkill de sport vaarwel zeggen en anderen hun persoonlijkheid 'reconstrueren' in *aseksuele* zin. Alle ondervraagden verklaarden dat de kijk op hun eigen vrouwelijkheid was veranderd op het moment dat ze hun *homoseksualiteit* openlijk durfden belijden, aldus Palzkill: In de relatie met vrouwen bleef ik vrouw, zo luidde een van de verklaringen (cursief *I.C.M.*).²⁴

A-seksualiteit biedt volgens Palzkill een uitweg uit de tegenstrijdige eisen van vrouwelijk-zijn en topsport. Palzkill suggereert daarnaast dat lesbische vrouwen zich onder bepaalde voorwaarden gemakkelijker kunnen vinden in een 'mannelijke', dat wil zeggen een serieuze en ambitieuze, op prestatie gerichte, houding ten aanzien van het lichaam dan heteroseksuele vrouwen. Vrouwen zijn dan misschien met huid en haar overgeleverd aan hun lichaam, maar klaarblijkelijk niet aan een bepaalde seksualiteit. Misschien liggen op dat terrein voor vrouwen de keuze- of ontsnappingsmogelijkheden.

Illustratief is in dit opzicht Dr. Marga Klompé, Nederlands eerste vrouwelijke minister, die a-seksualiteit leek te gebruiken als strategie om de kloof tussen vrouw-zijn en (de aan mannen voorbehouden) politieke autoriteit te overbruggen.²⁵ Door vast te houden aan de betiteling *juffrouw* benadrukte ze haar onafhankelijkheid.

Ook het lesbische lijkt een denkbare en zelfs leefbare bemiddelende factor tussen (hetero)seksuele aantrekkelijkheid die van vrouwen verwacht wordt en een 'mannelijke' houding ten aanzien van sport of politiek. Minister Ien Dales vormt het zichtbare bewijs dat een warsheid van frivoliteiten, een even grote onverschilligheid ten aanzien van uiterlijk vertoon je misschien minder populair maakt bij het publiek, maar niet ten koste gaat van je professionele imago. Haar vrij openlijk lesbisch zijn bevestigt eerder haar autoriteit, dan dat het haar leidinggevende kwaliteiten ondergraaft.

De gemeenschappelijke noemer waaronder bovengenoemde strategieën gevat kunnen worden is een nadrukkelijk onverschillige houding ten aanzien van mannelijke seksualiteit die gewettigd wordt onder verwijzing naar een lesbische of a-seksualiteit.

Een tweede voorbeeld van seksualiteit als bemiddelende factor vormt de tendens om zakenberoepen waar vrouwen voorheen van waren uitgesloten te seksualiseren. Zo speelt de kledingwinkel *Hij* in op de toename van vrouwelijke managers door een nieuw soort kleding te ontwerpen die zowel sexy is als een

23. Deze termen gebruikte de Nederlandse commentator bij de afgelopen Olympische spelen om de leuke, glimlachende Roemeense 'turnstertjes' (zijn woorden) te onderscheiden van de fanatieke, nors kijkende Russische turnsters. Zelfs in een als 'vrouwelijk' geormerkte sport als turnen is een 'mannelijke' – in de praktijk serieuze, geconcentreerde – houding ten aanzien van het lichaam niet geoorloofd.

24. *De Volkskrant*, 15 januari 1990.

25. Zie: Mieke Aerts, 'Na U. Marga Klompé. In memoriam', in: *Katijf*, 6 (december 1986), pp. 10-12.

zakelijke autoriteit uitstraalt. De reclamecampagne heet niet voor niets *Zij is de baas!*²⁶ Leidende politica's als Neelie Smit-Kroes en recenter May-Wegge en Hedy d'Ancona zijn voorbeelden van vrouwen die hun populariteit voor een aanzienlijk deel ontleen aan een zakelijk en sexy uiterlijk. In deze strategieën staat niet een overschilligheid ten aanzien van mannelijke seksualiteit centraal, maar ligt de klemtoon eerder op een positieve houding ten aanzien van vrouwelijke seksualiteit. Het seksualiseren van voorheen voor vrouwen gesloten beroepen lijkt ontegenzegglijk voordelen te bieden voor vrouwen. Het is een strategie die vrouwelijkheid, via een nadruk op vrouwelijke seksualiteit, verenigbaar maakt met zakelijke autoriteit.

In de derde strategie ligt het accent minder op seksualiteit dan op het lichaam. Zo ken ik een directrice van een groot vervoersbedrijf die haar kleine en tengere gestalte in zakelijk opzicht exploiteert. Haar kantoor heeft ze navenant ingericht, vol fragiele tafeltjes en stoeltjes. Deze typisch vrouwelijke elegante inrichting zorgt er voor dat mannelijke bezoekers zich bijvoorbeeld onhandig en ongemakkelijk voelen. Bovendien combineert ze op strategische wijze haar frêle gestalte met een gecultiveerde vorm van straatvrees om – zelfs in rang gelijken – altijd naar haar toe te laten komen. Bij onderhandelingen werken beide strategieën onmiskenbaar in haar voordeel. Een andere vrouw uit de top van het bedrijfsleven is qua lichamelijke gestalte haar tegenhanger. Zij hanteert desondanks een vergelijkbare strategie. Ook zij attendeert mannen op hun lichamelijke omvang en maakt dat mannen zich onbehaaglijk voelen over hun lichaam. In de regel deelt ze als eerste de schouderklopjes uit, slaat 'beschermend' een arm om iemand heen en brengt mannen graag in verlegenheid door bij toiletbezoek mee te lopen.

Hoewel de twee laatste strategieën waarin nadrukkelijk gebruik wordt gemaakt van de vrouwelijke lichamelijke topposities in de politiek en het zakenleven voor vrouwen leefbaarder kunnen maken, blijft helaas het verschil in belasting tussen mannen en vrouwen voortbestaan.²⁷ Vrouwen moeten zich in deze functies nooit alleen waarmaken op het vak zelf, maar ook altijd rekening houden met hun lichamelijke en sexy uitstraling.²⁸ Lesbïennes en heteroseksuele vrouwen hoeven van dit mechanisme niet in gelijke mate last te ondervinden. Soms varen lesbische vrouwen er wel bij en is het misschien eerder de heterovrouw die dubbele onderdrukking ervaart (als vrouw en als hetero). Voorwaarde is natuurlijk wel dat het lesbisch-zijn niet bijvoorbeeld een probleem vormt op

26. Een vergelijkbare reclame/voorlichtingscampagne die aansluit op het lichaam en voor vrouwen in de bouw gunstig kan uitwerken is 'Een bouwvakker is niet van steen!'. Hierin wordt opgeroepen tot het verlichten van de vaak fysiek te zware werkzaamheden op de bouw.

27. Zie: Irene Costera Meijer, 'De sekse van wiskunde, werk en wit. Dilemma's op een zijspoor?', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 35, 9 (1988) nr. 3, pp. 309-321.

28. Zo moest Martina Navratilova zich van haar sponsors een meer 'sexy image' eigen maken om op financiële steun te kunnen blijven rekenen. Haar lesbisch-zijn was niet zo erg, maar moest wel in overeenstemming gebracht worden met een voor het publiek acceptabele invulling van vrouwelijkheid.

het werk. Als hieraan voldaan wordt, krijgen lesbische vrouwen de kans te ontsnappen aan het vrouwelijk dilemma. Het dilemma dat vrouwen ofwel plaatst in een bijzondere positie als anders dan de rest van haar mannelijke collega's, ofwel opneemt in de mannen- of jongens-onder-elkaar orde op voorwaarde dat zij haar vrouw-zijn prijsgeeft. Een lesbische identiteit geeft namelijk gelegenheid tot (hetero)seksuele onverschilligheid, op een met de MIT-mannen vergelijkbare wijze. De in technische, leidinggevende, of andere door mannen gedomineerde beroepen werkzame lesbiënne hoeft haar identiteit niet prijs te geven, mits haar naar mannen (maar niet zelden ook naar vrouwelijke collega's) seksueel onverschillige gedrag op positieve wijze deel uitmaakt van de zelfidentiteit van de lesba en mits de werkomgeving en niet te vergeten zichzelf, dit 'aseksuele' gedrag legitimeert onder verwijzing naar haar lesbische identiteit. Als hieraan voldaan is, zoals bijvoorbeeld bij de politica Ien Dales, wettigt haar lesbisch-zijn juist haar aanwezigheid in mannenberoepen. Het maakt haar zelfs tot op zekere hoogte onkwetsbaar voor seksistische opmerkingen die haar heteroseksuele collega's ten deel vallen als zij zelfverzekerd en robuust optreden, er 'niet uitzien', of zich anderszins al dan niet noodzakelijk of gewild onttrekken aan de codes voor vrouwen op het gebied van seksuele aantrekkelijkheid. De lesbiënne heeft weliswaar niet zoals de ingenieur het patent op de eeuwige jeugd, maar wel op een onverschillige houding ten opzichte van (hetero-)seksualiteit. Wat te denken van het lesbische als professionele keuze?

Interview

Janneke Plantenga en Odile Verhaar

‘Ik hoef niet per se een alternatieve feministische economische theorie te ontwerpen’

Een gesprek met Siv Gustafsson, hoogleraar
emancipatie-economie

De relatie tussen vrouwenstudies en de economische wetenschap is tamelijk afstandelijk. De achtergrond hiervan is niet helemaal duidelijk. Juist de veronderstelde seksenutraliteit van de economische theorie en methode zou immers aanleiding kunnen zijn voor feministische bemoeienis. Tot nu toe is deze bemoeienis echter achterwege gebleven. Wellicht dat een deel van de verklaring ligt in de vergaande mathematisering van de economische wetenschap. De standaard neo-klassieke economische theorievorming, waarin het gedrag van (groepen van) individuen wordt verklaard vanuit hun streven naar maximale behoeftenbevrediging, gegeven het bestaan van allerlei restricties, is niet alleen heel dominant, maar ook zeer abstract.

Het feit dat tot nu toe nog nauwelijks feministisch geïnspireerde kritiek is geformuleerd op de economische *theorie* en *methode*, betekent evenwel niet dat de economische wetenschap geheel immuun is gebleven voor het feministische programma. Vooral in de *vraagstelling* van economisch onderzoek is een bepaalde feministische invloed traceerbaar. Zo wordt de laatste jaren bijvoorbeeld onderzoek verricht naar de effecten van veranderingen in het belastingstelsel op de arbeidmarktparticipatie van vrouwen, naar de veranderingen in de omvang van de beroepssegregatie en naar de achtergrond van beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen. De receptie van dergelijk onderzoek binnen vrouwenstudies lijkt evenwel vooral instrumenteel: men neemt weliswaar kennis van de economische onderzoeksresultaten, maar binnen vrouwenstudies spelen deze vooral een rol in de motivering van *aanvullend* en *andersoortig* onderzoek. Zo vormt bijvoorbeeld het feit dat economisch onderzoek slechts een deel van de beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen kan verklaren, een belangrijke aanleiding voor onderzoek naar *comparable worth*.

Hoe wordt binnen de economische wetenschap eigenlijk over de relatie met vrouwenstudies gedacht en wat zijn voor feministisch geïnspireerde economie belangrijke aandachtspunten binnen hun vakgebied? We spraken hierover met Siv Gustafsson die sinds september 1989 de leerstoel ‘Werkgelegenheidsvraagstukken binnen het Emancipatiebeleid’ aan de Universiteit van Amsterdam bezet. Siv Gustafsson is in 1943 geboren in Stockholm en promoveerde in 1976 aan de *Stockholm School of Economics* op een proefschrift over de

Zweedse beloningsstructuur. Sindsdien verrichtte zij onderzoek naar ondermeer beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen en het arbeidsaanbod van vrouwen. Sinds de aanstelling van Siv Gustafsson is de leerstoel herdoopt in 'emancipatie-economie', onder ander omdat dit, aldus Siv Gustafsson, beter klinkt voor de telefoon.

Wat ziet u als het belangrijkste onderzoeksterrein van de 'emancipatie-economie'?

In het VF-programma staat dat onze hoofddoelstelling is te onderzoeken hoe economische zelfstandigheid van vrouwen zou kunnen worden verbeterd. Laat ik een voorbeeld geven. Ik doe op dit moment in opdracht voor de Wetenschappelijke Raad van het Regeringsbeleid onderzoek naar de effecten van het belastingstelsel voor personen die binnen een huishouden een tweede inkomen verdienen. Over hetzelfde onderwerp heb ik al eerder onderzoek gedaan in Zweden en West-Duitsland. Nu bestudeer ik dus het Nederlandse belastingstelsel om na te gaan wat de effecten zijn van de belastingherziening op de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen.

Een ander belangrijk deel van ons onderzoek richt zich op *economics of fertility*. Het gaat daarbij om de vraag hoe economische factoren de beslissing om een kind te nemen beïnvloeden. Vrijwel alle landen kennen bepaalde maatregelen om de uitgaven in verband met kinderen te compenseren, bijvoorbeeld via kinderbijslagsystemen of via bepaalde aftrekposten. Maar als je de financiële situatie van gezinnen met kinderen verbetert, heeft dat ook gevolgen voor het aantal kinderen dat wordt geboren. Volgens mij is de demografische situatie en de demografische ontwikkeling erg belangrijk voor de economische zelfstandigheid van vrouwen. Je zou dit onderzoeksterrein kunnen omschrijven als onderzoek naar de interactie tussen demografische en economische factoren.

Een derde aandachtspunt is de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt, bijvoorbeeld beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen en beroepssegregatie. Wat betreft de methode van onderzoek kiezen we vooral voor een vergelijkende benadering. Op dit moment heb ik een paar projecten in mijn hoofd waarmee ik graag met mijn nieuwe Nederlandse collega's aan de slag zou gaan. Bijvoorbeeld een vergelijking tussen Zweden en Nederland met betrekking tot de situatie van de vrouwen op de arbeidsmarkt, en de rol van economische factoren in de beslissing al dan niet te participeren op de arbeidsmarkt.

Verschillende van die onderwerpen noemt u ook in uw oratie. Beloningsverschillen bijvoorbeeld en fertiliteitsbeslissingen. Wat ons in uw oratie opviel, is dat u daarin de neo-klassieke economische theorie enigszins lijkt te beschermen tegen feministische kritiek. U maakt een vergelijking met het boek van Spock, en u zegt dat niet de theorie zelf patriarchaal is, maar de vragen die mannelijke economen tot nu toe hebben gesteld. Wij vragen ons af of dat een te verdedigen standpunt is. Kun je inderdaad op die manier de theorie 'vrijpleiten'? Is het niet

zo dat de theorie de werkelijkheid op een bepaalde manier structureert? In dit verband is een uitspraak van Nancy Hartsock interessant die zegt dat de wereld er heel anders uit zou zien wanneer niet de ruilrelatie, maar de moeder-kind-relatie als het prototype van menselijke interactie zou worden beschouwd.

De neo-klassieke theorie is al honderdvijftig jaar oud en heeft zich al die tijd verder ontwikkeld; dat zet je niet zomaar opzij. Het is vrij eenvoudig om de neo-klassieke theorie op bepaalde punten aan te vallen, maar een alternatief is niet zomaar bedacht. Er zijn talloze kritische boeken over de neo-klassieke economische theorie geschreven door mensen die er eigenlijk geen verstand van hebben. Volgens mij is dat weinig vruchtbaar, want ze geven geen alternatief. Ik ben een econoom en getraind in het gebruiken van het neo-klassieke instrumentarium. En ik ervaar dit instrumentarium als zeer bruikbaar. De kracht van de neo-klassieke theorie ligt vooral in het feit dat deze de samenleving als een totaliteit kan zien. Ik heb veel met sociologen samengewerkt en mijn ervaring is dat hun instrumentarium hen eigenlijk niet in staat stelt om bijvoorbeeld te onderkennen dat een op zich goed bedoelde maatregel toch ongewenste effecten kan hebben. De kritiek op de neo-klassieke economie komt volgens mij vooral van mensen die eigenlijk weinig van economie weten. Ze kunnen misschien een simpel vraag-en-aanbod-plaatje maken, maar veel verder reikt hun kennis niet.

Dat lijkt ons toch iets te simpel. U noemt als een van de voordelen van de economische theorie dat het de wereld in z'n totaliteit ziet. Maar heeft de economische theorie niet juist de neiging om de wereld in twee delen uit een te laten vallen, in een economisch deel en een niet-economisch deel, in een publieke en een private wereld, in een wereld van eigenbelang en een wereld van altruïsme, in een 'mannelijke' wereld en een 'vrouwelijke' wereld? Is er niet een hele sterke neiging in de economische theorievorming om met dergelijke dichotomieën te werken en zouden feministisch geïnspireerde onderzoekers daar niet juist kritiek op moeten uitoefenen?

Ik denk inderdaad dat er een neiging bestaat om een onderscheid te maken tussen markt-activiteiten en niet-marktactiviteiten. En inderdaad staan de niet-marktactiviteiten weinig centraal binnen de economische wetenschap. De laatste tijd verandert dit overigens wel en worden niet-marktactiviteiten meer en meer bestudeerd, ook door economen. Van een principieel onderscheid lijkt me dan ook geen sprake. Het feit dat vrouwen worden geassocieerd met de niet-marktactiviteiten en met altruïsme, en dat mannen worden vereenzelvigd met de marktactiviteiten, heeft volgens mij vooral te maken met het feit dat we nog weinig feministische economen kennen. Ook hier gaat het dus vooral om de vraag wie de instrumenten gebruikt en niet om de instrumenten zelf.

Maar het heeft toch ook veel te maken met de vooronderstellingen van de economische theorie? U noemt in uw oratie bijvoorbeeld beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen en u stelt voor deze vooral met human-capital-theo-

rieën te onderzoeken. Nu blijkt uit feministisch onderzoek dat een begrip als 'skill' niet sekseneutraal kan worden ingevuld. In een beroep als kleuterleidster bijvoorbeeld, waarin je goed met kinderen moet kunnen omgaan, wordt dit niet gezien als een te verwerven kundigheid, maar als een natuurlijke eigenschap van vrouwen. Als gevolg daarvan wordt het goed-met-kinderen-kunnen-omgaan niet als een onderdeel van de 'skill' van dit specifieke beroep gezien en wordt dit ook niet in de beloning verdisconteerd. Recent onderzoek naar comparable worth probeert onder andere dergelijke ongelijkheden te ontmaskeren. Deze ongelijkheden blijven verborgen, wanneer je beloningsverschillen met behulp van human-capital-theorieën probeert te verklaren. U stelt nu dat, gegeven het instrumentarium, de juiste vragen moeten worden gesteld. Uiteraard is dat ook belangrijk. Maar afhankelijk van het gebruikte instrumentarium blijven bepaalde dingen ook verborgen, simpelweg omdat je het probleem niet scherp krijgt.

Comparable-worth-onderzoek richt zich vooral op het niet verklaarde restant uit human-capital-onderzoek. Ik zie dergelijk onderzoek vooral als aanvullend; het is niet in strijd met human-capital-onderzoek. Laat ik iets vertellen over een onderzoek dat ik onlangs zelf heb gedaan naar de loonstructuur binnen een Zweeds instituut. Circa éénderde van de arbeidsplaatsen binnen dit instituut worden bezet door vrouwen, waarvan de meeste een technische opleiding hebben. In 1987 heb ik voor het eerst de beloning van mannen en vrouwen binnen dat instituut onderzocht, waarbij ik heb gecorrigeerd voor opleidingsniveau, full-time of part-time aanstelling, aanstellingsduur etcetera. Het bleek dat vrouwen minder snel promotie maakten dan mannen, ook al hadden ze dezelfde kenmerken. Dit jaar hebben we het onderzoek herhaald. In tegenstelling tot de verwachtingen bleek de loonstructuur voor vrouwen verder te zijn verslechterd. Met dat resultaat ben ik naar de directeur gestapt en heb ik gezegd dat de vrouwelijke werknemers een loonsverhoging zouden moeten krijgen. Hij zei toen heel laconiek: 'ja dat vind ik ook. Ik zal aan mijn bestuur voorstellen dit jaar alle vrouwen 5% extra loon te geven'. Het onderzoek was dus een groot succes, waarmee ik maar zeggen wil dat wij, met het instrumentarium van de human-capital-theorie, dergelijke verschillen kunnen aantonen. En ik vind dat het veel meer moet gebeuren. Met dergelijk onderzoek kun je zwart op wit aantonen dat vrouwen benadeeld worden en kun je vervolgens actie ondernemen. Als je bovendien ook nog de mogelijkheid krijgt om longitudinaal onderzoek te doen kun je ook loopbaanverschillen tussen mannen en vrouwen bestuderen. Waarom vervullen vrouwen bijvoorbeeld zo zelden topfuncties?

Maar als het gaat om loopbaanverschillen tussen mannen en vrouwen en over verschillende promotiemogelijkheden, dan gaat het in feite ook om machtsverschillen, om de vraag hoe macht werkt in een bepaalde arbeidsorganisatie. En de neo-klassieke theorie is niet bepaald beroemd vanwege haar machtsanalyses.

Zoals ik al heb gezegd, zie ik eigenlijk geen alternatief.

Maar dan nog zijn er ons inziens in principe twee mogelijkheden. De eerste mogelijkheid is pragmatisch. Het is een houding van: 'ik vind het voor mijn doel een prima instrumentarium, ik kijk gewoon hoe ver ik kom, en de rest laat ik aan anderen over'. Een andere mogelijkheid is om het instrumentarium zelf te kritiseren, om het op een andere manier vorm te geven, om er kritisch mee om te gaan. Het merkwaardige is bijvoorbeeld dat vrijwel iedere discipline een dergelijk proces heeft ondergaan vanuit vrouwenstudies, behalve de economische wetenschap. En ons lijkt het nu juist zo'n uitdaging om vanuit een feministische stellingname de economische wetenschappen zelf op een meer conceptueel niveau te becommentariëren.

Als ik iets vind dat beter is, dan zal ik dat natuurlijk gebruiken. Maar als ik voor mezelf spreek: verschillende mensen hebben verschillende kundigheden, en ik zie mijn kundigheid niet op dat terrein. Ik vind het spannend om te onderzoeken waarom er zulke grote verschillen zijn tussen Nederland en Zweden, bijvoorbeeld in de situatie van vrouwen. Je zou in dit opzicht van een wetenschappelijk experiment kunnen spreken. Er is sprake van twee landen met een verschillend beleid wat kennelijk verschillende effecten heeft gehad. Ik vind het interessant om daar onderzoek naar te doen en bijvoorbeeld het gevoerde beleid vanuit de verschillende effecten te waarderen.

Heeft u daarbij ook impliciet het idee dat Zweden voorop loopt op Nederland omdat daar al zoveel vrouwen buitenshuis werken?

Inderdaad. Ik zie Zweden als een moderne samenleving. Dat klinkt misschien enigszins patriotistisch, maar ik vind het idee van tweeverdieners-gezinnen aantrekkelijk. Ik vind het daarom ook van groot belang om aandacht te besteden aan belastingsystemen die een dergelijk samenlevingsvorm fiscaal aantrekkelijk maken. Ik heb voor mezelf uitgemaakt dat het tweeverdienersmodel te preferen is boven het éénverdienermodel. Daarom vind ik ook niet dat het éénverdienermodel gesubsidieerd moet worden, bijvoorbeeld door allerlei kostwinnerstoelagen, maar dat het tweeverdienersmodel gestimuleerd moet worden.

Het idee dat vrouwen allemaal moeten participeren op de arbeidsmarkt en dat vrouwen wat dat betreft een achterstand hebben, is in Nederland vanuit twee invalshoeken bekritiseerd. Enerzijds wordt er gewezen op de dubbele belasting. Vrouwen die buitenshuis werken, zo wordt gesteld, hebben nu twee taken in plaats van één, omdat de huishoudelijke arbeid nog steeds niet is verdeeld. De andere kritiek stelt dat in dit soort emancipatiedenken de man model staat. De geëmancipeerde vrouw is de vrouw die full-time werkt, carrière maakt, kortom: hetzelfde doet als mannen. Vrouwen moeten hetzelfde worden als mannen, zo wordt gesteld, terwijl wat een man is, niet ter discussie staat. Hoe kijkt u hier tegenaan?

Natuurlijk veronderstelt een veranderende rol van vrouwen ook een veranderende rol van mannen. Maar omdat het vooral voor vrouwen belangrijk is om hun

rol te wijzigen, denk ik dat feministen tot nu toe meer naar de rol van vrouwen dan naar de rol van mannen hebben gekeken. Maar ik geloof ook dat ik vanuit mijn Zweedse achtergrond niet goed op de hoogte ben van deze kritiek. In Zweden heeft de feministische beweging altijd veel aandacht besteed aan de economische zelfstandigheid van de vrouw. Er zijn weinig feministen die zeggen: 'ik wil niet werken, ik wil geld hebben zonder te werken'. Een dergelijke stroming bestaat niet in Zweden.

Dat is ook niet wat wij bedoelen. Wat in Nederland in bepaalde feministische kringen wel wordt gezegd, is: 'Ik wil wel werken, maar ik wil in een andere wereld werken, ik wil onder andere voorwaarden werken, ik wil niet gedwongen worden in een patroon te werken wat ik niet als het mijne herken.'

Ik kan hier verder niet veel aan toevoegen. Je kunt zeggen, en dat is een klacht natuurlijk, dat mannen hun rol niet of nauwelijks hebben veranderd. In Zweden wordt ook nog weleens geklaagd over de zwaar belaste gezinnen. Er is een hoog absentisme bijvoorbeeld, maar dat hangt noodgedwongen samen met het tweeverdieners-model. Ik zie een dergelijk hoog absentisme dat ook als minder groot probleem dan sommige mannelijke commentatoren.

Het is onderdeel van de kosten?

Ja, het is onderdeel van de kosten. Iets waar ik overigens de laatste tijd wel over heb nagedacht, is of we in Zweden eigenlijk niet te veel mensen aan het werk hebben. Als je de economische situatie van Nederland en Zweden vergelijkt, dan valt op dat in Nederland sprake is geweest van een vrij sterke economische groei, terwijl daarvan in Zweden nauwelijks sprake is. Daar staat tegenover dat Zweden nauwelijks werkloosheid kent; alle mensen hebben een baan. Je zou deze feiten ook zo kunnen interpreteren dat in Zweden sprake is van mensen met een negatieve produktiviteit. Dat is natuurlijk een zeer provocerend idee voor de Zweedse samenleving. Ik wil met andere woorden niet een al te rooskleurig beeld schetsen van de Zweedse situatie. Het is een samenleving met veel economische problemen, maar toch vind ik het Zweedse tweeverdienersmodel een waardevol punt.

Tenslotte: stel dat u over tien jaar een nieuwe werkkring accepteert in Amerika of Stockholm, wat zou u hier in Nederland dan bereikt willen hebben?

Mensen hebben wel eens tegen mij gezegd dat ik een groot talent voor communicatie heb. Ik kan communiceren tussen onschuldige, ongeïnformeerde mannelijke economen en feministen die weinig kennis hebben van economie. Ik kan misschien ook communiceren tussen Zweden en Nederland; de communicatie tussen verschillende culturen is vaak heel mager. Ik hoef niet per se een alternatieve feministische economische theorie te ontwerpen. Ik vind dat onderwerp te groot. Wij kunnen op dit moment beschikken over het instrumentarium dat binnen de economische wetenschap is ontwikkeld en dat nog steeds verder wordt

ontwikkeld. En ik vind dit beter dan wat ik elders heb gezien. Ik geloof wel in modificatie; we kunnen onze werktuigen modificeren en inbrengen binnen een feministisch geïnspireerde emancipatie-economie. Maar een nieuwe theorie...? Feministische sociologen die ik heb ontmoet, beweerden weleens dat ze een nieuwe feministische theorie hadden. Maar in feite hadden ze dan alleen maar wat wij binnen de economie een hypothese zouden noemen. Een theorie is bijvoorbeeld de theorie van vraag en aanbod; dat moet altijd waar zijn, of je nu een feministe bent of niet.

Bijdrage voor het congres

Maaïke Meijer

Binaire opposities en academische problemen

Tekstanalyse is mijn beroep, mijn passie en een feministisch instrument van kennis bij uitstek. Daarom zal ik dit opstel wijden aan een praktische tekstkritiek van de drie vragen die het *Tijdschrift* ons heeft opgegeven om lijnen te trekken naar het jaar 2000. Vooraf wil ik gaarne uitroepen dat ik het toejuich dat de redactie lijnen naar de toekomst wil trekken. In het algemeen zijn wij, feministische wetenschappers, veel bezig met *looking back in anger* en ontstellend weinig doende vooruit te kijken naar de toekomst.¹ Wat dat betreft zet de redactie een stap in de goede richting.

Evenwel: de vragen die de redactie ons voorlegt over de toekomst zijn gesteld in de termen van het verleden. De vraagstelling wordt namelijk getoonzet door de discursieve vorm van de binaire oppositie. Het is mijn bedoeling te laten zien dat deze vraagstelling zelf ons in binair denken, en daarmee in het verleden, dat bijvoorbeeld het genderprobleem heeft voortgebracht, arresteert. Een andere vorm van vraagstelling doet wonderen: ik zou zelfs willen beweren dat het probleem verdwijnt als de vragen anders gesteld worden. Ziedaar de macht van de taal.

Mijn tekstanalyse is tevens het praktische antwoord op de vraag naar hoe de 'case'-studie zich verhoudt tot de algemene theorie. De gestelde vragen zijn mijn 'case'. Ik bekijk die case door het oog van een theorie omtrent de schadelijke effecten van de binaire oppositie. Daarmee wil ik niet alleen in theorie, maar ook in de praktijk laten zien dat cases en theorieën niet te scheiden zijn. Zodoende is mijn antwoord tegelijk een demonstratie.

Mijn tekstkritiek richt zich vooral op de toelichtingen van de vragen 2 en 3. Maar bij de toelichting van vraag 1 – wat vinden wij van 'gender-studies'? – begint het al. 'Is deze neutralisering inherent aan 'genderstudies' of slechts een potentieel gevaar?' Twee mogelijkheden worden in de vraag aangeboden. De

1. Dat realiseerde ik me bij het lezen van Donna Haraway's 'A Manifesto for Cyborgs: Science, Technology, and Socialist Feminism in the 1980s', verschenen in: *Socialist Review*, 80 (1985), en vaak herdrukt. Haraway biedt een adembenemende blik in een verre toekomst, waarvan zij overtuigend aantoonde dat hij al is aangebroken. Zij heeft een manier gevonden om met feministische verbeeldingskracht te denken over technologie, over futuristisch engagement: een melancholieke en hartstochtelijke voorzet voor het ontwerpen van nieuwe mondiale feministische strategieën. Op zichzelf een agenda voor 'vrouwenstudies in de jaren '90'. Ik dank de lectruur van dit 'Manifesto' en de discussie erover aan de Utrechtse promovendae-seminars van najaar 1990.

lezer wordt aangemoedigd ergens voor of tegen te zijn. De complicatie van een derde (en volgende) optie wordt geblokkeerd. Niet expres, maar uit de macht der discursieve gewoonte.

Elke vraag waarbij twee alternatieven worden aangeboden is een sterk vormende mal, waarbij de of/of-keuze dwingend wordt voorgestructureerd. Bij vraag 2 wordt gewezen op de bloeiende praktijk van historiserende case-studies. Deze case-studies worden in oppositie gezet tot de algemene theorieën van sekse-ongelijkheid. De vooronderstelling is dat 'cases' weinig relatie hebben met algemene theorieën en vice versa. De binaire oppositie die hier regeert is *bijzonder* versus *algemeen*. Het is of/of wat de klok slaat. Zo wordt de lezer verleid deze binaire oppositie over te nemen als een vruchtbare kijk op het probleem. Sterker nog: de oppositie *schept* het probleem.

In vraag 3 is het de oppositie politiek-wetenschap die de vraag structureert. Algemene theorieën over sekse-ongelijkheid zouden clichés over vrouwelijkheid voortbrengen en bevestigen. Clichés zijn politiek nuttig, oftewel: politiek dramt, wetenschap vernieuwt. De vooronderstelling hier is dat wetenschap en politiek twee diametraal aan elkaar tegenovergestelde gebieden zijn. Ook hier wordt de ondervraagde wetenschapster in haar antwoord bijna gedwongen een dichotomie over te nemen. Gelukkig stelt de tekstanalyse ons in staat ons tegen deze discursieve dwang te weer te stellen.

Waarom is de binaire oppositie als denkvorm schadelijk? Ten eerste omdat hij altijd twee opties aanbiedt, en dat wat zich ertussen dan wel ernaast bevindt, geforceerd naar een van de twee polen harkt. Zo wordt de werkelijkheid gebouwd als een eindeloze reeks van of/of, in paarsgewijze tegenstellingen: licht/donker, dag/nacht/, bewust/onbewust enzovoort. Ten tweede is de binaire oppositie schadelijk omdat er altijd een hiërarchie in is geïmpliceerd, waarbij de ene term wordt gezien als inferieur aan de andere. Of zelfs: de ene term is de schaduwzijde, de negatie van de andere. Er is geen werkelijke oppositie, er is eigenlijk maar één term. Het aan ons bekendste voorbeeld is de oppositie man/vrouw. De vrouw is de niet-man.

De binaire oppositie is derhalve ongeschikt om verschil te beschrijven. Hij is bedoeld om verschil weg te werken onder de ene term die de oppositie regeert. Wat binaire opposities uitsluiten, kan zichtbaar gemaakt worden door de erin geïmpliceerde hiërarchie om te keren: probeer de man te beschrijven als de niet-vrouw, en het wordt zichtbaar dat de eerste term, 'man' – in de woorden van Culler – 'ontworpen is als primair, als een volkomenheid waarvan de tweede term slechts de ontkenning of complicatie is. Gesitueerd in de marge van de eerste term betekent de tweede term de ongewenste, overbodige afwijking'.² De omkering is de deconstructie van de binaire oppositie: dan blijkt hoezeer de eerste term afhankelijk is van de tweede. Voor het denken over binaire opposi-

2. Jonathan Culler, *On deconstruction: theory and criticism after structuralism*. Londen (Routledge and Kegan Paul) 1983, p. 160. (Vertaling van de citaten steeds van mij, M.M.)

ties kan verwezen worden naar Luce Irigaray, Roland Barthes, Mieke Bal, Hélène Cixous, Jonathan Culler, Carl Gustav Jung, Stephanie de Voogd (bien étonnées...). Het is één van de centrale inzichten in feministisch onderzoek.

Case en theorie

Vraag 1 (die naar genderstudies) sla ik over om mij te concentreren op vraag 2 en 3. Eerst dan de case-studies versus de algemene theorie. Allereerst vraag ik me af of 'case' en 'theorie' wel zo uit elkaar getrokken kunnen worden. Ik ken geen theoretisch ongeïnformeerde case-studies. Een 'case' wordt altijd mede gekozen op basis van een theoretische belangstelling, en verder wordt de 'case' altijd bestudeerd en beschreven vanuit een theoretisch perspectief, hoe impliciet dat ook moge zijn. Ontheoretisch onderzoeken, beschrijven of zelfs maar lezen bestaat niet.³ Elke observatie geschiedt vanuit bepaalde epistemologische vooronderstellingen. Feministische 'case'-studies expliciteren bovendien bijna altijd de band met een of meer theoretische kaders. Zodoende wordt er – zoals ik vaak bij studenten en promovendae zie – heel wat theorie opgepikt uit 'case-studies'.

Maar er is meer. Op een dieper niveau gaat het in deze case/theorie-kwestie om een onvervalste binaire oppositie, waarbij de hiërarchie ook duidelijk is: de algemene theorie is 'hogere', 'abstracter', 'mannelijker' dan de case. De cases staan tot de theorie als de rauwe ongestructureerde delen tot het machtige geheel. Beschrijft deze oppositie wat er in feite in feministisch onderzoek gebeurt? In het geheel niet. In de praktijk van het onderzoek is de theorie-'case'-hiërarchie al geruime tijd obsoleet. Als ik mijzelf als voorbeeld ten tonele mag voeren: in mijn boek *De lust tot lezen. Nederlandse dichters en het literaire systeem* heb ik steeds gestreefd naar een wisselwerking tussen tekst (lees 'case') en theorie. Ik ging uit van de gelijkwaardigheid van en dialectiek tussen tekst (case) en theorie, in tegenstelling tot de zo langzamerhand antieke opvatting dat de theorie het hogere analytische model is, dat 'toegepast' moet worden op het lagere object van onderzoek, de tekst/case. Om die hiërarchie op te heffen moest ik haar soms demonstratief omkeren. Riffaterre's poëzietheorie was bijvoorbeeld niet het hogere, smetteloze, blindelings betrouwbare instrument om het werk van Neeltje Maria Min te lezen, maar andersom: de Min-tekst kreeg

3. Vergelijk de wijze waarop Sara Mills het lezen voor het plezier, de 'herkenning' en de ervaring presenteert als een theoretisch standpunt, door haar *Authentic Realism* gedoopt: 'Authentiek realisme wordt door veel gewone vrouwen ingezet bij het praten over literatuur, als vanzelfsprekend de meest geschikte methode voor het analyseren van vrouwenteksten. Toch is het belangrijk deze benadering te zien als een historisch gesitueerde en *theoretische* positie, als elke andere benadering... Door hem te beschouwen als een theoretische praktijk en door de historische ontwikkeling ervan te volgen elimineren we tenminste gedeeltelijk de storende 'natuurlijkheid' en het beroep op het 'gezond verstand' waarmee deze benadering zich omringt.' Sara Mills, Lynne Pearce, Sue Spaul, Elaine Millard, *Feminist Readings/Feminists Reading*. New York enz. (Harvester Wheatsheaf) 1989, pp. 53-80.

bij mij de status van theorie, om Riffaterre te lezen en de feilen van die theorie aan het licht te brengen. Theorie, laten we dat vooral niet vergeten, is ook een tekst. Dat geldt ook voor feministische theorieën. Evenmin mogen we feministische theorieën uitsluiten van een *hermeneutics of suspicion*.

Het omkeren van de in binaire opposities geïmpliceerde hiërarchieën is absoluut noodzakelijk. Roepen dat de polen van de hiërarchie 'gelijkwaardig' zijn, heft de hiërarchie niet op. Derrida: 'Wie deze fase van omkering overslaat, vergeet dat de structuur van de oppositie er een is van conflict en onderwerping. Je gaat dan te snel over tot *neutralisering*, zonder een hefboom te hebben geplant in die machtsverhouding tussen de termen. In de praktijk blijft dan alles bij het oude, en verlies je bovendien elke ingang om effectief te interveniëren.'⁴

Dit omkeren van de theorie/tekst-(*'case'*)-hiërarchie gebeurt in feministisch onderzoek alom. Er is een expliciete of impliciete aanval gaande op de theorie/case oppositie. Ik lees de huidige belangstelling voor cases dan ook als een teken dat men tegenwoordig liever aan de ondergewaardeerde kant van de binaire oppositie theorie/praktijk, abstract/concreet, algemeen/bijzonder, geheel/detail begint. Zonder dat de *'case'* opnieuw de slaaf wordt van de theorie, ontstaat er, in mijn ervaring, in feministisch onderzoek vaak een spannende dialectiek tussen case en theorie, een dialectiek die juist kan ontstaan omdat de hiërarchie op haar kop is gezet.⁵

Ik weet niet wat voor case-studies de redactie op het oog heeft (de case van de Franse onderwijspolitiek in Togo tussen 1895 en 1904 is mij niet bekend), maar mij schieten direct een aantal Nederlandse feministische studies te binnen die de tweedeling (bijzondere) case / (algemene) theorie ver achter zich laten. Van Ien Angs *Geval Dallas* tot Mieke Bals magistrale *Death and Dissymmetry*, van Braidotti/Smelik 'De politiek van het subject' tot Mineke Bosch *Lieve Dr. Jacobs*: ze hebben goddank niets te maken met die theorie die de ons voorgelegde vraag lijkt te bedoelen: dat monster van abstractie waar de gaten in vallen bij het geringste stootje 'toepassing'. Mineke Bosch' *Lieve Dr. Jacobs* lijkt, als brievenuitgave, een *'case'* bij uitstek, maar het is ondertussen ook een statement over de status van ego-documenten als historische bron, een discussie van het biografische, een analyse van de relatie privé-openbaar en een bijdrage aan het verschil-debat. In de zojuist verschenen (opnieuw herziene) Amerikaanse uitgave is het theoretische potentieel van deze *'case'* nog subtieler en explicieter benut.⁶ Het werk van Diaz-Diocaretz over zwarte Noordamerikaanse dichters is altijd óók een ontwerp van poëzie- en teksttheorie. En zo zoude ik nog wel een tijdje door kunnen gaan.

4. Jacques Derrida, *Positions*. Londen (Athlone Press) 1981, pp. 56-57.

5. Een absoluut opwindend voorbeeld: Barbara Johnson, 'Apostrophe, Animation and Abortion', in: *Diacritics* 16, lente 1986, pp. 29-46.

6. *Politics and Friendship. Letters from the International Women Suffrage Alliance 1902-1942*. Edited by Mineke Bosch, with Annemarie Kloosterman, Columbus (Ohio State University Press) 1990.

Beoogt de ons voorgelegde vraag te stellen dat er niet genoeg getheoretiseerd wordt? Volgens mij wordt er meer en beter getheoretiseerd dan ooit tevoren.

Het feministisch onderzoek staat niet alleen in deze subversieve omgang met theorie: een aantal nieuwere historische studies (*Montaillou* van Le Roy Ladurie, *De terugkeer van Martin Guerre* van Nathalie Zemon Davis, *De kaas en de wormen* van Carlo Ginzburg) zijn case-studies of 'microstories' die niettemin aanleiding geven tot geschiedtheoretische *upheavals*.⁷ Feministen hebben uiteraard meer reden tot een subversieve omgang met het genre der theorie, zowel met de 'dominante' theorieën als met de feministische theorieën. Daarom zijn we mijns inziens ook bijzonder goed in het *playing ball with theory*. Dat wordt zichtbaar wanneer we kijken naar de (dis)continuïteit tussen feministisch onderzoek en ander onderzoek. De theorie/case-oppositie blijkt een achterhaald probleem, niet alleen bij ons, maar ook in de wat progressievere gangbare wetenschap.

Het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* heeft vaker de neiging feministisch onderzoek te behandelen als geheel op zichzelf staand. Misschien verklaart dit gebrek aan spiegeling aan de wetenschappelijke problemen van anderen dat ronddraaien in vrouwenstudies-probleemstellingen uit de jaren zeventig. Het is veel vruchtbaarder de relatie te zien die feministische studies onderhouden met de rest van de academische wetenschap. Sommige theoretische impasses delen we met anderen, sommige paradigma-wisselingen gaan wij op dezelfde wijze door, sommige problemen zijn al voor ons opgelost, in sommige opzichten zijn we aanzienlijk verder, zonder in staat te zijn op die voorsprong te scoren. Feministische onderzoekers brengen bijvoorbeeld in het algemeen veel meer zelfreflexiviteit op dan anderen. De relatie tussen subject en object van onderzoek – elke feminist die vrouwenstudies doet is zelf zowel subject als object van onderzoek – is door ons op voor anderen voorbeeldige wijze gedacht. Die voorsprongen worden mijns inziens te weinig uitgebuit omdat we de vergelijkingen met andere tradities onvoldoende trekken.⁸ Verder ben ik er niet alleen van overtuigd dat het feministisch onderzoek alle revoluties die zich in het wetenschappelijk veld voltrekken, mee ondergaat, maar ook dat die revoluties niet los te denken zijn van onze aanwezigheid in dat veld.

7. Zie Mineke Bosch, 'Egodocumenten: bronnen van kennis en plezier', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 30, (1987), pp. 203-221, met name pp. 215-216. Deze *microstories* kunnen gezien worden als voorboden van een nieuw historisch paradigma, vergelijkbaar met de intrede van de psychoanalyse. Microgeschiedenissen betekenen voor de kennis van het verleden hetzelfde als wat schijnbaar onbelangrijke details en flarden herinnering in de analytische kuur betekenen voor de kennis van het zelf.

8. Bosch (1987 en elders) trekt dit soort vergelijkingen bijvoorbeeld wél. Naar analogie van het vaak als 'anekdotisch' afgedane genre van de case-studies van Le Roy Ladurie, Zemon Davis en Ginzburg pleit zij voor een deconstructivistische uitbuiting van het marginale karakter van vrouwengeschiedenis.

Historie en actualiteit

Voort met vraag 2. Hoe verhoudt de 'historisering' zich tot actuele problemen? Weer krijgen we een of/of keuze: of de historisering komt voort uit onvermogen om stelling te nemen ten aanzien van de actualiteit, of zij biedt daar indirect juist beter zicht op. Ook hier zou ik graag ontsnappen aan de twee discursief doodlopende wegen die worden aangeboden. Het is niet alleen zo, dat geschiedenis de actualiteit 'dient', noch dat zij daaruit een gerieflijke ontsnapping biedt. De relatie geschiedenis-actualiteit kan ook heel anders gedacht worden: andersom. Paradoxaal genoeg is het vaak zo, dat de belangstelling voor geschiedenis en de keuze van 'cases' uit de actualiteit voortkomt. Je zou de vraag ook om kunnen keren: welk perspectief op geschiedenis wordt door de actualiteit mogelijk gemaakt? Welke nieuwe historische kennis kan gegenereerd worden dankzij onze actuele politieke en theoretische stellingnames? Wat leert de actualiteit ons over de geschiedenis? In de geschiedfilosofie is het al een vrij geaccepteerd idee dat geschiedenis altijd *ook* de geschiedenis van het heden is. Ook feministisch onderzoek laat dat zien. De onderzoeksgolf naar lesbische geschiedenis hangt regelrecht samen met de grote populariteit van het lesbisch bestaan in onze dagen. En om nog even bij dat onderzoek naar het lesbische te blijven: dat onderzoek laat welhaast in *Reinkultur* zien hoezeer historische observaties door actuele obsessies gestuurd worden. De herontdekking van de lesbische Romantische Vriendschap van de achttiende en negentiende eeuw rond 1980 (Smith-Rosenbergs *Female World of Love and Ritual*, Fadermans *Surpassing the Love of Men*), gevolgd door een vurige belangstelling voor historische lesbische seksualiteit later in de jaren tachtig, laten zien hoe het moderne denken over het lesbische bijna *linea recta* wordt teruggeprojecteerd in de geschiedenis. Er is ook niets tegen dergelijke projecties: ze vormen zelfs onze toegang tot de geschiedenis.

De tegenstelling die hier dus wordt geponeerd tussen historische studies en actualiteit vind ik niet vruchtbaar. Er is geen sprake van gescheiden domeinen: integraal.

Politiek en wetenschap

Een derde oppositie die ik met kracht zou willen aanvechten is die in vraag 3, tussen 'politiek' en 'wetenschap'. Algemene theorieën van sekse-ongelijkheid (de ware vrouwenstudies?) zouden clichés over vrouwelijkheid voortbrengen en bevestigen. Zulke clichés zouden politiek nuttig zijn, maar wetenschappelijk onvruchtbaar. Daarom moet wetenschap noodzakelijk van politiek 'afdrijven'.

Deze redenering bezorgt mij op diverse fronten kippevel. Ten eerste kan ik niet onderschrijven dat algemene theorieën van sekse-ongelijkheid noodzakelijkerwijze clichés voortbrengen. Welke theorieën zouden in aanmerking komen

als 'algemene theorieën'? Irigaray, Wittigs verzamelde essays, Gayle Rubin, Chodorow, De Lauretis' 'Desire and Narrative', Kristeva, Silverman? Geen van alle cliché-matig. Als tekst (ik herhaal: een theorie is ook een tekst) 'bezondigen' deze werken zich wel aan bezielde retoriek, maar ik vind ferme uitspraken persoonlijk uitermate inspirerend. Die hebben op mij hetzelfde effect als de pagina's van Renate Dorresteins *Het Perpetuum Mobile van de Liefde*, dat trouwens ook welhaast geschaard mag worden onder de algemene theorieën van sekse-ongelijkheid.

Voorts wordt niet gedefinieerd wat hier wordt verstaan onder 'politiek'. Formele politiek, het Tweede-Kamerwerk, of alle relaties waarin sprake is van ongelijke machtsverhoudingen, van de politieke dimensies van de literatuurkritiek tot de legitimatiestrijd van de feministische psycho-therapie? En zijn clichés politiek nuttig, welke vorm van politiek we hier ook voor ogen nemen? Volgens mij zijn clichés nooit nuttig, noch in de politiek, noch in de wetenschap, noch *anywhere else*. Wie met clichés werkt, bedrijft slechte politiek en slechte wetenschap. Een aanvechtbare vooronderstelling is verder dat die clichés die de opstellers van 'algemene theorieën' zouden produceren, regelrecht terechtkomen in de Tweede Kamer c.q. de politiek in ruimere zin. De wetenschap zou dan een toeleveringsbedrijf voor de politiek zijn. Dat impliceert dat de wetenschap een 'hoger' en van de politiek gescheiden domein is. Maar ook deze relatie wetenschap/politiek lijkt mij eerder dialectisch dan hiërarchisch. Er spelen zich mijns inziens gelijktijdige en *parallele* processen af in wetenschap en politiek. De wetenschap, mijne dames, is ten eerste *zelf een politieke arena*, waar grote machtsverschillen heersen en waar harde politieke strijd geleverd moet worden om te krijgen wat wij willen: geld, plaatsen, organisatorische inbedding, respect, studenten, promovendae, zetels in belangrijke besturen, een onderzoeksschool, publikaties in 'dominante' wetenschappelijke media, citaties, invloed in andere wetenschapsgebieden. Dat de wetenschappelijke theorieën en methoden ook inhoudelijk uitermate politiek zijn, behoeft in dit blad geen betoog. (Vroeger, toen ik nog lerares was, ergerde ik me altijd wild aan die praat van seksistische collega's: 'Hoe bereiden we onze leerlingen voor op de maatschappij?' 'Deze school is een maatschappij', riep ik dan. 'In de omgangsvormen die hier heersen, de verantwoordelijkheden, de relaties, de taakverdeling, de sekseverhoudingen is de maatschappij al begonnen.')

Behalve dat de wetenschap zelf inhoudelijk een belangrijk terrein van politieke strijd is, spelen binnen de universiteit als werkkring bijna alle issues die ook in andere werkkringen aan de orde zijn. Vrouwen in hogere beroepen? Vrouwen in management? Kinderopvang? Homofobie? Ouderschapsverlof? Discriminatie van deeltijdwerkers? Stress? Onder-inschaling van vrouwen? Het accepteren van vrouwelijke autoriteit? Allemaal politieke issues die voor ons net zo goed aan de orde zijn als voor menig ander werkend meisje.

De vraag is niet hoe de wetenschap de politiek ‘dient’.⁹ De vraag is hoe wij feministische wetenschap kunnen beoefenen op een politieke en radicale wijze. Op de manier van de wetenschap. Door ons te engageren met wat wij voor vrouwen in het wetenschappelijk machtsdomein moeten veroveren, zowel inhoudelijk als organisatorisch. Het aardige van feminist zijn is dat je altijd zelf behoort tot de doelgroep. Het is onze taak *op ons terrein* de feministische strijd te leveren, door goed onderzoek af te leveren, door kritisch ten opzichte van het eigen veld te staan, door de conflicten met de gangbare wetenschap aan te pakken, door vastberaden de lange weg door de instituties af te leggen en door een open oor en oog te hebben voor wat zich, parallel aan ons, in andere politieke arena’s afspeelt. Feministische wetenschappers hebben geen geprivilegieerde positie ten opzichte van andere feministen. Wij weten het niet ‘beter’. Zorgen voor een open verbinding is voldoende.

Besluit

Ik wilde een bijdrage leveren aan het denken over de toekomst door een paar oude probleemstellingen uit de weg te ruimen. Vraag 2 en 3 zadelen ons op met academische problemen in de slechte zin des woords. Deze problemen verdwijnen wanneer men afziet van het gebruik van de verderfelijke binaire oppositie. De binaire oppositie als discursieve vorm verleidt ertoe te denken in termen van hiërarchisch aan elkaar geopponeerde, gescheiden entiteiten. Deze denkvorm *schept* problemen, maar daarvan bent u bij deze verlost. Ik hoop dat ik aanleiding heb gegeven tot het bedenken van een nieuwe probleemstelling voor de jaren negentig.¹⁰ Geen dank. Graag gedaan.

9. Ook Veronica Vasterling constateert in ‘De ontwikkeling in het theorie/praktijk debat’, in *Wetenschap beoefenen*, ZUV, Groningen 1987, pp. 59-66, dat het denken over theorie/praktijk c.q. wetenschap/politiek vastliep in het denkmodel van de binaire oppositie. De post-structuralisten elimineerden die oppositie door de beide termen onder te brengen in het *vertoog*-concept. Dat Vasterling de feministen vervolgens naadloos in het dominante *vertoog* laat passen, lijkt mij geheel onjuist.

10. Een paar suggesties: – Haraway’s ‘Manifesto for Cyborgs’ als agenda voor de jaren negentig; – de interactie van vrouwenstudies met de andere progressieve takken van wetenschap als hierboven geschetst onder punt 2; – de ‘paradox vrouw’, zoals bijvoorbeeld bondig geformuleerd in *Signs*, 13 (1988), nr. 3 door Linda Alcoff: ‘The dilemma facing feminist theorists today is that our very self-definition is grounded in a concept that we must deconstruct and de-essentialize in all of its aspects.’

Proefschriftfragmenten

Helma Lutz

Welten verbinden – Türkische Mittlerinnen (Intermediäre) in den Niederlanden und der Bundesrepublik Deutschland

Helma Lutz promoveerde op 2 november 1990 in de sociale wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam. In haar proefschrift (uitgegeven bij IKO – Verlag für Interkulturelle Kommunikation te Frankfurt) staan de ervaringen van een specifieke groep Turkse migrantes in Nederland en West-Duitsland centraal. Het gaat om vrouwen die in verschillende instellingen van maatschappelijke dienst en hulpverlening en welzijnsinstellingen als betaalde kracht voor en met landgenoten werken. Vanwege de beroepsmatige bezigheden van deze vrouwen worden zij bemiddelaarsters genoemd, ‘intermediaires’. De bezigheden van bemiddelaarsters worden in verband gebracht met hun etnische achtergrond. Onderzocht is op welke wijze zij een bijdrage leveren aan het ontstaan en de ontwikkeling van onderling begrip tussen allochtonen en autochtonen. Kenmerkend voor het werk dat bemiddelaarsters verrichten is het voortdurend moeten vertalen en overdragen van praktijken (gedrag en handelingen) en de betekenis van terminologieën, zowel naar hun landgenoten als naar de kant van de autochtonen. Onderstaande fragmenten komen uit hoofdstuk zeven en uit de nabeschuiving.

Hoofdstuk 7 (p. 220 e.v.)

Over het sollicitatiegesprek zei Li het volgende:

‘Ze vroegen me: “Stelt u zich voor dat een huisarts een oudere man met zijn vrouw naar u toe stuurt met de opdracht hem te vertellen hoe hij zijn problemen met het geslachtsverkeer kan oplossen. Zou u zo’n man rond-uit kunnen vertellen wat hij moet doen, hoewel hij waarschijnlijk uw vader had kunnen zijn of misschien nog ouder is?” En toen zei ik tegen hem: Omdat ik op grond van mijn bevoegdheid in die functie een zekere competentie heb, vind ik dat mijn leeftijd daarbij geen rol speelt. Ik heb per slot van rekening bepaalde informatie van de huisarts gekregen, en die moet ik voor hem verduidelijken in zijn eigen taal.’

Ze werd aangenomen omdat men dat antwoord zo ‘frappant’ vond; Li had op het bestuur – ‘allemaal Hollanders’ – ‘zo’n volwassen indruk’ gemaakt, naar men haar later vertelde.

Li had bij dit sollicitatiegesprek reeds een aantal aspecten van haar kennis duidelijk gemaakt: ze wist dat men zich in een maatschappij die niet meer sociaal-hiërarchiek, maar sociaal-technisch functioneert, beroept op *expertise*, op professionele competentie, hoewel zij deze formeel gesproken nog niet bezat.

Bovendien blijkt uit dit antwoord dat Li een dubbele vertaalprestatie moest leveren – hoewel haar werkgever zich daarvan vermoedelijk helemaal niet bewust was. Enerzijds had ze met haar aanstaande werkgevers gesproken in de taal van de sociale technologie; aan de andere kant wist ze dat ze met een Turkse cliënt in zijn eigen taal moest spreken. Ze kon er namelijk van uitgaan dat een oudere Turkse man, voor wie de hiërarchie van de leeftijd nog sociale betekenis heeft, het advies van een jongere vrouw wel eens niet zonder meer zou kunnen aanvaarden. Aan de andere kant wist ze ook dat een *arts* als medisch expert door haar landgenoten wordt geaccepteerd. Daarom ‘gebruikte’ ze hem hier, om haar eigen ‘expertise’ meer gewicht te verlenen. Uit dit voorbeeld blijkt dat het Li steeds weer is gelukt ervaringsrealiteiten naar beide kanten over te dragen.

Ze was zich bewust van haar veelzijdige competentie en maakte daar ook bewust gebruik van. Aan het eind van een gesprek zei ze een keer:

‘Ik vind dat ik een voorsprong heb, vergeleken met de blanke maatschappij, omdat ik me in twee werelden moet verplaatsen, in twee werelden moet denken en handelen. Dat is mijn sterkste wapen.’

(...) Er is nog een aspect dat verduidelijkt hoe kwetsbaarheid en betrokkenheid in de praktijk van bemiddelaars samenhangen: de confrontatie met autochtone collega’s.

Regelmatig werd zij, aldus Li, er door autochtonen op aangesproken dat zij haar landgenoten niet representeerde omdat ze niet ‘typisch Turks’ zou zijn. Uit haar kleding en optreden zou juist blijken dat ze zich had aangepast aan het ‘Westen’. Daarom werd haar de binding met de migrantengroep ontzegd. Li:

‘Nou, dat noem ik omgekeerde discriminatie. Nederlanders hebben een bepaald beeld voor ogen wanneer ze over Turken praten, en vooral als het over Turkse vrouwen gaat. Ik ben geboren en opgegroeid in Turkije, en in Turkije heb ik me net zo gedragen als hier. Ik ben niet afkomstig uit een bijzonder modern gezin, wel uit een progressief gezin. Het is ook niet zo dat ik mijn vrijheden hier in Nederland heb veroverd, zoals vaak wordt beweerd, maar in Turkije. Ik ben ook geen uitzondering op de regel, als men mij vergelijkt met mijn landgenoten in Turkije. Hier in Nederland verwacht men van mij dat ik me terughoudend opstel, vooral tegenover mannen, dat ik hun niet de hand mag drukken, dat ik hen niet rechtstreeks mag aankijken. Dat ik geen grapjes met hen kan maken. Mijn ervaring is: zolang je niet zegt dat je een Turkse bent, gaat het heel goed, maar zodra ze horen dat je uit Turkije komt, is het of er een klep dicht gaat, vooral bij

mannen. Dan zeg ik: ik wil graag over mijn afkomst praten, maar ik verwacht dan wel dat jij dezelfde blijft als twee seconden geleden. Ze hebben altijd al een vast beeld van Turkse vrouwen, en zeggen dan tegen mij: maar jij bent helemaal geen echte Turkse, jij kunt geen Turkse zijn. Waarom ben je anders gekleed dan je landgenotes? Dan zeg ik: ik ben net zo gekleed als mijn landgenotes in Turkije. Dat komt niet doordat ik me hier heb aangepast, maar doordat ik een levenswijze heb gekozen die in Turkije niet als uitzonderlijk wordt beschouwd, in tegenstelling tot Nederland. Jullie zijn nu eenmaal gewend aan mijn traditionele landgenoten, die in meerderheid van het platteland komen. Dan krijg je dus: je wordt niet meer gediscrimineerd omdat je Turkse bent, maar omdat je in hun ogen een verwesterde, geëmancipeerde vrouw bent. En dan zeggen ze zelfs: jij hoort niet bij de migrantengemeenschap in dit land.'

Deze woorden spreken voor zichzelf. Zoals al beschreven is in de Inleiding en in diverse passages van het eerste deel van deze studie, wordt zij geconfronteerd met vooropgezette meningen en taxaties, zoals die in de westerse maatschappij over de 'islamitische' vreemdelingen zijn gegroeid. Ik wil er alleen nog een keer met nadruk op wijzen dat de cultuur-relativistische theorieën die in het onderwijs, in de pers en dergelijke worden gebruikt ter bestrijding van vooroordelen, en die tot doel hebben meer 'begrip' voor etnische minderheden te wekken, vaak negatieve effecten hebben voor de betrokkenen zelf, terwijl ze 'onzeker geworden' autochtonen helpen de 'vreemdelingen' naar een bepaalde categorie te verwijzen. Tot wat voor reacties de overmatige nadruk op, respectievelijk constructie van vreemdheid kan leiden, blijkt duidelijk uit dit citaat: de moderne kleding verliest haar symbolische waarde zodra de autochtoon 'weet' dat daaronder een 'islamitische' vrouw verborgen zit. Aan de andere kant concluderen autochtonen kennelijk uit de symbolische functie van het 'moderne' uiterlijk dat een dergelijk uiterlijk inbreuk maakt op de regels van de gemeenschap en slechts kan leiden tot een 'breuk' met de oorspronkelijke 'cultuur'. Of zo iemand dan nog in staat is de van haar verwachte brugfunctie te vervullen, trekt men in twijfel.

Nabeschouwing (p. 262)

Individueel en collectief worden minderheden geconfronteerd met waarnemingen door vreemden waarvan zij het *beoordelende aspect* niet kunnen delen; omdat de elementen van de differentiatie echter aanknopen bij duidelijk zichtbare elementen van hun culturele praktijk, kunnen ze zich niet openlijk en krachtig tegen dergelijke ascripties verzetten.

Ik vind het van belangrijk erop te wijzen dat voor mijn informantes hun *culturele* identiteit als *Turkse* in de emigratie tot kernaspect van de perceptie door zichzelf en anderen is geworden. Alle andere identiteitsgenererende aspecten zijn vanaf dat punt minder relevant, of worden bij dat ene aspect ingedeeld.

De perceptie een Turkse *vrouw* te zijn verandert bij voorbeeld; in de Duitse/Nederlandse maatschappij zijn ze tot *Turkse* vrouwen geworden. De maatschappij die de leden van de minderheidsgroep opneemt, dwingt hen niet alleen direct, via wetgeving voor buitenlanders, maar ook indirect, met behulp van de verdeling van de gelden over de sociale diensten, tot een collectieve identificatie als 'Turks'. De enige alternatieve optie is naturalisatie en/of een verregaande assimilatie. Tegenstellingen en geschillen binnen de gemeenschap moeten wijken voor de politieke efficiëntie. Dat kan er ook toe leiden dat de Turkse migranten/migrantes hun culturele identiteit mystificeren, of juist de hun toegeschreven uitsluitende kenmerken overnemen als positieve identiteitsmodellen overnemen, bij wijze van 'contra-stereotypie', à la 'black is beautiful'. De migranten/migrantes zeggen dan: de Nederlanders/Duitsers hebben een communicatiestoomnis, ze zijn egocentrisch en emotioneel vereenzaamd. Dat contrasteren ze met de beschermende eigenschappen, de emotionaliteit en het sociale engagement, die zij als positieve identificatiekenmerken van de Turkse cultuur beschouwen.

Om de impasse te doorbreken van een discussie die gebaseerd is op dichotomieën (stereotypering en contra-stereotypering), is in deze studie gepleit voor de invoering van een gedifferentieerd cultuurbegrip als instrument voor de analyse van groepsspecifieke processen.

Cultuur zou men, in de zin van de theorie van Pierre Bourdieu en het CCCS [*Center for Contemporary Cultural Studies* in Birmingham], liever moeten zien als een complexe grammatica voor het handelen, als een status-, klasse- en seksspecifiek gestratificeerd waarnemings- en handelingspatroon.

De verwerving van 'cultuur' is een collectief proces van toeëigening, afgrenzing en transformatie. Mensen ontwikkelen en veranderen de culturele systemen die ze in de verschillende fasen van hun socialisatie hebben verworven. Onder de invloed van sociale opties en voorschriften reproduceren of verruimen ze hun basisvoorwaarden.

(p. 264)

Bij de evaluatie van de gesprekken over kwesties van zelfbeelden en 'gender'-identiteit ben ik tot de conclusie gekomen dat het zelfbeeld van de vrouwen en hun strategieën geanalyseerd kunnen worden als strijd om de erkenning van *gelijkheid* en *verschil*. Enerzijds verzetten ze zich tegen de 'westerse' maatstaven die men bij hen aanlegt. Ze verwijzen naar habituele verlieservaringen die ze tijdens het proces van aanpassing aan de westerse cultuurpatronen hebben opgedaan. Hun eigen omgangsvormen – bij voorbeeld homo-sociale omgangsvormen – hebben ze moeten opgeven en beperken. Aan de andere kant staan ze achter het streven naar gelijkheid en gelijkstelling van mannen en vrouwen, en zien ze op dat punt in de 'westerse' maatschappij-organisatie een voorbeeld voor de Turkse migrantengemeenschap.

Uit de gesprekken blijkt duidelijk dat 'gender'-identiteit een primair aspect van de individuele identiteit als zodanig is, een aspect waarvan men slechts aarzelend afstand doet. Terwijl culturele bouwstenen met betrekking tot andere identiteitsaspecten gemakkelijker worden overgenomen, lijkt de confrontatie met 'westerse' seksespecifieke cultuurpatronen, die de bemiddelaars op zijn minst in gesprekken over 'vrije' seksualiteit tegenkomen, meestal te stuiten op afwijzing, of op zijn minst op kritische afbakening. Ze weigeren voor vooruitgang in de richting van zelfverwerkelijking te betalen met het prijsgeven van hun eigen instellings- en gedragspatronen.

Margreet Wegelin

Moeders en vaders, scheiden en delen

Constructies van gelijkheid in de verdeling van het ouderschap na echtscheiding

Op 9 november 1990 promoveerde Margreet Wegelin aan de Universiteit van Amsterdam tot doctor in de sociale wetenschappen. In haar proefschrift (uitgegeven bij Thesis Publishers Amsterdam) onderzoekt zij hoe 'gelijkheid' tussen moeders en vaders betekenis krijgt bij de verdeling van het ouderschap na echtscheiding. Opvattingen omtrent gelijkheid worden onderzocht op drie niveaus: in wetenschappelijke theorieën over gescheiden ouderschap en de verdeling daarvan, bij de beroepsgroepen die betrokken zijn bij echtscheiding, zoals rechters, scheidingsbemiddelaars en kinderbescherming, en tenslotte bij gescheiden ouders zelf. Het onderstaande fragment is afkomstig uit het laatste hoofdstuk, waarin de onderlinge samenhang van de betekenisgeving op de drie niveaus aan de orde komt.

Ouderschap en gelijkheid

Symmetrische gevoelsbanden

Op alle drie de onderzochte niveaus wordt het gescheiden ouderschap primair benoemd als een gevoelsrelatie tussen ouder en kind. In de wetenschappelijke teksten is deze betekenisgeving het meest gedifferentieerd aanwezig. Er zijn vier variaties van dit soort ouderschap: in de vorm van een *attachment*-verhouding, als onderdeel van psycho-analytische dynamiek, als biologisch verankerde loyaliteitsrelatie en als roltheoretisch concept. De psycho-analytische versie is het verst uitgewerkt en het vaakst empirisch getoetst. Evenzo wordt in de uitspraken van de deskundigen het gescheiden ouderschap gekenschetst als een gevoelsrelatie. De rechters benadrukken de gevoelsband ontstaan door de biologische verwantschapsrelatie tussen ouder (vader) en kind, en de gehechtheidsrelatie tussen ouder en kind. De bemiddelaars en raadsmedewerkers accentueren

vooral de gehechtheids-relatie van beide ouders met hun kinderen. En ook in de ouderlijke beleving is het gescheiden ouderschap allereerst een kwestie van gevoelsmatige betrokkenheid.

Binnen dit psychologische kader wordt de verhouding tussen gescheiden moeder en kind, en gescheiden vader en kind voornamelijk als symmetrisch voorgesteld. In de wetenschappelijke teksten bestaat ten aanzien hiervan de meeste differentiatie. Onderscheiden kan worden in gelijkheid in de principiële mogelijkheden van moeders en vaders om te voorzien in de gevoelsbehoeften van het kind, in gelijkheid in de mate waarin beiden onmisbaar geacht worden voor het kind, en in gelijkheid in de feitelijke betrokkenheid die men bij beide ouders ziet. Alle vier de besproken (sociaal-)psychologische benaderingen benadrukken één of meer van deze aspecten van gelijkheid. Alleen bij de psychoanalytische invulling van het gescheiden ouderschap wordt – naast een gelijkheid in de zin van een gelijke onmisbaarheid van beide ouders – een principieel verschil verondersteld in de betekenis van beide seksen voor de ontwikkeling van het kind. Dergelijke differentiëringen van gelijkheid ontbreken in de uitspraken van de deskundigen. Gelijkheid wordt door hen vooral ingevuld als symmetrie in de potentiële betrokkenheid van vaders en moeders bij de kinderen. Beiden worden daartoe in gelijke mate in staat geacht. Uitspraken van de Hoge Raad ondersteunen bovendien het recht van verwekkers om inhoud te geven aan contact met kinderen tot wie een biologische verwantschapsrelatie bestaat. Dit ‘gezinsleven’ wordt niet alleen voor de verwekker, maar ook voor het kind van essentieel belang geacht. Zo wordt symmetrie tot stand gebracht tussen de onmisbaarheid van de biologische moeder en die van de biologische vader. De psychoanalytische invulling van het gescheiden ouderschap, waarin verschil in de betekenis van beide seksen wordt verondersteld, keert bij de deskundigen niet terug. In het vertoog van de deskundigen wordt voorts symmetrie tussen de gescheiden ouders geconstrueerd door het gebruik van het concept ‘gezamenlijke verantwoordelijkheid’. Hierin komt een aantal van de hiervoor genoemde vormen van gelijkheid samen en wordt een aspect van (mede)zeggenschap toegevoegd. Door rechters wordt verwezen naar een gelijkheid van zeggenschap, formeel door goed overleg tussen de ouders, of formeel door de voortzetting van een gezamenlijke ouderlijke macht na echtscheiding. Door bemiddelaars wordt een gelijk verantwoordelijkheidsgevoel van moeders en vaders voor het voortgaan van beider relatie met de kinderen aangeduid.

Ook voor een belangrijk deel van de ouders zijn vaders en moeders gelijk door hun beider gevoelsmatige betrokkenheid bij de kinderen. De door de deskundigen gepostuleerde gelijkheid als ‘gezamenlijke verantwoordelijkheid’ vindt bij de onderzochte groep ouders echter geen enkele weerklank. Veel overleg over de plaats van beide ouders in relatie tot de kinderen is er niet meer, en voor zover dit er wel is wordt dit gekenmerkt door een uitgesproken sekse-bias. De ouders gaan veelal wel uit van een blijvende vorm van bemoeienis of zeggenschap ten gunste van de man maar niet ten gunste van de vrouw wanneer

deze de kinderen achterlaat. Kennelijk wordt door hen een dergelijke ongelijkheid in de vorm van overwicht van de man als vanzelfsprekend ervaren. Een dimensie van (ongelijke aanspraken op) zeggenschap doorsnijdt aldus de gelijkheidsopvattingen van de ouders in het verloop van het gescheiden ouderschap als gevoelsrelatie. Bij een minderheid van de ouders wordt dit verloop bovendien doorsneden door een derde dimensie: dat van (een ongelijk verdeelde) zorg. Deze groep ouders zegt geen bemoeienis van de ex-partner na scheiding te accepteren, wanneer deze niet (meer) bijdraagt aan de feitelijke zorg voor de kinderen. Beide doorsnijdingen maken op het niveau van de beleving van de ouders een spanningsverhouding zichtbaar tussen gelijke ouderlijke aanspraken op een affectieve relatie met de kinderen, en de ongelijkheid die gewoonlijk bestaat in de feitelijke verdeling van zorg en in de zeggenschap die ieder van de seksen wordt toegestaan. Deze spanningsverhouding blijft op het niveau van de deskundigen buiten beschouwing.

Ongelijkheid van zorg

De duidelijkste verschillen tussen de drie niveaus tonen zich in de wisselende aanwezigheid van de zorgdimensie van ouderschap. Op het wetenschappelijke niveau heeft het sociaal-materiële ouderschap aanvankelijk weinig aandacht gehad. In de jaren tachtig is deze benadering, toegespitst op de zorgrelatie tussen ouder en kind na echtscheiding, vanuit vrouwenstudies opnieuw in de aandacht gebracht. Daarbij is de hiervoor genoemde spanningsverhouding gesignaleerd tussen enerzijds het zorgen dat uitsluitend door vrouwen gebeurt en anderzijds de zeggenschap over de opvoeding die vrouwen (desondanks) delen met mannen. De ongelijkheid in de verdeling van de zorg tijdens het huwelijk wordt als verklaring gezien voor de pogingen van sommige vaders na echtscheiding niet allereerst te streven naar een eigen materiële zorgbasis voor de relatie met hun kinderen, maar hun garanties voor vaderschap primair te willen funderen in een zeggenschapsverhouding over de zorg die hun ex-vrouwen uitvoeren. Uit dit zelfde patroon bestond immers tijdens het huwelijk hun vaderschap.

Op het niveau van de deskundigen is de zorgrelatie tussen ouder en kind grotendeels afwezig. Soms duikt zij even op, bijvoorbeeld in discussies over juridische zeggenschap. Het is dan een criterium waaraan vrouwen eerder blijken te beantwoorden bij voogdijbeslissingen inzake jonge kinderen, en een extra criterium voor vrouwen bij voogdiadviezen en -beslissingen dat voor mannen niet geldt. De meeste deskundigen gaan op de gelijkheid in potentiële zorgmogelijkheden tussen de seksen nauwelijks in, laat staan op de feitelijke ongelijkheid daarin.

Voor een meerderheid van de ouders is de zorgrelatie niet een primair criterium van hun ouderschap, maar voor een belangrijke minderheid wel. Dat geldt voor mannen en vrouwen in dezelfde mate. Een logische consequentie van een ongelijk verdeelde zorg na de echtscheiding is voor hen dat dan ook de zeggenschap ongelijk is verdeeld. Zorg en zeggenschap gaan in hun beleving sa-

men. Voor anderen is die connectie niet vanzelfsprekend. De zeggenschap wordt gezien als een aparte dimensie die de zorg-dimensie geheel kan doorkruisen.

In het vertoog van zorg ontbreekt kortom een analoge representatie van (on)gelijkheid van niveau tot niveau. Waar de (on)gelijkheid van zorg aan de orde komt, wordt zij in wisselende mate verbonden met de vraag naar de gelijkheid in de verdeling van zeggenschap na de echtscheiding. Hoe de feitelijke ongelijkheid tussen de seksen in de zorgrelatie tot de kinderen doorwerkt in de gevoelsrelatie tot deze, wordt opvallend genoeg nergens uitgewerkt. Gezien de dominantie van het vertoog van het ouderschap als gevoelsrelatie zou te verwachten zijn dat elementen daaruit opgenomen worden in het vertoog van de zorg; dat is hier echter niet het geval.

Jolande Withuis

Opoffering en heroïek

De mentale wereld van een communistische
vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland, 1946-1976

Op 6 september 1990 promoveerde Jolande Withuis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen tot doctor in de Sociale Wetenschappen. Het proefschrift is verschenen bij uitgeverij Boom (Amsterdam/Meppel). Hieronder volgt de samenvatting van haar proefschrift.

In november 1946 richtten vrouwen die het concentratiekamp Ravensbrück hadden overleefd en/of in het Nederlandse verzet hadden gezeten, een nieuwe vrouwenorganisatie op, de NVB, de Nederlandse Vrouwenbeweging. Zij hadden een brede beweging voor ogen die politieke invloed voor vrouwen zou eisen. Vrouwen zouden, dachten zij, als moeders, een vredelievender wereld creëren; zelf overbruggen de vrouwen met de nieuwe organisatie de links-rechtstegenstelling. Maar die samenwerkingsidylle was niet van lange duur. Onder invloed van de Koude Oorlog veranderde de organisatie in een communistische vrouwenorganisatie; ze staat in het algemeen bekend als 'mantelorganisatie' van de CPN; in 1951 verbood de regering het NVB-lidmaatschap voor ambtenaren. In 1976, bij haar tiende congres, keerde de NVB zich fel tegen het nieuwe feminisme. Dat zij zich toen impliciet ook keerde tegen ideeën zoals die dertig jaar tevoren leefden onder de oprichtsters van de vereniging, is een van de feiten die blijken uit het hier gepresenteerde onderzoek.

In dit boek worden twee vragen beantwoord: ten eerste de vraag hoe de NVB tot stand kwam en welke ontwikkelingen zich tussen 1946 en 1976 voor-

Paraat, jrg. 2 (1948), nr. 47
(20 februari) (Foto UB,
Amsterdam). (Overgenomen
uit de dissertatie)

deden, met name aangaande de betekenissen die de NVB en haar leden gaven aan 'gender' als oriënterende categorie. Ten tweede de vraag hoe de geschetste veranderingen zijn te verklaren.

Hoewel deze studie de ontwikkeling betreft van een politieke organisatie, gaat het hier niet om de politieke betekenis van de NVB, maar om wat politiek in het leven van de leden betekende. Het boek behandelt de communistische cultuur in de koude-oorlogsjaren en de psychische mechanismen waarmee de betrokken vrouwen traumatische ervaringen als de Tweede Wereldoorlog, de Koude Oorlog en de doorsijpelende onthullingen over de misdaden onder Stalin verwerkten.

De leefwereld van de beschreven communistische vrouwen was door en door politiek; zelfs voor intieme zaken als bevallen verschaftte haar levensbeschouwing voorschriften. Er was sprake van collectief gepropageerde karaktertrekken: optimisme en zelfverzekerdheid bijvoorbeeld. Ook de onderlinge omgang was gepolitiseerd: 'vriendinnen' werden om politieke redenen in de steek gelaten. Deze cultuurkenmerken worden in de hier gepresenteerde analyse in verband gebracht met de fanatiseringsprocessen van de Koude Oorlog. Zo is gepoogd een antwoord te vinden op de vraag hoe deze beweging, die werd opgezet vanuit de gedachte dat vrouwen, alle vrouwen, anders zijn dan *mannen*, eindigde als een organisatie waarvan de leden zich juist heel anders (strijdbaar-der, actiever en bewuster) voelden dan andere *vrouwen*. Op de vraag, kortom,

hoe zich een identiteits- en loyaliteitsverschuiving van 'seksse' naar 'klasse' voltrok.

Opoffering en heroïek zijn de sleuteltermen waarmee de toenmalige vrouwelijke communistische cultuur, een cultuur die inmiddels is verdwenen, valt te kenschetsen. Er werd veel van de leden gevergd maar ook veel geboden. Haar marxistische levensbeschouwing, hier een 'levensbeschouwelijk regime' genoemd, wordt opgevat als een alles-verklarend verhaal dat de vrouwen greep gaf op haar eigen leven, en een levensstijl bovendien. Dat was zo aantrekkelijk en dwingend dat men er zelfs de uitstoting van kampvriendinnen uit de organisatie voor over had.

Het boek is als volgt opgebouwd. In het inleidend hoofdstuk wordt uiteengezet hoe in dit onderzoek is gepoogd een historisch-sociologische, een psychodynamische en een vrouwenstudies-benadering te combineren. Aan de hand van eerder onderzoek naar de NVB wordt uiteengezet hoe het feministische begrip 'gender' hier wordt toegepast. Tevens worden de gebruikte methoden kort beschreven: naast archiefonderzoek is deze studie gebaseerd op een analyse van het maandblad, op uitgebreide interviews en op participerende observatie.

Na deze inleiding volgt deel I, *Van seksse naar klasse*, dat drie vooral politiek-historische hoofdstukken bevat, geordend langs chronologische lijnen.

In hoofdstuk 2 wordt beschreven wie bij de oprichting betrokken waren en wat haar doelstellingen waren.

In hoofdstuk 3, *Van samenwerking naar isolement*, komt in een globaal overzicht van de ontwikkelingen nadien de meer traditionele politieke geschiedenis aan de orde: de NVB wordt geplaatst in de Nederlandse en internationale politieke verhoudingen; beschreven wordt wie er lid waren, werden en bleven, waar de organisatie zich zoal mee bezighield en hoe de verbindingen met de CPN zodanig groeiden dat de vereniging in de Koude Oorlog geheel in het communistische kamp terechtkwam.

In hoofdstuk 4 laat ik de verschuivingen zien die zich voordeden in de politieke benoeming van seksse, samen te vatten als de hiervoor geschetste ontwikkeling waarin seksse als betekenisvolle 'oriënterende categorie' werd vervangen door 'klasse' als enige relevante dimensie. Nagegaan wordt onder welke noemers de NVB in diverse perioden vrouwen opriep om zich met politiek bezig te houden, tot welke vrouwen ze zich richtte en hoe ze haar bestaan als organisatie legitimeerde. Opvallend is dat de NVB begon met vrouwen als politieke subjecten aan te spreken op grond van haar moederschap. Daarmee hield ze op rond 1956. Toen deed zich, tegelijk met de politieke ontspanning, een hernieuwde poging voor zich te oriënteren op 'alle vrouwen', in plaats van alleen op communistische of 'arbeidersvrouwen'; de basis voor die nieuwe politiek was met name de achterstelling van gehuwde (werkende) vrouwen ten opzichte van mannen. Deze oriëntatie op vrouwen van andere politieke richtingen was maar een kort leven beschoren. Gedurende de twintig jaar na 1956 kan de NVB worden beschouwd als de vrouwenorganisatie van de CPN.

Maar met dit politiek-organisatorische beeld zijn de redenen van die verschuiving nog onvoldoende verklaard. In deel II van het boek, *Opoffering en heroïek*, dat is verdeeld over vijf hoofdstukken die interpretatief en nauwelijks chronologisch van opzet zijn, worden de geconstateerde (seks-)politieke veranderingen in verband gebracht met de mentale wereld van de communistische NVB'sters, degenen die overbleven toen de anderen vertrokken. Dat gebeurt aan de hand van drie kernthema's: *mentaliteit*, *cultuur* en *seks-identiteit*.

In hoofdstuk 5, *Opoffering omgezet in heroïek: een eigen mentale wereld*, behandel ik het begrip mentaliteit en geef ik een beeld van de belangrijkste mentale codes binnen de NVB. Geconcludeerd wordt dat de communistische NVB'sters leefden onder een 'levensbeschouwelijk regime': een alomtvattende leer van 'zijn en welzijn' die ook specifieke mentale waarden impliceerde.

In hoofdstuk 6 beschrijf ik hoe de verwerking van individuele en collectieve ervaringen in en na de oorlog (het kamp en het verzet, de koude oorlog, de onthullingen over Stalin) aan die mentale codes een extra psychische verdieping gaf. In dit verband worden de begrippen traumatisering en sequentiële traumatisering gebruikt. Ook wordt beschreven hoe het was om op te groeien in die oppositionele, vijandig bejegende kring (het 'tweede-generatie'-probleem).

Hoofdstuk 7 laat zien hoe de oorspronkelijke NVB-cultuur, door mij als een 'vrouwencultuur' gekenschetst, overging in de autarkische leefwereld van de CPN in de jaren vijftig en zestig, met zijn eigen muziek, films en boeken. In dit hoofdstuk wordt bovendien een van de grootste conflicten uit de NVB-geschiedenis behandeld, het verdwijnen van voorzitter Lips. Dit conflict bond de NVB nog sterker aan de CPN en deed haar nog meer afstand nemen van een identificatie met 'vrouwen'.

In hoofdstuk 8, *Een eigen vrouwelijke identiteit: 'Niet meer zijn wij zwakke vrouwen'*, behandel ik de opvattingen en gevoelens die communistes koesterden aangaande vrouwen en vrouwelijkheid; welke eigenschappen werden vrouwen geacht te hebben en wat hadden idealen inzake vrouwelijkheid van doen met de tegenstellingen van de koude oorlog? Hoe werden de strijd bare mentale waarden uit het levensbeschouwelijk regime geïncorporeerd in een collective nieuwe vrouwelijke identiteit? NVB-vrouwen laz en in plaats van *Libelle* en *Margriet* het blad *Vrouwen voor Vrede en Opbouw*; zij vereerden geen filmsterren en prinsessen, maar Hannie Schaft en Ethel Rosenberg en kosmonaute Walentina Tereskowa.

In samenhang daarmee komen in hoofdstuk 9, *Het communistische gezin: 'Samen aan het stuur'*, de praktijken en idealen betreffende het gezinsleven en de omgang van mannen en vrouwen in deze geïsoleerde kring aan de orde. Hoe dacht men over moederschap, seksualiteit en werken buitenshuis?

Alle voorafgaande thema's: levensbeschouwelijk regime, mentaliteit, cultuur, seks-identiteit en de veranderingen daarin onder invloed van het fanatiseringsproces van de Koude Oorlog, komen tenslotte terug in hoofdstuk 10, dat

een *case-study* bevat: 'Pijnloos bevallen – de ultieme werking van een levensbeschouwelijk regime'.

Het verhaal loopt door deze indeling als het ware van de buitenkant van het politiek-historisch proces naar de binnenkant: van de politieke keuzen, conflicten, data en doeleinden naar de beleving daarvan door de betrokkenen; van de politieke benoeming van sekse op het niveau van de organisatie naar de collectieve beleving van een vrouwelijke identiteit. Die opbouw komt overeen met de gekozen benadering van het onderwerp.

De grondgedachte die ik in dit boek heb willen uitwerken, luidt dat de wijze waarop de NVB sekse al dan niet als een relevante politieke categorie beschouwde, te maken had met (veranderende) mentale waarden en gevoelens van identiteit, solidariteit en loyaliteit van haar leden. En vervolgens dat dergelijke gevoelens over zichzelf en de eigen plaats in de wereld, gevoelens *in* mensen dus, veranderden naarmate de relaties *tussen* mensen, de verhoudingen in de samenleving, zich wijzigden.

Of, toegespitst op de diverse wijzen waarop 'gender' hier aan de orde komt: eerst wordt een historische beschrijving gegeven van de veranderingen in het etiket, in de symbolische benoeming van vrouwen als politieke subjecten en van sekse als politieke categorie. Daarna wordt onderzocht of die veranderingen te begrijpen zijn uit wijzigingen in gevoelens jegens vrouwen en vrouwelijkheid; of het feit dat vrouwen zich onder sommige omstandigheden al dan niet als vrouwen tot politieke factor verklaarden en verenigden, te maken had met collectieve identiteitsgevoelens.

Wat blijkt is dat er in de ontwikkelingen in de NVB geenszins sprake was van eenduidige causale verbanden.

Verslagen van bijeenkomsten

Mineke Bosch

Crossing Boundaries in Feminist History
Verslag van de achtste *Berkshire Conference*
on the History of Women

Douglass College, Rutgers University,
New Jersey, 8-10 juni 1990

In juni van dit jaar vond de achtste Berkshire Conference on the History of Women plaats. Deze sinds 1973 om de twee of drie jaar gehouden conferentie komt voort uit een veel ouder netwerk van vrouwelijke historici dat in 1930 ontstond. Toen kwam een aantal historicae – voornamelijk werkzaam aan vrouwencolleges in het oosten van de Verenigde Staten – voor de eerste keer bij elkaar in een pension ergens in de Berkshire Hills. Het doel was de uitwisseling van ideeën en vakinformatie te vergemakkelijken en vriendschapsbanden onder vrouwelijke historici te vormen. In 1935 werd de naam Berkshire Historical Conference aangenomen.

De bijeenkomst bleek de eerste in een onafgebroken reeks jaarlijkse ontmoetingen, die nu bekend staan als de 'kleine Berks'. Behalve de presentatie van één à twee papers, lekker eten en buiten zijn, stond (en staat) stevast een *wild flower walk* op het programma. De vondst van de eerste *red trillium*, die in de ogen van de oudere generatie als zeldzaam exemplaar onder de wilde planten de positie van vrouwelijke historici in haar beroep symboliseerde (hoe 'vrouwelijk' gedacht!), wordt nog altijd beloond met een dubbele whiskey (hoe 'mannelijk' gedaan!).

Mary Hartman, Dean van Douglass College waar dit keer de conferentie plaatsvond, ging tijdens haar welkomstspeech in op het ontstaan van de 'grote Berks'. Met een beroep op de groeiende

stroom publikaties op het gebied van vrouwengeschiedenis had begin jaren zeventig een groep jongere historicae er bij het toenmalige bestuur op aangedrongen een rol te spelen in deze nieuwe ontwikkeling. Daarop vond in 1973 in Douglass College de eerste conferentie plaats. Het was een groot succes met als tastbaar resultaat onder andere de voor Nederlandse vrouwen welbekende bundel: *Clio's Consciousness Raised*, dat een selectie bevat van papers die tijdens deze eerste conferentie werden gepresenteerd.

De enige plenaire bijeenkomst van het driedaagse congres is altijd de openingszitting. Aan het woord komen dan de voorzitter van de Berkshire Historical Conference (dit jaar Judith Walkowitz), de 'gastvrouw' in de vorm van de *dean* van een van de zeven vrouwencolleges waar de conferentie afwisselend plaatsvindt, de *keynote speaker* en de *co-chairs* van de programmacommissie (dit jaar Nancy Cott en Jane Caplan). De *keynote speakers* worden soms van binnen en soms van buiten de vrouwengeschiedenisgelederen gerecruteerd om een 'vakoverstijgend' verhaal te houden waardoor de conferentie in een bredere politieke context wordt geplaatst. Deze keer introduceerde Sharon Harley, specialiste op het gebied van zwarte vrouwengeschiedenis, Berenice Johnson Reagon, een zwarte vrouw van imposant postuur en een sleutelfiguur op het gebied van Afro-Amerikaanse studies. Zij sprak en zong in bijpassende *outfit* het toch nog steeds overwegend witte forum van feministische historicae toe met haar lezing 'Afro-American Women: A Continuing Tradition in American Radicalism'.

Na deze ochtend begon dan voor de twee à drieduizend deelnemers (waarvan ongeveer 800 'iets deden') het programma, dat bestond uit een onafgebroken stroom van *panels* en *roundtables* (samen 151), een avondprogramma, sociale en culturele evenementen en meer feestelijke bijeenkomsten. De deelnemers stonden dit jaar drie keer per dag voor een keuze uit ongeveer 18 parallel lopende panels of roundtables. In elk panel, dat altijd georganiseerd is rond een thema, worden twee à drie papers gepresenteerd en van commentaar voorzien door één of twee referenten die enkele weken tevoren de papers hebben ontvangen en zo de tijd heb-

ben gehad hun commentaar te prepareren. De *roundtables* zijn een soort podiumgesprekken of forumdiscussies over meer theoretische en meta-historische onderwerpen als feministische archivalie, theorie, praktijk en mogelijkheden van een vrouwengeschiedenis van het zuiden van de VS, gender en 'ras' in de Noordamerikaanse geschiedschrijving van vrouwen en de gezondheidszorg, of de integratie van vrouwengeschiedenis in het middelbaar en hoger onderwijs.

Elders heb ik de dominantie van 'het Amerikaanse vrouwengeschiedenisvertoog' in het Nederlands *discours* en de verenging van theoretische uitgangspunten die daarvan het gevolg is, ter discussie gesteld.¹ Terug van de Berkshire zou ik het accent alweer willen verleggen, van dominantie naar *receptie*. Immers ter plaatse blijkt nog eens extra dat ook in de Verenigde Staten zelf vele verschillende standpunten over politiek en theorie van vrouwengeschiedenis naast elkaar bestaan, die alle meer of minder heftig met elkaar in debat zijn. Onze receptie weerspiegelt niet zomaar 'het Amerikaanse vertoog', maar is een (Nederlandse) constructie ervan, die op haar beurt weer bijdraagt aan het Amerikaanse vertoog: vertaling betekent internationale erkenning betekent 'gezag' enzovoort.

Een vergelijking van de programmaboekjes van de afgelopen drie jaar laat zien dat zich in de titels van de panels verschuivingen aftekenen in terminologie en onderwerpkeuze, die kunnen worden aangeduid met steekwoorden als: van 'women' naar 'gender', van Marx naar Foucault, van humanisme en/of structuralisme naar poststructuralisme, van sociale geschiedenis naar de 'new cultural history'. Ook waren er dit jaar beduidend meer *roundtables* dan de jaren daarvoor, hetgeen duidt op meer aandacht voor 'theorie' en reflectie op uitgangspunten. Tegelijkertijd laat een dergelijke vergelijking zien dat van een eenduidige en lineaire ontwikkeling van een vast omschreven 'iets' geheten vrouwengeschiedenis, geen sprake is. Behalve bovengenoemde verandering is er een grote continuïteit in onderwerpkeuze en thematiek, een continuïteit die mede gedragen wordt door een gevoel van traditie en eenheid van doel: het veranderen van de opvattingen over en de organisatie van gender binnen de geschiedwetenschap en daarbuiten.

Relevant is in dit verband het panel *Theory and History*. Hierin zette met name het paper van Louise Newman, 'Critical Theory and the History of Women', waarin zij een poging deed 'vrouwengeschiedenis' en 'gendergeschiedenis' met elkaar te verzoenen, Lise Vogel aan tot een scherpe reactie. In haar commentaar, getiteld 'Telling Tales: Historians of Our Own Lives',² stelde Lise Vogel het simplistische verhaal van de 'geschiedenis van vrouwengeschiedenis' dat ten grondslag ligt aan Newmans paper en dat iedereen langzamerhand als een vanzelfsprekend verhaal reproduceert, ter discussie. In telegramstijl komt dit verhaal hierop neer, dat vrouwengeschiedenis zich heeft ontwikkeld van onderzoek naar de vraag *waarom* vrouwen bepaalde *ervaringen* in het verleden deelden (dat vastliep op essentialistische noties van vrouwelijkheid en een naïef positivisme) naar een analyse van de vraag *hoe gender* (opgevat als het geheel van betekenissen dat het sekseverschil constitueert) tot stand komt in specifieke culturele situaties (dat door de inzet van poststructuralistische theorie meer mogelijkheden biedt voor de analyse van verschillen). Vogel noemt dit verhaal 'triomfalistisch' omdat het ons vertelt dat we steeds beter ons best doen en ook steeds betere resultaten behalen door voortdurend ons blikveld te verruimen, onze theorieën te verfijnen en meer oog te krijgen voor 'verschillen'. Hoewel Vogel Joan Scott niet expliciet als een van de veel geciteerde vertolksters van deze versie identificeerde (Newmans verhaal stoelt in deze echter volledig op Scott), maakte ze wel strategisch gebruik van Scotts eigen woorden om deze gezaghebbende interpretatie te ontmaskeren als, wat Vogel noemde, een 'master narrative' die een andere interpretatie onderdrukt en aan het oog onttrekt: 'Als, zoals Joan Scott suggereert, het een van de taken van de historicus is "de conflicterende processen te bestuderen waarin betekenis tot stand komt"' zouden we beide interpretaties moeten onderzoeken in hun bijzondere samenhang.' Twee belangrijke pijlers van het andere verhaal van 'de geschiedenis van vrouwengeschiedenis' dat Vogel vervolgens construeert, zijn 1. dat er in het begin van vrouwengeschiedenis wel degelijk aandacht was voor verschillen tussen vrouwen, en 2. dat vrouwengeschiedenis epistemologisch niet zo

eenduidig en naïef was als het in de 'master narrative' wordt voorgesteld. Met andere woorden, de 'nieuwe benadering' is niet zo radicaal vernieuwend als wel wordt voorgesteld, en het idee van vooruitgang of een denken in termen van 'beter dan' wordt gerelativeerd.

Hoewel Vogels verhaal op haar beurt weer andere interpretaties onderdrukt (is bijvoorbeeld tegenover de *master narrative* niet een veelvoud van versies mogelijk?) en (nieuwe) vragen oproept, vind ik het inspirerend omdat het de vraag hoe macht in het vrouwengeschiedenis discours functioneert, op de agenda zet en tevens laat zien hoe vruchtbaar het is steeds opnieuw 'autoritaire interpretaties' en het 'heersende vertoog' binnen (en nu dus ook *over* de geschiedenis van) vrouwengeschiedenis ter discussie te stellen.

De Nederlandse deelname aan het congres is vergeleken met vorige jaren groeiende, maar – zeker vergeleken met het grote enthousiasme voor de eraan voorafgaande internationale vrouwenstudies conferentie in New York – nog steeds onbegrijpelijk klein. De Nederlandse bijdrage bleef beperkt tot twee papers en één 'comment'. De volgende Berkshire is in 1993. Hopelijk grijpen dan meer vrouwen de kans de grenzen van de feministische geschiedschrijving in eigen land te overschrijden!

Noten

1. Zie hiervoor: M. Bosch, 'Internationalism, theory, and the future of women's history', in: *In de ban van het verhaal. Elfde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*. Nijmegen (SUN) 1990, pp. 107-118.
2. Verschijnt binnenkort in *Journal of Women's History*.

Babs Boter

Feminist Education: Calling the Question
Verslag van het twaalfde congres van de
National Women's Studies Association
University of Akron, Ohio, 20-24 juni
1990

De *National Women's Studies Association*, de Amerikaanse landelijke vrouwenstudies vereniging, organiseerde deze zomer haar twaalfde jaar-

lijkse congres: NWSA '90. De nationale congressen van de NWSA vormen, sinds de oprichting in 1977, een belangrijk forum voor discussies over onderzoek, onderwijs en politieke actie op het gebied van vrouwenstudies en feminisme. Daarmee dragen zij in hoge mate bij aan de doelstellingen van de organisatie: 'to further the social, political, and professional development of Women's Studies and to promote feminist education in both the classroom and the community'.

Thema dit jaar was 'Feminist Education: Calling the Question'. Volgens de aankondigingen en *call for papers* ging het de organisatie hierbij niet meer om de vraag of feministisch onderwijs nodig is, maar welke strategieën, theorieën en structuren daarbij moeten worden gehanteerd en hoe een dergelijk onderwijs haar potentieel kan gebruiken om de bestaande ongelijke machtsverdelingen te veranderen.

Zoals men bij een dergelijke titel kon verwachten, kwamen tijdens het vijfdaagse congres, behalve de rol van feministisch onderwijs, een grote verscheidenheid aan thema's aan de orde. Naast alle slechte -ismen die je je maar zou kunnen bedenken [(hetero)seksisme, racisme, klassisme, etnocentrisme, kolonialisme, militarisme, kapitalisme] werd er onder meer gediscussieerd over de arbeid, geschiedenis, literatuur, seksualiteit en etniciteit van vrouwen. Dit alles gebeurde binnen het kader van ruim 300 workshops en zeven plenaire bijeenkomsten (*feminist forums*). Daarnaast traden zangeressen, cabaretiers, actrices en danseressen op en lazen schrijfsters, dichters en theoretici's voor. Verder vulde een boekenmarkt twee grote zalen, waren er verschillende tentoonstellingen georganiseerd en werden er, zoals in een ouderwetse Cineac, onafgebroken feministische video's en films vertoond.

Het programma was zeer interdisciplinair en multicultureel en bewees opnieuw dat de NWSA als organisatie met recht trots kan zijn op haar 'brede basis' en haar 'integratie van academici en activisten'. Dat blijkt ook uit haar ledenlijst (de ruim 4000 leden, waarvan ongeveer de helft in Akron aanwezig was, hebben zeer verschillende achtergronden) en uit de namen van belangengroepen (*Caucuses* en *Task forces*), waarin de vereniging organisatorisch is opgesplitst.

Tijdens NWSA-congressen gaat het er soms zeer emotioneel aan toe. Zo liepen al tijdens enkele van de *pre-conference meetings* de spanningen hoog op. Dit was vooral het geval bij de bijeenkomst van de Women of Color Caucus. Al spoedig ontstonden daar heftige discussies over het veronderstelde racisme binnen de NWSA. Aanleiding vormde het ontslag van een zwarte vrouw uit het dagelijks bestuur. Hoewel de organisatie er zelf altijd op heeft gewezen dat kwesties als ras, klasse, etniciteit en cultuur van groot belang zijn binnen de discussie over feminisme en vrouwenstudies, was dit voor de gekleurde vrouwen niet voldoende. Door middel van diverse bijeenkomsten, vlugschriften en andere acties probeerden zij aandacht te vragen voor hun standpunten. Maar op de vijfde dag van het congres waren de gekleurde vrouwen en hun witte sympathisanten dermate gefrustreerd door hun jarenlange, onvruchtbare pogingen in de vrouwenbeweging en de NWSA veranderingen aan te brengen, dat zij tijdens de laatste plenaire bijeenkomst massaal het grote auditorium van de University of Akron verlieten en daarna, in een geïmproviseerde persconferentie in de hal, meedeelden dat zij een nieuwe organisatie zouden oprichten.

Hiermee ontstond een stemming van verbitterdheid en sterk onderling wantrouwen, en kwamen de verschillen tussen vrouwen tijdens het congres centraal te staan. Het gebruikelijke 'sister' waarmee NWSA-leden elkaar plachten aan te spreken klonk nog maar weinig en zeker niet meer overtuigd. Bovendien, hoewel de politieke gebeurtenissen natuurlijk van groot belang waren, kwam de theoretische kant van het congres niet alleen organisatorisch, maar ook inhoudelijk in de verdrinking. Er waren, zoals in andere jaren, zeer interessante bijdragen op het gebied van feministische theorie, maar in de politiek geladen sfeer kon daarvoor niet voldoende aandacht worden opgebracht. Bovendien leek tijdens enkele presentaties datgene wat 'wit' en 'niet-politiek' was bijna belachelijk en onbelangrijk.

Niet alleen door gekleurde vrouwen, maar ook door lesbische, oudere en 'derde-wereld'vrouwen werd tijdens het congres zowel kritiek geuit op de theoretische taal van feministen, als op de politiek en structuur van de NWSA. In een forum met de ti-

tel 'Theories of Sexuality', dat zich zou richten op een groter begrip van de 'tweevoudige aard van seksualiteit' begon Marilyn Frye, schrijfster van *The Politics of Reality* en hoogleraar in filosofie en vrouwenstudies aan Michigan State University, bijvoorbeeld met een 'deconstructie' van de titel. Deze was volgens haar gecodeerd om het werkelijke onderwerp (lesbische seksualiteit) 'hygiënisch' te maken, waardoor het abstract werd en zo damesachtig en on-lesbisch, dat de homofobie van het grote publiek en zelfs de homofobie van leden van de NWSA gestild werd. In haar lezing stelde ze toen voortdurend de discriminatie van lesbische vrouwen (ook binnen de NWSA) aan de kaak.

Een andere groep die zich zowel binnen als buiten de NWSA gediscrimineerd voelt, wordt gevormd door oudere vrouwen. De Aging and Ageism Caucus had daarom een forum georganiseerd, 'Listen to the Old Women', waarin onder meer Shevy Healey, 68 jaar, een politiek getinte analyse gaf van vormen van discriminatie van ouderen en gehandicapten, waarover volgens haar niet voldoende wordt gesproken. Zo besprak zij de 'economische en ideologische noodzaak die een discriminatie van ouderen creëert en in stand houdt [en] waarmee mensen aan het eind van het "leef-tijdspectrum" geheel worden vastgelegd. [...] Er bestaat geen eerbied voor de natuurlijke levenscyclus wanneer "glitz", snelheid en winst boven menselijke waarden worden verheven'. Ook heeft Healey er genoeg van om het onderzoeksonderwerp van (feministische) gerontologen te zijn en wil ze de stemmen horen van oude vrouwen zelf.

Ook de twee sprekers van het International Forum, getiteld 'Educating for Our Lives: Women Redefining Global Economic Development', daagden de vrouwen van de NWSA uit om een dialoog aan te gaan met een groep vrouwen die tot nog toe niet of nauwelijks werden gehoord: vrouwen in en uit de 'derde wereld'. Beide sprekers wezen op het belang van internationale samenwerking tussen vrouwen om de huidige situaties van uitbuiting en onderdrukking tegen te kunnen gaan. Binnen vrouwenstudies realiseert men zich onvoldoende dat grote aantallen 'derde-wereld'vrouwen gemarginaliseerd worden, aldus Patricia Fernandez Kelly. De discussie over hoe een internationale solidariteit

vorm zou kunnen worden gegeven kon helaas niet plaatsvinden vanwege de bovengenoemde actie van gekleurde vrouwen, die op dit moment uit protest het auditorium verlieten.

Vanwege al deze conflicten is het volgende nationale congres uitgesteld tot 1993. Hopelijk kan er ondertussen gewerkt worden aan een vruchtbare dialoog en succesvolle coalities tussen de verschillende groepen die de NWSA vertegenwoordigt. Al met al valt op dat vrouwenstudies in de Verenigde Staten, in ieder geval zoals ze dit jaar werden gepresenteerd, veel meer gericht zijn op verschillen tussen vrouwen dan in Nederland het geval is. Van een continue en open discussie over racisme binnen vrouwenstudies is in ons land bijvoorbeeld geen sprake. Dit hangt onder meer samen met het feit dat vrouwenstudies in de Verenigde Staten meer gepolitiseerd is en meer gericht op verandering. Hoewel een spreker op het NWSA-congres klaagde over de toenemende 'academisering' en 'professionalisering' van Amerikaanse vrouwenstudies lijkt in de Nederlandse context nog veel meer verwetenschappelijking op te treden.

Kea Tijdens

WISE: Women's International Studies Europe
Verslag van een oprichtingscongres
Driebergen, 9-11 november 1990

Vanaf 1988 heeft een groep vrouwen, die zich WISE (Women's Studies International Exchange) noemde, subsidie ontvangen van ERASMUS om internationale uitwisselingsprogramma's te stimuleren en om te komen tot oprichting van een vereniging van vrouwenstudies in de EEG. ERASMUS is een subsidiepot van de EEG om studenten-uitwisseling tussen EEG-landen te stimuleren. WISE heeft in 1989 een zestal kleine conferenties georganiseerd, waaraan vrouwen uit diverse EEG-landen deelnamen. Op iedere conferentie stond een thema uit het vrouwenstudiesonderzoek centraal. Deze conferenties hebben onder meer geresulteerd in een aantal aanvragen voor ERASMUS-subsidi-

dies. Daarnaast hebben ze ook geleid tot de oprichting van een internationale vereniging voor vrouwenstudies, WISE genaamd, waarbij de E van Exchange vervangen is door de E van Europe.

Van 9 tot en met 11 november 1990 vond in Driebergen het oprichtingscongres van WISE plaats, waar zo'n vijftig vrouwenstudies-vrouwen uit Engeland, Duitsland, Griekenland, Denemarken, Ierland, Frankrijk, België en Nederland aanwezig waren. Alleen van de EEG-landen Spanje en Portugal ontbraken vertegenwoordigsters. Na enige discussie werd besloten de naam van de vereniging eer aan te doen en haar daadwerkelijk uit te breiden tot alle landen van Europa. Over twee jaar zullen vrouwen van alle Europese landen lid kunnen worden van WISE en de tussentijd wordt gebruikt om contacten te leggen met vrouwenstudies-groepen, met name in Oost-Europa.

De vereniging is bedoeld om onderwijs en onderzoek binnen vrouwenstudies te stimuleren, uitwisseling tussen de leden te bevorderen en de ontwikkeling van vrouwenstudies te stimuleren in landen waar dit nog geen plaats in de academische wereld heeft. Vrouwen, die vinden dat ze onderwijs en/of onderzoek doen op het gebied van vrouwenstudies, kunnen lid worden. Ook nationale organisaties, zoals het Nederlands Genootschap van Vrouwenstudies, kunnen lid worden. In de landen waar een nationale organisatie bestaat, zal het aan de leden zelf overgelaten worden of ze al dan niet tevens lid willen worden van WISE. Ook het omgekeerde is mogelijk: wel lid worden van WISE, maar niet van de nationale organisatie.

De eerste avond werd vrij intensief gepraat over de statuten van WISE. Enerzijds waren de summier statuten aanleiding tot vele specifieke voorstellen, anderzijds ontstond een fundamentele discussie over de vraag hoe in de statuten tot uitdrukking kon worden gebracht dat de vereniging zich mede ten doel stelt allerlei vormen van onderdrukking tegen te gaan. Vooral de Engelsen benadrukten dat de vereniging zich in zou moeten zetten tegen racisme. In de statuten is opgenomen dat de vereniging zich zal verzetten tegen alle vormen van onderdrukking, in de maatschappij en in de vereniging zelf.

De discussie werd de volgende dag voortgezet

in workshops, ingedeeld volgens de oorspronkelijke zes thema's, teneinde ideeën over toekomstige activiteiten te ontwikkelen. In de workshops werd ook besproken of de thema-indeling een werkbare indeling voor WISE zou zijn. Dit resulteerde in de volgende WISE-werkgroepen:

- racisme en discriminatie, vrouwelijke vluchtelingen, migratie en immigratie;
- vrouwenarbeid, inkomen en overheidsbeleid;
- reproductie;
- seksueel geweld;
- hedendaags feminisme en haar strategieën;
- cultuur en communicatie;
- vrouwen, bèta-wetenschappen en technologie.

Vrij unaniem werd de behoefte uitgesproken om tegelijk met de jaarlijkse Algemene Vergadering van WISE ook een thematische conferentie te organiseren. Volgend jaar zal WISE haar Algemene Vergadering houden bij de Scandinavische conferentie over vrouwenstudies in Aalborg (Denemarken). Het is de bedoeling het jaar daarop de Algemene Vergadering en een conferentie in Griekenland zal plaatsvinden.

Na een fantastische avond met presentaties uit de verschillende landen werd de conferentie 's zondags afgesloten met de aanvaarding van de statuten en daarmee was de oprichting van WISE een feit. Er zijn ook plannen ontwikkeld om een Europees tijdschrift voor vrouwenstudies uit te geven. De Engelse uitgever SAGE heeft hiervoor al belangstelling getoond.

Meer informatie over WISE en over het tijdschrift is te krijgen bij het secretariaat van het Nederlands Genootschap voor Vrouwenstudies, RUU, Heidelberglaan 2, 3584 CS Utrecht, tel. 030-531881.

Marrie Bekker, Thérèse van de Heuvel,
Alkeline van Lenning

Verslag van het oprichtingscongres van het
Belle van Zuylen Instituut aan de Universiteit
van Amsterdam

Amsterdam, 14-16 november 1990

Op de eerste dag van het driedaagse congres ter ere van de oprichting van het Belle van Zuylen Instituut stond Belle van Zuylen zelf centraal. Ter gelegenheid van haar 250ste geboortedag was het boek: *Nu eens wijs dan weer dwaas. Belle van Zuylen tussen Verlichting en Romantiek* uitgebracht.¹ In dit boek zijn dertien artikelen gebundeld waarin aandacht wordt besteed aan haar opmerkelijk gedachtengoed en onconventionele opstelling. De persoon Belle van Zuylen komt in de vele lezenswaardige stukken naar voren als een inspirerende identificatiefiguur: eigenzinnig, intelligent, verlicht en gepassioneerd. In diverse bijdragen wordt ingegaan op de tegenstelling tussen verstand en gevoel in Belle's tijd en op de wijze waarop zij in haar werk deze verhouding gestalte geeft in termen van vrouwelijkheid. Ook Belle zelf komt aan het woord in een zelfportret en in haar brieven aan haar beschermeling Henriette l'Hardy.

Deze bundel zou worden aangeboden aan een persoon 'zonder talent voor ondergeschiktheid': Hanja Maij-Weggen. De organisatie stelde zelf maar vast de vraag wat de minister van Verkeer en Waterstaat nu met vrouwenstudies van doen heeft. Het antwoord betrof het talent van Maij-Weggen voor het overnemen van mannelijke normen met behoud van haar eigen vrouwelijke identiteit: verbaal geweld met een glimlach. De uitverkorene, die helaas afwezig was, sprak ons vanaf een projectiescherm toe alsof er nooit vrouwenstudies bestaan hebben. De vrouwenstrijd is in belangrijke mate gestreden want de wetgeving biedt vrouwen de gelegenheid om op gelijke wijze te participeren in de samenleving, aldus Maij-Weggen. Natuurlijk hebben we nog wel eens last van discriminatie, maar dan gaat het slechts om een verouderde mentaliteit en vooroordelen. Ook over 'onszelf' had de minister nog een appeltje met ons te schillen. Voor onderdrukking zijn er volgens haar twee nodig. Het

leek haar dan ook zinvol onderzoek te doen naar de vraag hoe vrouwen 'zichzelf in de weg zitten'. Dat komt ervan als je iemand uitkiest op persoonlijkheid in plaats van op ideeën.

Na deze ontmoedigende opening kreeg Nelle-riek Boucher-Verloop het woord. Aan de hand van dia's vertelde ze over het leven van Belle van Zuylen. Ze deed dat echter zonder verband te leggen met haar werk of tussen de naar voren gebrachte details. Ook deze spreker werd niet gehinderd door enige reflectie op sekse- en klassetegstellingen.

Joke Hermsen verzorgde de eerste lezing die ook werkelijk op een vrouwenstudiescongres thuis hoorde. Zij karakteriseerde Belle als een gelijkheidsdenkster en vroeg zich af waarom nu juist zij uitverkoren werd als de beschermvrouwe van het onderzoeksinstituut. Het antwoord ligt volgens Hermsen besloten in het belang van het gedachtengoed van Belle voor de hedendaagse debatten binnen vrouwenstudies. Belle zou het eigentijdse differentiedenken kunnen aanvullen en verdiepen. Zij stond namelijk een gelijkheid voor die niet een neutraal lichaamloos subject creëert, maar veeleer de ruimte vrijmaakt om te spelen met de verhouding tussen sekse en identiteit. Hermsen confronteerde deze opvatting met het standpunt van Irigaray, die van mening is dat we in een door mannen gedomineerde cultuur niet de keuze hebben om nu eens dwaas dan weer wijs te zijn.

In de volgende lezing stond de briefwisseling tussen Belle en Benjamin Constant d'Hermenches centraal. Greetje van den Bergh bood een gedegen interpretatie van deze correspondentie als een van binnenuit geschreven verslag van een specifiek historische periode: de overgang tussen de Verlichting en de Romantiek. Zij wees erop dat het werk van Belle in de eerste plaats literatuur is, wat impliceert dat de lezer de tekst kleurt met eigen gedachten en gevoelens. Hierin ligt, volgens Van den Bergh, het onderscheid tussen literatuur en wetenschap. Dat een dergelijke opvatting over wetenschap, als ontbloot van subjectieve gevoelens en gedachten, het eerste kritiekpunt van vrouwenstudies was op de traditionele wetenschapsbeoefening, was Van den Bergh blijkbaar niet bekend. Dergelijke onkritische uitspraken waren symptomatisch voor de eerste

congresdag, die mede door de gezapige harp- en fluitmuziek die tussen de lezingen door ten gehore werd gebracht, meer de sfeer ademde van een negentiende-eeuwse salon dan van een vrouwenstudiescongres anno 1990.

Teresa Brennan opende met haar lezing de tweede dag. Hoewel een *state of the art* van vrouwenstudies beloofd was, beperkte ze zich tot het aangeven van een aantal hints voor discussie en terreinen waarop onderzoek gewenst is. Het milieu is zo'n terrein, waarbij ze er wel voor waarschuwde niet tot eco-feminisme te vervallen. Met betrekking tot het probleem van de feminisering van de armoede deed ze de suggestie weer sociaal-economisch onderzoek te verrichten, dat met het terzijde schuiven van het marxisme te veel op de achtergrond is geraakt. Van de hak op de tak springend stipte ze zo nog een aantal onderwerpen aan.

De overige lezingen waren onderverdeeld naar de onderzoeksthema's van het Belle van Zuylen Instituut. Selma Leydesdorff ging in het kader van het thema 'Vrouwendomeinen' in op de vrouwelijke openbaarheid. Terwijl vrouwen uit de opkomende burgerstand hun wetenswaardigheden vooral haalden uit de zogenaamde almanakken, was in het begin van de vorige eeuw de openbaarheid voor vrouwen uit de lagere klassen te vinden op markten en wasplaatsen waar ze elkaar nieuwtjes vertelden, zaken regelden, kortom: 'snapten'. Toen tegen het eind van de eeuw vrouwen steeds verder teruggedrongen werden in de privé-sfeer verdween dit specifieke vrouwendomein, om geleidelijk plaats te maken voor communicatie via de commerciële damespers. Via bestudering van de damesbladen kunnen we daarom veel te weten komen over vrouwenlevens en over heersende opvattingen over vrouwelijkheid. We moeten echter niet uit het oog verliezen dat een mondelinge traditie steeds is blijven bestaan en met name voor vrouwen belangrijk is.

's Avonds hield Nelly Oudshoorn in het kader van het thema 'Lichaam' een pleidooi voor rehabilitatie van de biologie binnen vrouwenstudies. Omdat binnen vrouwenstudies vooral gender, het maakbare geslacht, de belangstelling had, was er geen plaats voor de biologie, waar sekse, de onver-

anderlijke natuur centraal staat, aldus Oudshoorn. Een constructivistische benadering van het sekse-gender onderscheid zou echter onthullen dat ook hetgeen onder sekse wordt verstaan afhankelijk is van plaats en tijd. De voortschrijdende techniek zou bovendien de oude opvatting van sekse als onveranderlijk gegeven doorbreken. Na een heldere weergave van standpunten en ontwikkelingen inzake deze kwestie volgde een onduidelijk betoog en een warrige visie op de toekomst, die evenwel de pretentie had als 'verwarring' vruchtbaar te zijn. Oudshoorn stelde voor om voortaan alleen nog maar van sekse te spreken om de materiële basis van vrouwelijkheid te begrijpen zonder echter in biologisch essentialisme te vervallen. Hoewel zij ons aanspoorde de symbolen en betekenissen te laten voor wat ze zijn, werd sekse als materiële basis van vrouwelijkheid in haar betoog opgevat als een construct. Dit inconsistente uitgangspunt wreekte zich in haar oproep om de laboratoria in te gaan en zo 'de grenzen van het lichaam te verkennen en zelf te bepalen'. Maar de onderzoeksvragen die zij voorstelde, luiden: waar liggen de grenzen van het lichaam, hoe en door wie of wat worden deze bepaald, welke belangen zijn hierbij in het spel, hoe verschuiven deze grenzen? Hoe zinvol feministisch biologisch onderzoek in de laboratoria ook moge zijn, dit lijken bij uitstek vragen die men doorgaans met behulp van literatuuronderzoek vanachter de schrijftafel te lijf gaat.

Binnen het thema 'Individualisering en vermaatschappelijking' op de laatste congresdag ging Jet Bussemakers in een interessant betoog in op het begrip individualisme en noties van mannelijkheid en vrouwelijkheid die ermee verbonden zijn. In het individualisme van de Verlichting is het individu de mannelijke burger, wiens zelfstandigheid centraal staat. Het individuele werd geassocieerd met mannelijkheid. Tegenover deze visie werd in de Romantiek de opvatting geplaatst dat een persoon slechts bestaat binnen maatschappelijke verhoudingen. In deze visie staat vrouwelijkheid voor het gemeenschappelijke, het sociale, verbondenheid. Bussemakers liet zien dat in de visie op emancipatie die in het PvdA-programma verwoord wordt, met name het individuele, mannelijke centraal staat, terwijl het CDA-programma meer de nadruk

legt op het vrouwelijke, de verbondenheid. Om uit deze oppositie te ontsnappen zette ze een derde visie in, het expressief individualisme, volgens haar verwant aan het sociaal utopisme uit de vorige eeuw, waarin het sociaal individu werd gezien als een combinatie van mannelijkheid en vrouwelijkheid.

Ter afsluiting van het congres was een reeks debatten georganiseerd tussen 'gevestigde' en 'aanvallende' wetenschappers, zoals zij voor deze gelegenheid waren aangeduid. De 'gevestigden' hadden als opdracht aan te geven wat vrouwenstudies aan de ontwikkeling van hun vakgebied had bijgedragen. De bewijslast zou, anders dan vaak het geval is, dit keer eens bij hen liggen.

De eerste discussiepartners waren Christien Brinkgreve en Walter Everaerd. Everaerd daagde Brinkgreve uit tot een antwoord op de vraag hoe in onderzoek naar bijvoorbeeld beleving van menstruatiepijn 'de cultuur' in te bouwen. Brinkgreve antwoordde dat meer verfijnde sociologische variabelen konden worden gebruikt dan in psychologisch onderzoek doorgaans gebeurt. Dit resulteerde in een keurige samenspraak, zonder interrupties, van een dame uit de sociologie en een heer uit de psychologie.

Siv Gustafsson, econoom, slaagde er vervolgens in om haar noodgedwongen monoloog (haar discussiepartner, Joop Hartog, was verhinderd) de vorm van een spannende dialoog te laten aannemen. Dat er verschillen tussen haar en Hartogs onderzoek waren, kwam duidelijk naar voren, al was het maar doordat Gustafsson vooral onderzoek doet om 'de wereld te veranderen', terwijl nogal wat economen volgens haar onderzoek doen om 'hun output te maximaliseren'. Gustafsson maakte indruk door haar gebruik van de Nederlandse taal, die ze zich zo vlot heeft eigen gemaakt.

Meijnen, onderwijssocioloog, vormde samen met Geert ten Dam het volgende discussie-duo. Meijnen schetste, ondanks de nadrukkelijke vraag aan zijn adres om aan te geven of er onder invloed van vrouwenstudies conceptuele veranderingen in het onderwijskundig onderzoek waren aangebracht, op wat afstandelijke wijze een sociaal wenselijk beeld van onderzoeksthema's met betrekking tot

meisjes in het onderwijs. Volgens Geert ten Dam is de kracht van vrouwenstudies gelegen in het conceptualiseren van sekse en in het signaleren van boemerang-effecten.

De vonken vlogen af van het interruptie-rijke debat tussen Blom en Schwegman, historici. Blom vond vrouwengeschiedenis 'iets prachtigs', tegen sekse als categorie had hij geenszins bezwaren, alleen... die pretenties om de geschiedenis te willen herschrijven! En waarom toch zo apart wetenschap bedrijven, waarom niet integreren? 'Revisionisme', zo merkte Schwegman fijntjes op, komt in de traditionele historische wetenschap zeker zo vaak voor als in de vrouwengeschiedenis. En integratie is een verantwoordelijkheid van beide partijen. 'Als revisionisme een kwaad is, dan lijden we beiden aan dezelfde kwaal, en kan dat integratie niet verhinderen'.

Ellie Lissenberg, criminologe, kondigde voorafgaand aan het 'damesgesprek' met Jacqueline Soetenhorst aan, dat zij 'als een kerel' zou spreken. Tussen beide dames ontspon zich een lacherig gesprek waarin in korte tijd een veelheid van onderwerpen op hun gebied (van Lambroso tot een begripsanalyse van 'handlingstheorie') de revue passeerde.

Margreet Wegelin concludeerde in haar slotcommentaar, dat de meningsverschillen geen betrekking (meer) hebben op de vraag of vrouwenstudies wel echt een bijdrage kunnen leveren, bijvoorbeeld in het opvullen van 'witte plekken'. Pas wanneer het debat zich toespitst op politieke implicaties, en op de noodzaak om andere conceptualiserings te ontwikkelen, raken de gemoederen verhit.

Gevers, lid van het College van Bestuur 'had in de zenuwen gezeten' omdat hij gevraagd was het congres af te sluiten, maar 'hij had zich er als een man doorheen geslagen'. Mannen, inclusief hijzelf, stonden aanvankelijk sceptisch tegenover vrouwenstudies, zo bekende hij. Sinds de eerste resultaten is hij er echter overheen. 'Bijzonder boeiend en interessant' zo laten zich de talrijke loftuitingen van Gevers voor de wetenschappelijke producten van vrouwenstudies samenvatten.

Waar de aanvankelijke scepsis van Gevers als sneeuw voor de zon verdween, is bij ons door het niveau van een deel van het gebodene juist scepsis

ontstaan. Met name de toonzetting van de eerste dag maakte het voor ons aanvankelijk moeilijk de rest van het congres serieus te nemen. Gelukkig maakten de interessante bijdragen veel goed.

Noot

1. J.J. Hermesen, R. van der Plas e.a., *'Nu eens wijs dan weer dwaas'*. *Belle van Zuylen tussen Verlichting en Romantiek*. Amsterdam (Sara/Van Gennep) 1990.

Jet Tigchelaar

Zorgtaken: who cares? Het recht en de verdeling van zorgverantwoordelijkheden

Verslag van de studiemiddag van het
Juridisch Overleg Vrouwenstudies
Groningen, 27 november 1990

Binnen het recht wordt nauwelijks nagedacht over de relatie tussen zorg, macht en recht. Juist deze relatie staat evenwel centraal bij vrouwenstudies rechten. Dit komt niet alleen naar voren in recente publikaties¹ maar ook uit de jaarlijkse studiemiddag van het Juridisch Overleg Vrouwenstudies die op 27 november 1990 werd gehouden onder de titel *Zorgtaken: who cares?* De constatering dat het recht doorgaans onverschillig staat tegenover zorgtaken van moeders voor hun kinderen en hierdoor machtsverschillen tussen vrouwen en mannen in stand houdt, resulteert in de vraag hoe het recht wel rekening moet houden met zorg. Uit de drie lezingen van de studiedag, die zorg in respectievelijk het strafrecht, het familierecht en het sociaal recht aan de orde stelden, bleek dat op deze centrale vraag geen eenduidig antwoord is te geven.

Wolleswinkel schetste met betrekking tot het strafrecht concrete mogelijkheden voor een specifiek beleid dat voorziet in de zorgbehoeften van gedetineerde moeders voor hun kinderen. De juridische basis hiervoor vindt zij in de plicht van de overheid om de inbreuk op het 'gezinsleven' tussen moeder en kind zo veel mogelijk te herstellen. Deze juridische fundering wordt door Wolleswinkel niet geproblematiseerd. Zij plaatst echter wel vraagtekens bij de invulling en toedeling van zorg

aan moeders. Zij wijst er op dat 'rechten' van kinderen op hygiëne en verzorging, op gezondheidszorg, ontplooiing en 'nestwarmte', steeds meer gematerialiseerd en statusgebonden worden en eenzijdig als plichten van moeders vertaald worden. 'Vrije' moeders worden hierdoor onnodig belast en gedetineerde moeders dubbel bestraft aangezien zij aan deze 'goede' zorg niet kunnen voldoen.

Sevenhuijsen tastte met betrekking tot het familierecht het gelijkheidsbeginsel af voor de problematiek van de voogdij – waaronder zij de rechten en plichten van ouderschap in situaties zonder huwelijk verstaat. Zij onderscheidde daarbij twee benaderingen. De gelijke rechten-redenering die *dezelfde* rechten voor de sekse-neutrale categorie van (genetische) ouders voorstaat, kan volgens haar per definitie geen rekening houden met zorg van moeders voor kinderen. Het leidt zelfs tot versterking van de positie van vaders. Ook wijst Sevenhuijsen de 'revisionistisch liberale redenering' af die inhoudt dat het onrechtvaardig is vaders (gelijke) rechten toe te kennen in een situatie die ongelijk is door de zorgverplichtingen van moeders. Wanneer het gaat om ouderrechten vindt zij de in dit kader gehuldigde opvatting van zorg als werk te weinig specifiek en zorg als plicht te weinig overtuigend.

Ook de confrontatie van zorg als principe van verdelende rechtvaardigheid met de rechtvaardigheidsprincipes van Rawls valt negatief uit. Sevenhuijsen vindt de theorie van Rawls onduidelijk en niet toepasbaar voor het familierecht, mede doordat het geen ruimte biedt voor concepten als macht en verschil. Sevenhuijsen stelt voor de concrete behoeften van kinderen als uitgangspunt te nemen in plaats van rechten en plichten in het gelijkheidsbeginsel. Zij sluit daarbij aan bij het werk van Gilligan en Hume, waarin zorg als morele houding wordt opgevat. Deze benadering maakt volgens Sevenhuijsen een discussie mogelijk over wat verstaan wordt onder *goede* zorg. Ook kan deze ethiek van zorg het probleem van een conflicterende vergelijking van belangen herdefiniëren. Betrokkenheid met de behoeften van kinderen voorkomt een automatische vertaling in het eisen van rechten, indien men inziet dat afdwingen van rechten schade veroorzaakt. Uiteindelijk wil Sevenhuijsen de concepten van zorg, behoeften, verantwoordelijkheden

en verbondenheid confronteren, en waar mogelijk integreren, met de taal van belangen, plichten en rechten.

Sevenhuijsen lijkt al met al het gelijkheidsbeginsel sterk te relativiseren. De redenering gebaseerd op de ethiek van zorg verdient zeker nadere uitwerking. Zij lijkt evenwel iets te snel de nadelen van de theorie van Rawls te verbinden aan het gelijkheidsbeginsel. Het feit dat de theorie van Rawls geen rekening houdt met concepten van macht en verschil, betekent immers niet zonder meer dat het gelijkheidsbeginsel hiervoor geen aandacht zou kunnen hebben.

In ieder geval lijkt het gelijkheidsbeginsel voor Wentholt binnen het sociaal recht voldoende perspectief te bieden. Zij hanteert een materiële benadering van dit beginsel – die grote gelijkenis vertoont met het door Sevenhuijsen genoemde 'revisionistisch liberale standpunt' – om de combinatie van betaalde arbeid en zorg mogelijk te maken. Deze benadering houdt in dat de huidige maatschappelijke (machts)verhoudingen, waarin vooral vrouwen met de feitelijke zorg zijn belast, maken dat mannen en vrouwen ongelijke gevallen zijn, die dan ook ongelijk behandeld *moeten* worden. Dat zorg een relevant differentiatie criterium is in het sociaal recht leidt Wentholt af uit het officiële overheidsbeleid dat als doel heeft de arbeidsparticipatie van vrouwen te bevorderen en de combinatie van betaalde arbeid en gezinsverantwoordelijkheid te vergemakkelijken. Zij ziet in het gelijkheidsbeginsel niet alleen een rechtspolitiek middel om dit doel te bereiken, maar ook een kritisch concept om de machtsgeladenheid van het recht ter discussie te stellen. Hiermee geeft Wentholt aan dat volgens haar dit beginsel niet alleen benadeling van vrouwen tegengaat, maar ook leidt tot een 'ander recht'.² Toch onderkent zij hier wel een probleem: kan zorg nog steeds een relevant differentiatie criterium van gelijke behandeling zijn als betaalde en onbetaalde arbeid gelijk is verdeeld? Kan het gelijkheidsbeginsel bijvoorbeeld in een situatie waarin evenveel mannen als vrouwen in deeltijd werken, het anders en gunstiger behandelen van voltijdwerkers zonder meer ter discussie stellen?

In de discussie die volgde op de lezingen werd vooral ingegaan op het probleem dat Wentholt had

aangesneden. Blijft het gelijkheidsbeginsel als kritisch concept waarde hebben, eventueel als universele waarde ter toetsing van verschillende concrete behoeften, of zijn er andere concepten nodig zoals vrijheid? En hoe concretiseer je deze eventuele andere concepten?

Samenvattend blijkt tijdens deze studiemiddag de hoofdvraag 'hoe is te funderen dat het recht rekening moet houden met zorgtaken' voor drie verschillende rechtsgebieden op drie verschillende wijzen te zijn beantwoord. Wolleswinkel noemt het recht op gezinsleven als basis voor een specifiek beleid van gedetineerde moeders. Wentholt beantwoordt de hoofdvraag voor het sociaal recht met het materieel gelijkheidsbeginsel. Tenslotte ziet Sevenhuijsen voor het familierechtelijk debat mogelijkheden in een ethiek van zorg.

Al deze antwoorden zijn voorlopig en verdienen nadere uitwerking. De lezingen en de discussie geven aardig weer waar vrouwenstudies rechten mee worstelt: hoe kun je vanuit concrete behoeften algemene abstracte kritische noties ontwikkelen die niet disciplinerend werken?

Noten

1. Zoals het proefschrift van K. Wentholt over arbeid en zorg, de oratie van S. Sevenhuijsen, en artikelen van onder anderen R. Holtmaat over de macht van rechtsbegrippen (*Nemesis*, 1988, nr. 1 en 2) en J. Goldschmidt, T. Jaspers en T. Loenen over zorg als referentiekader voor gelijke behandeling in het sociaalrecht en familierecht (*Beleid en Maatschappij*, 1990, nr. 6).
2. Dit begrip is afkomstig van R. Holtmaat, 'Naar een ander recht', in: *Nemesis* 1988, nr. 1. Zij verstaat hieronder een recht dat het bestaande, naar mannelijk model gevormde recht vervangt, en waarin de reële behoeften en noden van vrouwen en mannen een plaats krijgen.

Recensies

Babs Boter

The Mother/Daughter Plot. Narrative, Psychoanalysis, Feminism

Marianne Hirsch

Bloomington (Indiana University Press) 1989, 244 blz., f 37,25

Mother Puzzles. Daughters and Mothers in Contemporary American Literature

Mickey Pearlman (red.)

New York (Greenwood Press) 1989, 203 blz., f 124,65

Alwéér twee nieuwe publikaties over moeders in de literatuur, of liever: over de afwezigheid van moeders; daar zijn Mickey Pearlman en Marianne Hirsch het wel over eens.

Wie het werk van contemporaine Amerikaanse schrijfsters onder de loep neemt, zal getroffen worden door het ongedifferentieerde beeld dat van moeders wordt gegeven: veelal onopvallende, niet tegen het leven opgewassen vrouwen, die een schaduwbestaan leiden aan de rand van wanhoop, depressie en infantilisme. Of ze zijn allang overleden. *Missing mothers* noemt Pearlman deze vrouwen in haar inleiding. Hoewel mannen vaak hebben geschreven over moeders wier 'overweldigende' persoonlijkheid en aanwezigheid dochters (en zonen) geheel minimaliseerden, en marginaliseerden, is daarvan volgens Pearlman in recente vrouwenliteratuur meestal helemaal geen sprake. In plaats van een stel opdringerige en overbeschermende 'matriarchen', vinden wij in dergelijke literatuur moeders die afhankelijk zijn en onderdrukt, vrouwen die niet in staat zijn te verzorgen en daarom 'verdwijnen'. Pearlman vraagt zich in haar inleiding dan ook af hoe de moeder tot zo'n verwarrende, schimmige figuur is geworden.

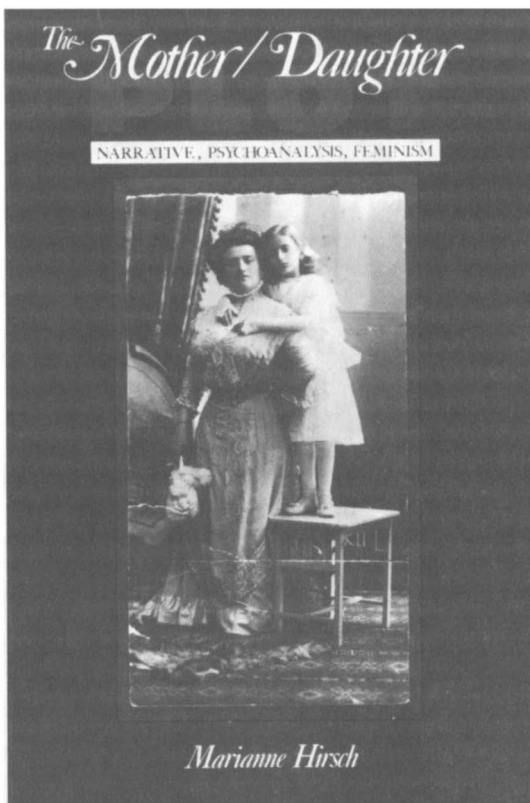
In *Mother Puzzles* wordt hierop geen duidelijk

antwoord gegeven. Wel krijgt de lezer(es) een pakket van zeventien essays/puzzelstukken aangereikt waarmee hij/zij aan de slag kan gaan. Het zijn analyses van romans, verhalen en poëzie, overigens voornamelijk van Amerikaanse makelij, die een goed beeld geven van de moeder die af-, maar toch ook aanwezig is. Zo wordt er geschreven over de 'geest' van overleden moeders in het werk van Louise Erdrich en Candace Flynt, of over *deficiente* moeders, zoals Mary Gordon het uitdrukt in haar *Men and Angels*. Maar, hoe dood of deficiënt de moeder ook is, een dochter blijft onlosmakelijk met haar verbonden en is niet in staat zich te onthechten.

Mother Puzzles gaat dan ook vooral over de ervaring van dochters, gevangen als ze zijn door herinneringen aan moeders (en grootmoeders), door *nagging, unstoppable voices from heaven*. Zelfs als de schrijfsters oorspronkelijk van plan waren de raadsels en puzzels van het moederschap op te lossen, hebben ze het toch het meest over de problemen van het dochterschap, aldus Pearlman.

Dat is juist waaraan Hirsch met haar *The Mother/Daughter Plot* iets probeert te doen. Zij wil de traditionele verhaalstructuren nu eens niet alleen vanuit een vrouwelijk, maar vooral ook vanuit een moederlijk perspectief herzien. Om de stem van de moeder in de literatuur op te sporen, brengt Hirsch psychoanalytische theorieën over identiteitsvorming in verband met romans van negentiende- en twintigste-eeuwse schrijfsters uit West-Europa en Noord-Amerika. Daarbij laat zij zich kritisch uit over de bruikbaarheid van de psychoanalyse, de feministische versies daarvan niet uitgezonderd, omdat zij geen aandacht hebben voor de ervaring en stem van de moeder.

Ook schrijfsters 'vergeten' het moederlijke aspect in hun verhalen mee te nemen. Hirsch beschrijft hoe de heldinnen uit het negentiende-eeuwse realisme zich afzetten tegen conventionele ideeën over heteroseksuele romance en vrouwelijkheid, ideeën waarvoor hun moeders wel waren bezweken. De moeder was een voorbeeld dat in geen geval navolging verdiende. Volgens Hirsch is dit de reden dat in Victoriaanse fictie de figuur van de moeder tot zwijgen wordt gebracht, een *missing figure* om de term van Pearlman te gebruiken. Om

een mannelijk substituut voor de moeder te vinden introduceerden volgens Hirsch negentiende-eeuwse schrijfsters vaak een broer als *the man who would understand*. Zo zijn in George Eliots *Daniel Deronda* de broers belangrijke verzorgers. Hirsch benadrukt echter dat 'bewuste' moederloosheid voor de Victoriaanse heldinnen niet alleen vrijheid betekende, maar ook verlies van hun wortels.

In de daarop volgende periode van het modernisme is de neiging om zich van de moeder te distantiëren minder, moeders krijgen ook een grotere rol in de teksten. Onproblematisch is dit niet, zoals Hirsch met behulp van Virginia Woolfs *To the Lighthouse* en Colettes *La Naissance du Jour* laat zien. De modernistische schrijfsters voelen zich steeds 'heen en weer geslingerd' tussen hun moederlijke/vrouwelijke en vaderlijke/mannelijke bindingen en kunnen alleen met veel moeite het verhaal van de moeder-dochter relatie met het conventionele, romantische liefdesverhaal verbinden. En omdat zij niet in staat zijn te breken met de fantasie van de *man-who-would-understand* blijft de broer/vader/heteroseksuele minnaar naast de moeder bestaan. Deze ambivalentie ziet Hirsch weerspiegeld in de traditionele psychoanalyse. Volgens Freud ontwikkelt de vrouw zich in de modernistische periode niet zo automatisch via een band met de moeder naar een band met de vader/minnaar. Zij plaatst zich tussen de twee in.

Pas in de verhalen van wat Hirsch de postmodernen noemt verschijnt inderdaad een moeder, die vaders, broers, echtgenoten en mannelijke geliefden lijkt te vervangen. Toch zijn de teksten zelf nog steeds geschreven vanuit het perspectief van de dochter. Zo maakt de moeder in *L'Amant* van Duras het haar dochter mogelijk te schrijven, maar blijft zelf 'de andere' en is geen subject, aldus Hirsch. In *Kindheitsmuster* van Christa Wolf speelt de moeder wel een prominente rol. De plurale stem van de verteller is gedeeltelijk de stem van de moeder die het verhaal aan haar dochter vertelt.

Niet alleen in fictie, maar ook in theorie moet de ontwikkeling van de vrouw mede worden beschreven vanuit het perspectief van de moeder, vindt Hirsch. De feministische dochter moet een feministische moeder worden, die haar eigen dochter over die ontwikkeling kan vertellen. Dus geen

mystificerende verhalen meer over de moeder, geen moeder als object. We moeten luisteren naar de verhalen van de moeder zelf en haar zien als subject, zoals zij is gevormd door de sociale werkelijkheid, haar seksualiteit en historische ervaring. Daarnaast gaat het er volgens Hirsch óók om de stemmen van moeders en dochters te combineren, als het ware een dubbele stem te vinden die een meervoudig vrouwelijk bewustzijn mogelijk maakt. Dit zou een belangrijke verbreding zijn van het hedendaagse feminisme.

In fictie van zwarte Amerikaanse schrijfsters van de laatste twintig jaar, beginnen moeders eindelijk als subject te verschijnen. Toni Morrison laat bijvoorbeeld in *Beloved* de moeder haar eigen verhaal vertellen. In haar werk spreken moeders bovendien niet alleen voor zichzelf en hun dochter, maar spreken dochters ook voor hun moeders en spreken dochters en moeders met elkaar. Ook Alice Walker geeft ruimte aan de stem van de moeder. Volgens haar is de creativiteit van zwarte vrouwen nauw verbonden met het verleden van hun moeders. Walker zelf ontleent haar stem aan haar moeder, wier verhalen zij opschrijft en aan anderen doorvertelt.

Op verschillende manieren benadrukken schrijfsters als Morrison en Walker de aanwezigheid en invloed van hun moeders, die worden afgeschilderd als machtige, sterke vrouwen. Zó, gecombineerd met de relatieve afwezigheid van vaders, broers en echtgenoten, schrijven zij een unieke feministische traditie. Het is volgens Hirsch niet verwonderlijk dat juist in deze groep vrouwen een moederlijk vertoog ontstaat. Door het voortdurende zich binden aan en weer afscheid nemen van kinderen tijdens de slavernij zou het moederschap zijn 'geïntensiveerd'. Bovendien maken zwarte vrouwen geen deel uit van de dominante cultuur, kennen zij sterke banden tussen vrouwen (moeders en dochters) en hebben geen toestemming van mannen (vaders en broers) nodig, aldus Hirsch.

Interessant is de manier waarop Hirsch in haar boek theoretische werken naast literaire plaatst. Ook haar persoonlijke manier van schrijven dwingt bewondering af. Toch heb ik ook enkele punten van kritiek: Het is jammer dat Hirsch niet meer voorbeelden geeft van fictie van zwarte en witte

schrijfsters in haar hoofdstuk over het moederlijk vertoog. Andere (witte) vrouwen die als moeders schrijven zijn bijvoorbeeld Mary Gordon en Doris Lessing. Ook was het interessant geweest wanneer ze eveneens poëzie had onderzocht als bron van de *missing mother's story*. De stilte rond de moeder is door veel dichters al doorbroken, zoals door Sylvia Plath, Anne Sexton, Maxine Kumin en Gwendolyn Brooks. Deze schrijfsters worden, op Plath na, wel genoemd in Pearlmans *Mother Puzzles*.

Verder zet Hirsch in haar inleiding niet alleen uiteen wat ze in de rest van het boek wil gaan bewijzen, maar werkt ze dit voor een groot deel ook al uit. De mening dat in een goed non-fictie boek een stelling in de inleiding hoort te staan, is verdedigbaar, evenals de opvatting dat het handig is om in een oogopslag te zien waar het boek over gaat, wat er bewezen moet worden en hoe. Toch is het meestal het prettigst wanneer een logisch opgebouwd verhaal je meevoert tot de laatste bladzijde. Bij Hirsch gebeurt het spannendste echter al in de eerste vijftig bladzijden. Wat daarna komt is daarvan min of meer een illustratieve uitwerking en de lezer(es) heeft dan vaak het idee het boek al eens eerder gelezen te hebben.

Berteke Waaldijk

Gender & History

Jaargang 1, 1989, 3 nummers, 336 blz.

'Geen geschiedschrijving zonder dat gender centraal staat en geen *gender-studies* zonder historisch besef'. In de doelstelling waarmee de redactie van *Gender & History* haar eerste nummer in 1989 opende, speelt wederzijdse doordringing een grote rol.

Het redactioneel beleid blijkt een combinatie van straffe en vrije hand. Geen auteur lijkt gedwongen een bepaalde definitie van gender te gebruiken. In het belangrijke en uiterst overzichtelijke openingsartikel 'Women's History and Gender History: Aspects of an International Debate' definieert Gisela Bock *gender* als een fundamentele categorie, niet alleen van sociale, culturele en historische

realiteit maar ook van waarneming en studie. Deze ruime omschrijving staat haar toe alle vormen van vrouwen-, mannen- en seksen-geschiedenis, die immers gender centraal stellen, onder *gender-history* te laten vallen. Zij stelt dat vrouwengeschiedenis *gender-geschiedenis* par excellence is. In die zin spoort haar visie met het redactioneel beleid. Carole Turbin daarentegen, lijkt in 'Beyond Dichotomies: Interdependence in Mid-Nineteenth Century Working Class Families in the United States' (nr. 3) *gender* slechts op te vatten als de Victoriaanse ideologie over vrouwelijkheid. Merry Wiesner gebruikt in het boeiende 'Guilds, Male Bonding and Women's Work in Early Modern Germany' (nr. 2) de term zelfs nauwelijks. Ook krijgen de auteurs vrij spel voor het expliciet verwerpen van de term. Judith Bennett bijvoorbeeld bepleit in 'Feminism and History' een terugkeer van de vrouwengeschiedenis tot onderzoek naar 'patriarchaat'.

De straffe hand van de redactie blijkt uit het feit dat voor elk nummer een thema gekozen is en dat er weinig 'losse' artikelen in staan. De thema's van de eerste drie nummers waren achtereenvolgens: 'gender als een analytische categorie in geschiedenis' (vrouwengeschiedenis, nationale geschiedenis, Afro-Amerikaanse geschiedenis en geschiedenis als discipline), 'gender en arbeid' en ten slotte 'vrouwen en feminisme'. Ook binnen deze ruime thema's worden auteurs en de lezers bij de hand genomen. Tweemaal werd een 'forum' gepubliceerd, waarin na een inleiding verschillende auteurs op dezelfde vragen ingaan. Het forum over het verband tussen mannelijkheid en vakmanschap (bij Amerikaanse drukkers, Britse handwerklieden en Zweedse houthakkers) laat zien dat de redactie – met Gisela Bock – van mening is dat de geschiedenis van mannelijkheid ook op de agenda van gender- en vrouwen-historica's moet staan.

Het forum 'Beyond Dichotomies' (in nr. 3) gaat over het gebruik van de termen afhankelijk en onafhankelijk in de geschiedschrijving over arbeidersvrouwen met een eigen inkomen. Aan de hand van een minutieus onderzoek naar vrouwen in het negentiende-eeuwse Troy, New York, concludeert Carole Turbin dat de term 'interdependentie' te verkiezen valt boven het dichotome model van afhankelijkheid en onafhankelijkheid. Het aangekon-

digde internationale perspectief op deze conclusie blijkt te bestaan uit het perspectief van een Euro-peaniste, een Africaniste en een Sinologe, die allen aangesteld zijn bij een Amerikaanse universiteit. Ondanks de voorspelbaarheid van enkele commentaren geeft het forum als geheel een goed inzicht in de verschillende methodologische en theoretische discussies die de context van historisch onderzoek naar vrouwen vormen. De meest excentrieke reactie komt van de sinologe Toni Barlow, die de historische vraag of er veel, weinig of wederzijdse afhankelijkheid bestond, links laat liggen. Zij begint met een analyse van de positie van de *area-studies*, bijvoorbeeld Aziatische, Chinese, Afrikaanse, of Latijns-Amerikaanse studies, aan Amerikaans universiteiten. Haar verwijt aan Turbin is dat zij een historische kans gemist heeft om Troy (New York) te 'decentreren' en de VS net zo exotisch en 'cultureel' te maken als bijvoorbeeld Bombay en Woe-han. Barlow verwijt de redactie van *Gender & History* dat zij weer een Amerikaanse studie tot uitgangspunt van een historische discussie maakt. Doordat Turbin de Victoriaanse gender-ideologie tegenover werkelijke, financiële/economische macht zet, maakt zij volgens Barlow zelf gebruik van een dichotoom verklaringsmodel, dat in de vorm van de tegenstelling 'modern-traditioneel' de bestudering van zoveel niet-westerse geschiedenis beperkt heeft. Zij geeft daarmee een interessante nieuwe formulering van de kritiek op ideologie als vals bewustzijn. De tegenstelling modern-traditioneel is in veel geschiedschrijving (ook vrouwengeschiedenis) belangrijk en Barlows kritiek biedt dus aanknopingspunten voor verdere bestudering van de implicaties hiervan.

Het strakke redactiebeleid blijkt ook uit de recensie-afdeling, in handen van Jane Rendall. In haar korte introductie schrijft zij dat boeken besproken zullen worden die gender in geschiedenis centraal stellen, of dat aan recensenten gevraagd zal worden boeken die dit juist onvoldoende doen, vanuit een gender-perspectief te bespreken. Toch zijn ook deze bijdragen niet in een keurslijf gedwongen: de term valt soms wel, soms niet en soms alleen terloops. 'Feminisme' en 'vrouwen' blijken minstens zo vaak de leidraad van de besprekingen te vormen. Uit de besprekingsartikelen

spreekt grote belangstelling voor de problematiek van integratie en separatisme van vrouwengeschiedenis, de verhouding tot de 'gevestigde' wetenschap en het belang van feministische stellingnamen bij het beoefenen van vrouwengeschiedenis. Een mooi voorbeeld van dat laatste is een bespreking door Philippa Levine van een aantal uitgaven van historische feministische teksten. De recensente juicht de publikatie van deze bekende en onbekende historische teksten toe. In het gebrek aan toelichting, annotatie en deugdelijke achtergrondinformatie dat veel van deze publikaties kenmerkt, ziet zij echter een nieuwe vorm van de *Conspiracy of Silence* die al zo veel vrouwenstemmen ongehoord deed blijven. De uitgaven functioneren zo als excuus-truusjes in de uitgeversfondsen, terwijl de valse illusie gewekt wordt dat teksten voor zichzelf kunnen spreken. De manier waarop alle stemmen gefilterd worden door bewustzijn, ideologie en geschiedenis, is echter juist voor feministen te belangrijk om eraan voorbij te gaan. Dat het toch gebeurt is extra ironisch, omdat de bronnen die op deze kale manier aangeboden worden zelf vol zitten met uitdagende en subversieve kritiek op traditionele mannelijke indelingen (Elizabeth Cady Stanton bijvoorbeeld schreef in 1895 dat historici een 'aangeboren liefde tot overheersing' hadden).

Gender & History is dus een veelzijdig tijdschrift waarin verschillende interpretaties van gender en vrouwengeschiedenis aan bod komen. De redactie presenteert in haar eerste redactioneel een omschrijving van de term die eerder omvattend dan exclusief is: *gender* is niet alleen geleefde ervaring maar ook een symbolisch systeem. Daarbij noteren zij dat het concept veelzijdig en creatief, maar ook instabiel en tegenstrijdig is. Vervolgens constateert de redactie dat in de traditionele historische discipline vrouwen nog verre van geaccepteerd zijn, laat staan dat kennis over hun verleden is opgenomen in de historisch tradities. Zij trekken daaruit de terrechte conclusie dat een fundamentele transformatie van traditionele categorieën en manieren van denken noodzakelijk is.

Gender & History beschouwt zichzelf als deel van de toekomst waarin de inclusieve veelstemmigheid vorm krijgt die nodig is voor het beschrijven van *our common past and our uncommon ex-*

periences. Deze combinatie van *gender* als geleefde werkelijkheid en *gender* als symbolisch systeem in het perspectief van een kritiek op traditionele vormen van wetenschappelijk denken is duidelijk schatplichtig aan Joan Scotts 'Gender: a Useful Category'. Het is bovendien een definitie die een ruim redactiebeleid mogelijk maakt. De eerste jaargang illustreert op voortreffelijke wijze wat er onder deze noemer bij elkaar gebracht kan worden. Artikelen over de maatschappelijke en politieke achtergronden van vrouwengeschiedenis, discussies over theoretische en politieke keuzes, artikelen waarin feministische lessen uit het verleden worden getrokken, herschrijving van traditionele geschiedenis en verrassende aanvulling van kennis over vroegere vrouwenlevens staan naast elkaar. Door de verschillende toepassingen van de term *gender* te plaatsen in het perspectief van een fundamentele reconstructie van alle categorieën en manieren van denken, blijft het begrip *gender* opruiend en bedreigend voor de traditionele geschiedschrijving.

Gender & History lijkt de bekroning van de traditie binnen vrouwengeschiedenis het onderling niet eens te zijn over onderwerpskeuzen, werkwijzen, concepten, theorieën en doelstellingen, maar de belangstelling voor deze zaken in hun onderlinge verhouding wel te delen. De grote verdienste van de redactie is dat zij deze gemeenschappelijke interesse, en dus het gemeenschappelijk belang bij het voeren van deze discussies, gezien hebben.

Ik zou deze bespreking derhalve kunnen besluiten met te zeggen dat een succesvolle formule gevonden is, die past bij de discussiegemeenschap vrouwengeschiedenis die in de afgelopen jaren ontstaan is. Een formule die bovendien voldoende open en agressief is om discussies met de traditionele geschiedwetenschap aan te gaan en misschien – wie weet – wel te winnen.

Maar bij het toewerken naar deze eindzege verdwijnt één probleem uit het oog, de kwestie namelijk waarom feministes überhaupt geschiedenis zouden schrijven. Men zou het ook het probleem van de symmetrie in de wederzijdse doordringing van geschiedenis en *gender-studies* kunnen noemen. Waarom zou de doordringing van geschiedenis met *gender-studies* eigenlijk wederkerig moeten zijn? Wat wordt bedoeld met de *sense of history*

die *gender-studies* moet doordringen? In het geval van *Gender & History* lijkt het antwoord eenvoudig: omdat deze feministes historici zijn, en als historici argumenteren zij dat zonder historisch besef geen enkele kennis deugt. Lezen we de verschillende bijdragen, zowel de overzichtsartikelen als de historische studies en de recensies, dan blijkt historiciteit de absolute norm waarmee geoordeeld wordt. Wat is toch de geheime verleiding van een discipline die groot is geworden door vrouwen uit te sluiten? Ook voor Gisela Bock bijvoorbeeld is historisch inzicht één van de absolute normen. Zij schrijft dat vrouwengeschiedenis bestaansrecht heeft omdat vrouwen *een geschiedenis hebben* die verschilt van die van mannen. Het verleden zelf verschaft dus het bestaansrecht aan de geschiedschrijving, een klassieke historistische legitimatie. Wanneer zij vervolgens schrijft dat het verschil niet alleen de historische ervaringen betreft, maar misschien zelfs de ervaring van tijd op zichzelf, komt ze even in de buurt van een reflectie op de begrippen geschiedenis en historisch besef. Maar in de rest van haar artikel zoek ik tevergeefs naar een vervolg op die uitdagende gedachte.

De redactie formuleert de uitdaging van geschiedenis als het zoeken *in het verleden* naar 'dat wat hetzelfde is en toch anders, naar dat wat eigen is en toch ook vreemd'. Ik denk dat niet alleen *in het verleden* gezocht moet worden, maar ook in de manieren van spreken, schrijven en lesgeven *over het verleden*. De doelstelling van *Gender & History* is een nieuwe conceptualisering van *the very definition of historical study and the nature of those who have the power to define it*. Dit project heeft mijns inziens alleen kans van slagen wanneer de studie van de retoriek waarmee kennis over voorbije tijden wordt omgezet in een vertoog dat de macht heeft in te sluiten en uit te sluiten, nadrukkelijk op de agenda gezet wordt. In het proces van wederzijdse doordringing zou 'geschiedenis' wel eens net zo'n instabiele en tegenstrijdige, maar ook creatieve en veelzijdige term kunnen blijken te zijn als *gender*. Dat de discussies in dit tijdschrift, en dan vooral de 'excentrieke' artikelen, aan die constatering zullen bijdragen staat buiten kijf.

Lotte C. van de Pol

Wie hij zij, man of wijf. Vrouwengeschiedenis en de vroegmoderne tijd: Drie Leidse studies

Els Kloek

Hilversum (Verloren) 1990,

183 blz., f 35,–

Els Kloek is een bekende figuur binnen de Nederlandse vrouwengeschiedenis, onder andere als schrijfster van *Gezinshistorici over vrouwen* en als redactrice en contribuant van het *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*. Ze is daarbij een van de weinigen die zich gespecialiseerd hebben in de vroegmoderne periode (16de-18de eeuw). Alle reden dus om dit boek waarop ze 15 juni 1990 in Amsterdam is gepromoveerd, met grote belangstelling te bekijken.

Het proefschrift is een bundeling van drie artikelen over vrouwen in Leiden, waarvan er twee eerder gepubliceerd zijn. Deze worden voorafgegaan door een inleidend hoofdstuk, waarin een overzicht gegeven wordt van het ontstaan van en de trends en de problemen in het vrouwenhistorisch onderzoek. In navolging van onder meer Olwen Hufton somt Kloek een aantal gebreken en problemen op. Dat zijn met name de vooronderstellingen en anachronismen van negentiende- en twintigste-eeuwse onderzoekers, die vaak vanwege het ideologische gebruik ervan een eigen leven gaan leiden: zoals het beeld van 'een goede oude tijd' voor vrouwen vóór de industriële revolutie, en het idealiseren van voedvrouwen en heksen.

Het afgelopen decennium heeft onderzoek naar mentaliteiten en cultuur van de vroegmoderne periode zeer interessante, vernieuwende werken en inzichten opgeleverd. Dit gebeurde vooral door een wijd, creatief, interdisciplinair gebruik van bronnen, zoals afbeeldingen en (populaire) literatuur, door aandacht te besteden aan taal, symbolen, betekenislagen en door gebruik te maken van inzichten uit de antropologie en andere disciplines. Op dit gebied is ook het meest belangwekkende werk binnen de vroeg moderne vrouwengeschiedenis te vinden, zoals bijvoorbeeld dat van Marina Warner, Arlette Farge, Lynn Hunt, Natalie Zemon Davis en Lyndal Roper.

Kortom, er is beslist geen reden tot pessimisme. Het verbaast me daarom, dat Kloek hiervan niets noemt, maar wel zeer kritisch is tegenover wat er tot nu toe verschenen is. Ze geeft geen voorbeelden van onderzoek dat in haar ogen wel goed is, geen enkel blijkt van enthousiasme. Ze beschouwt praktisch alle gangbare onderzoeksvragen als suggestief en anachronistisch. Vrijwel alle hypothesen en interpretaties van anderen die in het boek ter sprake komen, worden afgedaan als onbewezen, en ze vraagt telkens om ondubbelzinnige, liefst met cijfers gestaafde antwoorden. Als oplossing kiest ze voor 'kleinschalig onderzoek, waarbij *debunking* en bronnenkritiek de belangrijkste troeven zijn' (p. 45). 'Te laten zien hoe het *niet* geweest is, om daarmee een dam op te werpen tegen alle vrijblijvende mythevorming...' (p. 42) ziet ze voorlopig als een hoofdtaak van de vrouwengeschiedenis. 'Debunking', het bewust ontcrachten van gangbare ideeën, is dan ook de leidraad bij de artikelen.

Het eerste, en wat mij betreft beste, artikel van de bundel heeft als onderwerp de positie van vrouwen in de keurboeken van de Leidse lakenindustrie. (Keuren zijn overheidsverordeningen, laken is wollen stof). Het 'debunking' is hier met name gericht op de Amerikaanse Martha Howell, die onder meer op ditzelfde Leidse materiaal haar 'Women, production and patriarchy in late medieval cities' baseerde. Zij ziet in de late middeleeuwen voor vrouwen veel mogelijkheden tot produktieve arbeid in eigen beheer, maar daarna een achteruitgang van die mogelijkheden. Door detailanalyse van de keuren zet Kloek hier vraagtekens bij, hetgeen in het algemeen leidt tot een informatief en genuanceerd betoog. Haar conclusie luidt: 'De stelling dat vrouwen in de zestiende eeuw geleidelijk werden teruggedrongen uit de ambachten is (...) zeker niet bevestigd' (p. 77). Maar voor een werkelijk aantasten van het algemeen geaccepteerde idee dat het vrouwen steeds moeilijker werd gemaakt haar deel te krijgen op de arbeidsmarkt, zou een veel breder onderzoek nodig zijn. Howell baseert zich op meer dan de lakenindustrie – die trouwens weinig representatief was voor de pre-industriële economie – en ook niet alleen op Leiden. Vrouwen werkten trouwens meestal buiten gildeverband, en vielen dus

ook buiten de gildekeuren. Veel van de discriminatie was impliciet, een uitvloeisel van machtsverhoudingen en patriarchaat, en moeilijk expliciet te documenteren. Daarbij was de arbeidsmarkt in hoge mate naar sekse gesegregeerd. Werkelijke strijd tussen mannen- en vrouwenbelangen is dus vooral te verwachten waar beiden op hetzelfde terrein werkten, zoals in het naaivak en de kleinhandel, of waar een nieuw soort werk opkwam. Wat betreft Amsterdam weet ik dat hierbij verscheidene malen ten nadele van vrouwen door de overheid is ingegrepen.

In het tweede artikel worden enkele gangbare hypothesen rond de religieuze hervormingsbewegingen van de zestiende eeuw tot uitgangspunt genomen, zoals de grote betrokkenheid van vrouwen bij deze bewegingen en de versterking van het patriarchaat door de reformatie. Deze worden getoetst aan de tuchtuitoefening (waarbij lidmaten ter verantwoording van hun gedrag voor de kerkeraad gedaagd werden) van de Gereformeerde Kerk in Leiden, in de perioden 1584-1590 en 1620-1624. Het betreft hier 130 vrouwen en 207 mannen. 'De suggestie dat vrouwen zo opvallend betrokken waren bij theologische kwesties van het "nieuwe geloof" wordt door de Leidse kerkeraadsacta in de door mij onderzochte periode niet bevestigd', is hier de conclusie (p. 118). De gekozen bron is echter zo beperkt dat deze constatering niet veel betekenis heeft. Die beperkte bronkeuze is zonder reden, want er is hier een overvloed aan materiaal: afbeeldingen, preken, literatuur, om maar te zwijgen van andere archiefbronnen: bladerend in de (uitgegeven) vonnisboeken van Leiden trof mij bijvoorbeeld dat er in Leiden in de zestiende eeuw meer vrouwen dan mannen als ketter ter dood zijn gebracht.

Het derde artikel is de neerslag van een onderzoek van een door Kloek geleide werkgroep naar de sekseverdeling in de Confessieboeken (criminele verhoorboeken) van Leiden van 1678 tot 1794. Dit soort onderzoek is de laatste jaren voor veel Hollandse steden gedaan, en het gevonden aandeel van vrouwen aan de vervolgte criminaliteit is 35 à 50%: hoger dan elders in Europa en zeer veel hoger dan de criminologie als normaal aanneemt. Het *debunking*-programma richt zich hier vooral op on-

derzoekers die op basis van rechterlijke archieven concluderen dat vóór de achttiende eeuw vrouwen een veel grotere rol in het openbare leven speelden dan later gebruikelijk was. Hierbij maakt Kloek nogal eens de redeneerfout, dat wanneer de uitkomsten in Leiden afwijken van die in andere plaatsen, dit de waarde van de laatstgenoemde resultaten aantast. Ook blijkt meermalen, dat ze niet voldoende op de hoogte is van het oude juridische systeem. Wanneer ze bijvoorbeeld voor dronkenschap, smokkel, laster en bedelen vaststelt dat dit 'volgens onze gegevens geen typische vormen van vrouwen-criminaliteit' bleken te zijn (pp. 154-155), gaat ze eraan voorbij, dat deze vergrijpen niet zonder meer voor de Vierschaar (criminele rechtbank) kwamen en dus ook niet in de Confessieboeken. Gevallen van laster en ruzie bijvoorbeeld, moeten in Leiden in eerste instantie gezocht worden in de Notulen van Schout en Schepenen.

Els Kloek schrijft in een heldere, genuanceerde stijl, vertoont een grote belezenheid en is een ervaren historica. Haar boek bevat vele mooie samenvattingen, nuttige gegevens en behartenswaardige opmerkingen. Door te kiezen voor 'debunking' van thesen heeft ze zich echter veroordeeld tot onderzoek waarvan de termen al door de 'tegenstander' zijn vastgelegd. Door de drang kritiek te leveren op gangbare opinies, vooral wanneer deze een 'goede oude tijd' suggereren, is haar uitgangspunt gekleurd: ze lijkt steeds te zijn uitgegaan van de vrouw als marginaal en ondergeschikt, niet deelnemend aan het openbare leven, niet meer dan een 'timide scharrelaarster' (p. 156). Door telkens een beperkte bron te kiezen, ook wanneer er andere beschikbaar waren, verkleint ze de reikwijdte van haar bevindingen. Haar conclusie luidt in alle gevallen dat de gebruikte bron een bepaalde stelling niet bevestigt. Als bijdrage tot nieuwe kennis, ideeën, inzichten, bronnen van vrouwengeschiedenis vind ik dit minimaal.

Els Kloek laat de lezer achter met een beeld van vrouwen in de vroegmoderne tijd als *quantité négligeable*, en van de vrouwengeschiedenis als een 'onmogelijk specialisme' (p. 47). Mijn eigen opvattingen en ervaringen zijn hieraan diametraal tegengesteld. Ik ervaar de vroeg-moderne tijd als een opwindend onderzoeksgebied, waar met be-

hulp van comparatieve en interdisciplinaire benaderingen veel belangrijks gebeurt en veel nieuws valt te ontdekken. En dat geldt nog het allermeest voor het 'gender'-perspectief.

Mieke Lunenberg

Meesterschap en moederschap. Teksten van Jan Ligthart en tijdgenoten als onderwerp van vrouwenstudies-pedagogiek

Saskia van Oenen

Dissertatie, Amersfoort/Leuven (Acco)

1990, 345 blz., f 45–

Het object van het promotieonderzoek van Saskia van Oenen is, zo zet zij in het eerste hoofdstuk uiteen, de ontwikkeling in het denken van de pedagoog Jan Ligthart (1859-1916) over moeders en onderwijzers als opvoeders. Ligthart was hoofd van een school, voortrekker van de reformpedagogische beweging in Nederland, en hoofdredacteur van het tijdschrift *School en Leven*. Van Oenen neemt de opvatting dat de betekenis die aan vrouwelijkheid werd en wordt gegeven afhankelijk is van de context, als uitgangspunt van haar studie.

Van Oenen beschrijft de sociaal-culturele achtergronden, waartegen de pedagogische discussies in het betreffende tijdvak gezien moeten worden (hoofdstuk 2 en 5), en zij geeft een overzicht van de belangrijkste debatten die in en om *School en Leven* werden gevoerd (hoofdstuk 3). Het vierde en vijfde hoofdstuk vormen het centrale deel van het proefschrift. Hierin worden de concepten die Ligthart over de opvoeder ontwikkelde, behandeld en geconfronteerd met die van anderen, zoals Robert Casimir, Ligtharts mederedacteur bij *School en Leven*, Theo Thijssen en Piet Bol, redacteurs van het blad *De Nieuwe School*, en J.H. Gunning, redacteur van *Het Kind*.

Van Oenen onderscheidt drie fasen in Ligtharts denken. De eerste, nonconformistische fase bestreek de periode 1899-1904. Liefde voor het kind, zo stelde hij, was een belangrijk uitgangspunt van de opvoeding. Daarbij interpreteerde hij liefde niet – zoals anderen wel deden – ethisch, als altruïsme

of sociaal verantwoordelijkheidsgevoel, en sloot hij zich evenmin aan bij de toen nieuwe freudiaanse invulling van liefde. Hoewel hij liefde als natuurlijke aandrift beschouwde, was dit een aandrift die niet als deugd of gebrek afgeschilderd kon worden: 'Mijn Liefde is (...) een gezonde, blozende, lachende vrouw, die schreien en schateren kan.' Kinderen, aldus Ligthart, willen spelen en plezier maken. Opvoeders moeten zich daarin kunnen inleven, daar emotionele verwantschap mee hebben, maar ook een pedagogische distantie blijven behouden. De volwassene die van rol kan wisselen, kan zich tegelijkertijd ook inleven in het kinderspectief. In een dergelijke 'huiselijke omgang' waren, meende Ligthart, moeders goed geoefend. Hij stelde de moeder daarom als voorbeeld voor de onderwijzer, of zoals Van Oenen het formuleert, de moeder werd metafoor voor een goede opvoeder. Ligthart stond met deze opvatting alleen.

In zijn tweede fase (1904-1908) paste Ligthart zich meer aan de mores van de toenmalige pedagogiek aan. Zo bleef hij weliswaar volhouden dat de eigen observatie in de praktijk, zoals moeders dat deden, de beste manier was om kinderen te leren kennen – en dus niet het opkomende wetenschappelijk onderzoek – maar tegelijkertijd gaf hij aan dat dit praktische kennen subjectief was. Wellicht, zo stelde hij, was de hoofdfout der opvoeding het gebrek aan objectiviteit, oftewel het gebrek aan zelfverloochening van de opvoeder bij de observatie van kinderen. Zelfreflectie en zelfverbetering van de opvoeder was dus een vereiste: 'Maar – leven, goed leven, is zoo moeilijk...' Er werden nu door Ligthart hoge, menselijkerwijs niet te verwezenlijken eisen aan de opvoeder gesteld. Daarom vestigde Ligthart in deze tweede fase zijn hoop op het middelaarschap van Christus.

Ligtharts werk na 1908, zijn derde fase, is volgens Van Oenen die van de 'feminisering van Ligtharts opvoedingsconcept'. Net als in de tweede fase bleef hij van mening dat de pedagogiek bij de zelfopvoeding van de opvoeder moet beginnen. Oefenen in zelfverloochening, in het zichzelf opgeven voor het kind was essentieel. Het vermogen tot zelfverloochening dacht Ligthart met sekse in verband te kunnen brengen: 'Zoo geloof ik ook dat moeders een geheim soort "opvoedingsklieren"'

hebben – de Wetenschap zal ze nog wel eens ontdekken'. Het vraagstuk van de zelfverloochening uit de aanpassingsfase van Ligthart was nu tot mannelijk onvermogen geworden, toe te schrijven aan het onvermogen van mannen tot moederschap. De opdracht om met dit onvermogen de strijd aan te gaan, bleef echter staan. Ligthart was nu de mening toegedaan dat moeders zich niets van de betutteling van mannen aan hoefden te trekken en vanzelf de goede pedagogische houding hadden. Zijn metafoor, zo concludeert Van Oenen, was niet meer de moeder, maar de vrouw-als-moeder.

Mijn kritiek op het proefschrift van Van Oenen spitst zich toe op twee punten. Van Oenen stelt in de inleiding dat het object van haar onderzoek het denken van Ligthart is, maar dikwijls lijkt het er meer op dat de opvattingen van de redacteurs van *School en Leven*, of de discussie tussen de reform-pedagogen van *School en Leven* enerzijds en de pedagogen van *De Nieuwe School* en *Het Kind* anderzijds, het onderwerp van studie is. Bovendien komen we nauwelijks iets te weten over de persoon van Ligthart. Waarom week hij in zijn denken af van andere pedagogen? En waarom onderging dit denken veranderingen?¹ De onduidelijkheid wordt versterkt door het weinig consistente taalgebruik, en dat bij het bespreken van de opvattingen van een pedagoog voor wie taal het communicatiemiddel bij uitstek was: 'Wees meester van de taal, gij zijt het van 't gemoed.'²

In de tweede plaats mis ik in deze dissertatie de vrouwen. Welke standpunten namen de, volgens Van Oenen vele, vrouwelijke auteurs van *School en Leven* in? Slechts een enkele keer komen ze, op illustratieve wijze, aan het woord. En hoe werd er door Ligthart en zijn tijdgenoten gedacht over onderwijzeressen? Zij komen maar sporadisch ter sprake, en dat is jammer. Ik had bijvoorbeeld graag wat meer willen lezen over de discussie die in 1916 in *School en Leven* werd gevoerd en waarin Ligthart de combinatie moederschap/onderwijzeres verdedigde. Helaas blijft het bij een enkele alinea.

De verdienste van dit boek is dat er een analyse wordt gemaakt van de verschillende fasen in het denken van een van Nederlands grote pedagogen. Met de beschrijving van Ligtharts minst bekende,

nonconformistische fase is opnieuw aangetoond dat er telkens in de geschiedenis vrouwen en mannen zijn geweest die vraagtekens zetten bij traditionele opvattingen over vrouwelijkheid. Tevens geeft deze fase de meeste aanknopingspunten voor het heden. Mijns inziens terecht stelt Van Oenen dat het aardige van de teksten uit Ligtharts nonconformistische fase is dat ze relativerend zijn. Hij pleitte voor het van tijd tot tijd wisselen van perspectieven en rollen. In het besluit van haar boek stelt Van Oenen voor, dat pleidooi ook nu serieus te nemen.

Noten

1. Ligthart, zo is uit zijn jeugdherinneringen af te leiden, adoorde zijn moeder. Zijn vader had grote moeite het gezin te onderhouden. Rond de overgang van de eerste naar de tweede, de godsdienstige fase van zijn denken overleed zijn zoonje. Zouden dergelijke persoonlijke achtergronden niet iets met zijn pedagogiek te maken kunnen hebben? Jan Ligthart, *Jeugdherinneringen*. Groningen/Den Haag 1922⁸; H. Vos, *Het leven en denken van Jan Ligthart*. Haren 1985.
2. Jan Ligthart, *In Zweden*. Groningen/Den Haag 1917², p. 154.

h e t i s h e t j a a r 2 0 2 3

LOVER

Literatuuroverzicht voor de vrouwenbeweging
viert haar vijftigjarig bestaan.
Zij zoekt voor deze jaargang monumentale essays

**LOVER DAAGT SCHRIJFSTERS,
GELEERDEN, FANTASTES EN FANATEN
ANNO 1991 UIT:**

Overschrijf de magische drempel van dit millennium
denk uw vakgebied tientallen jaren vooruit,
waag u aan het essay van de toekomst
en win f 1000,-

"Schrijf, en je zal een intieme kennis
over jezelf verkrijgen. Je knooit wat,
je schrijft wat over, je vlak wat uit,
je perfectioneert het een en ander en
je zal merken dat je over niet al te
lange tijd niet zo schrijft als Voltaire,
als Buffon, nee, als jezelf, maar wel
niet zo goed als zij en met niet zoveel
elegantie en precisie en eenvoud van
geest."

Belle van Zuylen

LOVER DENKT AL JAREN VOORUIT

Externe jury van vooraanstaande vrouwen.
Inleverdatum: 1 september 1991
Vraag in ieder geval een deelnameformulier aan
voor meer informatie:

0 2 0 - 2 7 7 0 5 4

Summaries

Joke Huisman, *The 'Emancipation Resistance' of the Government Policy. Fifteen years of government emancipation policy in the Netherlands*

Despite all the good intentions of equal rights activists, Dutch government policy remains resistant towards equal rights. Subject to a certain time-lag and here and there certain adjustments, various concepts from feminist theory are faithfully incorporated into government policy. Thus three phases may be distinguished in the government's equal rights policy: the voluntary phase (1979-1981), in which the emphasis was placed on formal equality between men and women; the structural phase (1981-1984), in which account was taken of the starting position of the two sexes (i.e. procedural equality); and the individualization phase, centred on material equality. Government policy continues to treat equality as the most important expression of equal rights. This premise has increasingly proved to be a problem in itself. For a subsequent phase the differential model may well provide opportunities for a successful equal rights policy.

Jeanne de Bruijn, *Job evaluation and the payment for women's work*

This article is meant as a contribution to stimulate the research in the Netherlands on sexdiscrimination in the process of job evaluation. Why is the attention for this field growing in the circles of the women's movement and women's studies? Which research questions can be raised and which new policies could be developed to go beyond today's affirmative action programmes.

The author argues that the existing theories prove to be more and more insufficient in their explanations of the continued wage gap between the sexes. These theories are mostly based on sex-related differences in productivity (measured in levels of education and labour participation), which have decreased steadily in the last decade and have become almost equal between the sexes. This development has not reduced the wage gap on the same scale, on the contrary, the overall pay differentials between men's and women's wages per hour have stayed practically the same. This phenomenon occurs in most western industrialized countries, in spite of Equal Pay Laws and Anti-discrimination Laws. Research on the process of job evaluation (job descriptions, the systems and the practice of the systems) offers new insights into the construction of gender as regards the evaluation of jobs, as a basis for unequal pay for work of comparable value.

Odile Verhaar, *Assumptions and paradoxes in the debate on affirmative action for women*

In the article is analysed (on the basis of two concrete debates) the debate on affirmative action for women. The analysis focusses on the various normative and other presuppositions underlying the arguments of advocates insufficiently dissociated themselves from the terms in which the debate was formulated by the opponents, may explain why they got entangled in a number of false contradictions and why they eventually lost the debate.

Monique Volman, *Learning for equality. Comments on the policy on equal opportunities in education*

This article discusses the particular way in which the dilemma of equality and difference structures the Dutch policy on equal opportunities in education. Although the policy in words pays attention to both the undervaluation of feminine qualities and the disadvantaged position of women in education, the revaluation of feminine qualities is hardly elaborated in policy measures. The increasing emphasis on mathematics and science is typical of the tendency to focus on the areas in which women 'lag behind'. More and more, however, the specific ways in which girls learn are positively appreciated. In this article, the example of computer education is used to analyse the dilemmas these tendencies imply.

Liesbeth Bervoets, *Does the emancipation policy make a difference?*

Why is the unequal labour participation of woman in the current emancipation policy again defined in terms of women's lagging behind? In this article it is observed that understanding women's unequal labour participation in terms of discrimination in an earlier period has not really changed the definition of the problem. The objection to this definition does not so much concern the conformation to masculine standards, but rather the neglect of the historically variable meaning of women's and men's work. On the basis of the example of the emancipation policy of computer technology it is demonstrated, that not women's psychological structure but certain technological views can be held responsible for a consequent opposition between women's work and computer technology.

Joan Wallach Scott, *On the persistent 'naturalness' of the difference between the sexes*

On the basis of a lawsuit for sexual discrimination against an American company, this article pursues the question of the practicability of sex as an analytic category and its specificity as a historical category. Strategies are looked for that can effectively undermine the notion of the naturalness of sexual differences and which will thus be able to contribute to the disintegration of sexual segregation on the labour market. 'Comparable worth' is discussed as a strategy, which can indeed provide women with a higher income but which can't break down the sexual segregation on the labour market. Finally, a strategy on a more theoretical level is suggested, in which historical research is deployed, to deconstruct the construct of men's and women's work. (The suggestion is that by deconstructing the construct of men's and women's work by means of historical research, the occupational segregation on the labour market can thus be stripped of its naturalness.)

Irene Costera Meijer, *The sex-appeal of men's work. The body at stake*

Many a profession not only has a sex, but is as much sexed as it is sexualized. The body seems an important anchorpoint for social mechanisms of inclusion and exclusion. On the basis of two American investigations about the army and about computerscience and some Dutch material, the author tries to find leads for further research into the body and sexuality as mediators between women and men's work. Among other strategies, lesbianism is shown to be a potential successful solution to the conflicts that arise from working as a woman in a men's world.

Gegevens over de auteurs

Liesbeth Bervoets (1948) studeerde (arbeid en organisatie-) sociologie aan de Universiteit van Amsterdam en is werkzaam als universitair docent bij de Vakgroep Vrouwenstudies PSCW van de Universiteit van Amsterdam.

Jeanne de Bruijn (1953) was tot voor kort universitair docent emancipatie en arbeid aan de Rijksuniversiteit Groningen. Momenteel is zij hoogleraar vrouwenstudies aan de Vrije Universiteit in Amsterdam.

Joke Huisman (1949) studeerde vertaalkunde en linguïstiek aan de Universiteit van Amsterdam en werkt thans bij de Wetenschappelijke Raad voor het regeeringsbeleid.

Irene Costera Meijer (1956) studeerde andragologie aan de Universiteit van Amsterdam en is als universitair docente lesbische studies verbonden aan de Vakgroep Vrouwenstudies PSCW van de Universiteit van Amsterdam.

Joan Wallach Scott is historica. Zij is als hoogleraar verbonden aan het Institute of Advanced Studies te Princeton (VS).

Odile Verhaar (1958) studeerde filosofie in Groningen en Parijs. Momenteel is zij als toegevoegd onderzoeker verbonden aan de Vakgroep Vrouwenstudies sociale wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

Monique Volman (1960) studeerde onderwijskunde. Zij is als onderzoekster werkzaam bij de Stichting Centrum voor Onderwijsonderzoek en het Instituut voor Lerarenopleiding van de Universiteit van Amsterdam.